

VILNIAUS TEISĖS IR VERSLO KOLEGIJA

VALDAS PRUSKUS

SOCIOLOGIJA

Teorija ir praktika

VILNIUS 2003

UDK 316 (075.8)

Pr-178

Recenzavo:

Prof. habil. dr. Leonidas Melnikas (LMA)

Doc. dr. Angelė Vosyliūtė (Socialinių tyrimų institutas)

TURINYS

Pratarmė	8
SOCIOLOGIJOS TEORINIAI PAGRINDAI	9
I. Sociologijos mokslo objektas, dalykas, struktūra ir funkcijos	9
1. Mokslo samprata	9
2. Sociologijos mokslo objektas ir dalykas	11
3. Sociologinio požiūrio į visuomenę ypatumai	13
4. Sociologinė vaizduotė	13
5. Sociologinių žinių struktūra	14
6. Sociologijos vidinė struktūra. Sociologinės analizės lygiai	16
7. Sociologijos funkcijos	18
8. Sociologijos ryšys su kitais mokslais	19
II. Sociologijos mokslo atsiradimas ir raida	20
1. Sociologijos mokslo atsiradimo socialiniai, ekonominiai ir intelektualiniai veiksniai	20
2. Ogiustas Kontas (Comte, 1798-1857) – sociologijos mokslo pagrindėjas	21
3. Natūralistinė sociologijos kryptis	22
4. Psichologinė sociologijos kryptis	23
5. F. Teniso sociologinė koncepcija	24
6. E. Diurkheimas ir “sociologinė mokykla”	25
7. M. Vėberis – moderniosios sociologijos pradininkas	26
III. Šiuolaikinės sociologijos teorijos	29
1. Makrosociologinės teorijos	29
2. Mikrosociologinės teorijos	31
3. Šiuolaikinės moderniosios sociologinės teorijos	33
IV. Kultūros samprata	34
1. Kultūros sąvokos atsiradimas ir kultūros sampratos	35
2. Kultūros turinys	35
3. Kultūros kaip specifinio reiškinio esminės charakteristikos	36

4. Kultūra ir socializacija	
5. Kultūros elementai	36
6. Kultūrų vienovė ir įvairovė	38
V. Socializacija kaip socialinės sąveikos procesas	39
1. Socializacijos proceso supratimas .Socializacijos šaltiniai	39
2. Asmenybės tapsmo teorijos	39
3. Socializacijos tipai	41
VI. Socialinė struktūra	42
1. Socialinės struktūros supratimas	42
2. Socialinė padėtis ir jos tipai	42
3. Socialinis vaidmuo ir esminės jo charakteristikos	43
4. Socialinis institutas ir jo paskirtis	44
VII. Socialinės grupės ir organizacijos	45
1. Socialinė grupė ir esminiai jos bruožai	45
2. Socialinės grupės elementai	45
3. Socialinių grupių klasifikavimas.....	46
4. Grupės vidiniai procesai ir funkcijos	47
5. Organizacijos samprata: pagrindinės jos savybės ir elementai	47
6. Socialinės organizacijos evoliucija	50
7. Šiuolaikinė biurokratijos samprata	50
8. Socialinių organizacijų klasifikavimas	51
VIII. Deviacijos fenomenas: esmė, priežastys ir pasekmės	52
1. Deviacijos supratimas	52
2. Deviacijos tipologizavimas	53
3. Deviacijos funkcijos	53
4. Deviacijos pasekmės	53
5. Deviacijos priežasčių aiškinimai.....	54
6. Deviacija kaip procesas	54
7. Deviacija: nusikalstamumas ir socialinė kontrolė.....	55
IX. Socialinė stratifikacija	55
1. Socialinės stratifikacijos samprata	55
2. Stratifikacijos dimensijos	57
3. Pagrindiniai socialinį sluoksnį išskiriantys požymiai	58
4. Papildomi socialinį sluoksnį išskiriantys požymiai	58
5. Stratifikacijos sistemos	59
6. Klasės šiuolaikinėje vakarietiškoje visuomenėje	59

7. Klasė ir gyvenimo būdas	60
X. Lytis	61
1. Lyčių stratifikacija ir jos ištakos	61
2. Socializacijos pagal lytį teorijos	62
3. Lyčių socialiniai vaidmenys	62
4. Vaidmenų diferenciacijos aiškinimai	63
XI. Amžius	64
1. Amžiaus samprata	64
2. Gyvenimo ciklas	64
3. Svarbiausi gyvenimo etapai ir jų ypatumai	65
4. Amžius ir socialinė struktūra	66
XII. Socialinio instituto samprata	67
1. Socialinio instituto supratimas	67
2. Socialinių institutų skirstymas	68
3. Socialinių institutų funkcionavimo ypatumai	69
XIII. Šeima	71
1. Šeimos supratimas. Šeimos struktūros ypatumai	71
2. Šeimos funkcijos	72
3. Šeimos tyrimo kryptys	72
4. Santuoka: jos taisyklės ir formos	73
5. Šeimos vidaus gyvenimas	73
XIV. Religija	74
1 Religija ir pagrindiniai jos elementai	74
2 Religijos paskirtis	75
3 Religija ir socialiniai pokyčiai	75
4 Religijų tipai	75
5 Religinų organizacijų formos	76
6 Religijos kaitos tendencijos	77
7 Religija kaip sociologų tyrinėjimo objektas	77
XV. Išsimokslinimas kaip švietimo rezultatas	78
1. Išsimokslinimo samprata ir jo funkcijos	78
2. Išsimokslinimo organizavimas ir jo formos	79
3. Išsimokslinimas ir socialinė stratifikacija	79
XVI. Politika	80
1. Politika ir valdžia. Politinės galios tipai.....	80
2. Politinės galios telkimosi modeliai	81

3. Politinės valdžios tipai	81
4. Politinis režimas ir jo tipai	82
5. Politikos socialinis kontekstas	82
XVII. Socialiniai pokyčiai	83
1. Socialinių pokyčių samprata	84
2. Socialinių pokyčių rūšys	84
3. Socialinių pokyčių šaltiniai	85
4. Socialinių pokyčių teorijos	85
XVIII. Kolektyvinis elgesys	86
1. Kolektyvinio elgesio samprata ir jo klasifikavimas	86
2. Išskaidytas ir koncentruotas kolektyvinis elgesys	87
3. Minios elgesio aiškinimai	87
4. Socialiniai judėjimai ir jų tipai	88
XIX. Demografiniai procesai	89
1. Demografijos supratimas	89
2. Gyventojų skaičius ir jo augimo tendencijos	90
3. Gyventojų sudėtis ir pagrindiniai jos analizės kriterijai	90
4. Gyventojų dinamika ir jos veiksniai	91
5. Demografinės teorijos	92
 SOCIOLOGINIAI TYRIMAI	 93
XX. Sociologinių tyrimų samprata, tipai ir rūšys	93
1. Metodologijos supratimas	93
2. Tyrimo metodai ir procedūros	93
3. Sociologinių tyrimų rūšys	94
4. Sociologinių tyrimų tipai	95
XXI. Kiekybinio sociologinio tyrimo programa	96
1. Kiekybinio tyrimo programos supratimas	97
2. Tyrimo problema, objektas ir dalykas	97
3. Tyrimo tikslo ir uždavinių nustatymas	98
4. Pagrindinių sąvokų patikslinimas ir interpretacija	100
5. Išankstinė sisteminė tyrimo objekto analizė	100
6. Sociologinio tyrimo hipotezės iškėlimas ir hipotezių tipai	101
7. Strateginio tyrimo planų tipai ir jų ypatumai	102
8. Esminės atrankinio sociologinio tyrimo charakteristikos	104

XXII. Kokybiniai sociologiniai tyrimai	107
1. Kokybinių tyrimų samprata	107
2. Kokybinio tyrimo planas	107
3. Kokybinio tyrimo plano modeliai	108
XXIII. Kokybinių tyrimų strategijos (požiūriai)	110
1. Strategijų rūšys. Atvejo strategija	110
2. Etnografinė studija	111
3. Biografinė studija	112
XXIV. Sociologinės informacijos rinkimo būdai	114
1. Interviu ir jo tipai	114
2. Anketavimas	117
3. Dokumentų analizė	119
4. Stebėjimas	121
5. Eksperimentas	122
XXV. Socialinių charakteristikų matavimas sociologijoje	124
1. Kintamojo supratimas ir kintamųjų tipai	124
2. Matavimo supratimas	125
3. Statistikos naudojimas matuojant kintamuosius	125
4. Validumas (pagrįstumas) ir patikimumas	126
XXVI. Sociologinių tyrimų etika	127
1. Etinių nuostatų laikymosi vykdant sociologinius tyrimus motyvai	127
2. Etiniai reikalavimai vykdant sociologinius tyrimus	127
XXVII. Sociologiniai tyrimai dabartinėje Lietuvoje	129
1. Sociologinių tyrimų skirstymas	
2. Komerciniai viešosios nuomonės ir rinkos tyrimai	
3. Akademiniai sociologiniai tyrimai	
XXVIII. Sociologija Lietuvos aukštosiose mokyklose	
1. Sociologijos dalyko dėstymas tarpukario Lietuvos aukštosiose mokyklose	
2. Sociologija pokario metais ir atkūrus Lietuvos nepriklausomybę	
LITERATŪRA	137

PRATARMĖ

Per dešimt nepriklausomos Lietuvos Respublikos gyvavimo metų šalyje įvyko daug svarbių politinio, socialinio, ekonominio ir kultūrinio gyvenimo pokyčių. Atvirėjant visuomenei, didėjant migracijai ir plintant naujiems gyvensenos ir elgsenos modeliams, prabilta apie socialinius reiškinius, apie kuriuos ilgą laiką buvo nutylima. Padėti visuomenei paaiškinti socialinius reiškinius ir geriau juos suvokti ėmėsi sociologai.

Nors sociologijos mokslas Lietuvoje dar palyginus jaunas, tačiau jo pastangos diagnozuoti socialinę realybę susilaukia vis didesnio visuomenės ir akademinės bendruomenės dėmesio. Sociologija gilinasi į vykstančius procesus bei reiškinius, bando atskleisti jų priežastis, kitaip tariant, tarsi iš vidaus išnagrinėja socialinę realybę ir prognozuoja jos kaitos tendencijas. Viešosios nuomonės ir rinkos tyrimų sociologinių tarnybų apklausos tampa įprastomis visuomeniniame gyvenime. Pamažu suprantama, kad sociologijos žinios gali būti labai naudingos ir praktikai. Su sociologija turėtų susipažinti ne tik būsimieji teisininkai, verslo ir vadybos organizatoriai, žiniasklaidos darbuotojai, politikai, bet ir visi tie, kurie siekia manipuluoti žmonėmis, nesvarbu, kokių tikslų ar moralinių nuostatų vedini.

Neatsitiktinai sociologijos dalykas vis labiau įsigali šalies aukštųjų mokyklų mokymo programose. Kaip pasirenkamas dalykas sociologija pradėta dėstyti ir bendrojo lavinimo mokyklų vyresniųjų klasių moksleiviams. Tiesa, sociologija dar neturi gilesnių dėstymo tradicijų. Nors pastaraisiais metais spausdinama nemažai verstinių sociologijos tekstų, lietuvių autorių parengtų leidinių ir vadovėlių (žr. literatūros sąrašą), tačiau mokomosios literatūros dar trūksta, ir ypač sociologijos kurso konspekto, parankaus studentui. Šią spragą bent iš dalies galėtų užpildyti pateikiamas mokomasis leidinys.

Leidinio tikslas – suteikti studijuojantiems aukštosiose mokyklose daugiau žinių apie visuomenę, jos socialinę struktūrą, supažindinti su gana sudėtingos ir prieštaringos socialinės realybės reiškinių tyrinėjimu bei vertinimu. Vadovėlyje, remiantis literatūra, nurodyta leidinio pabaigoje, konspektiškai aptariamos pagrindinės sociologijos dalyko temos.

Leidinį sudaro dvi dalys.

Pirmojoje dalyje pateikiami sociologijos teoriniai pagrindai. Supažindinama su sociologijos samprata, objektu, struktūra, sociologijos mokslo raida, šiuolaikinės sociologijos teorijomis, aptariamas socializacijos procesas, visuomenės socialinė struktūra, socialinių grupių, organizacijų bei institutų raiškos ypatumai, pateikiama deviacijos, socialinės stratifikacijos bei socialinių

pokyčių samprata, taip pat analizuojami kolektyvinio elgesio socialiniai modeliai, demografijos procesai, gyventojų dinamika ir jos veiksniai.

Antroji dalis skirta sociologiniams tyrimams. Joje supažindinama su sociologinių tyrimų samprata, tipais, kiekybinio ir kokybinio tyrimo programų sudarymo ypatumais. Aptariami sociologinės informacijos rinkimo ir analizės būdai, sociologinių tyrimų etika, esminės jos nuostatos bei reikalavimai. Taip pat supažindinama su pagrindinėmis komercinių ir akademinų sociologinių tyrimų kryptimis šiuolaikinėje Lietuvoje.

Kiekvienos aptariamos temos pabaigoje nurodomi savikontrolės klausimai ir užduotys bei rekomenduojama literatūra, o leidinio pabaigoje pateikiamas išsamus papildomos literatūros lietuvių ir užsienio kalbomis sąrašas.

Leidinyje skiriamas aukštųjų mokyklų studentams, tačiau juo galės sėkmingai naudotis ir besimokantys aukštesniosiose mokyklose, kuriose dėstoma sociologija.

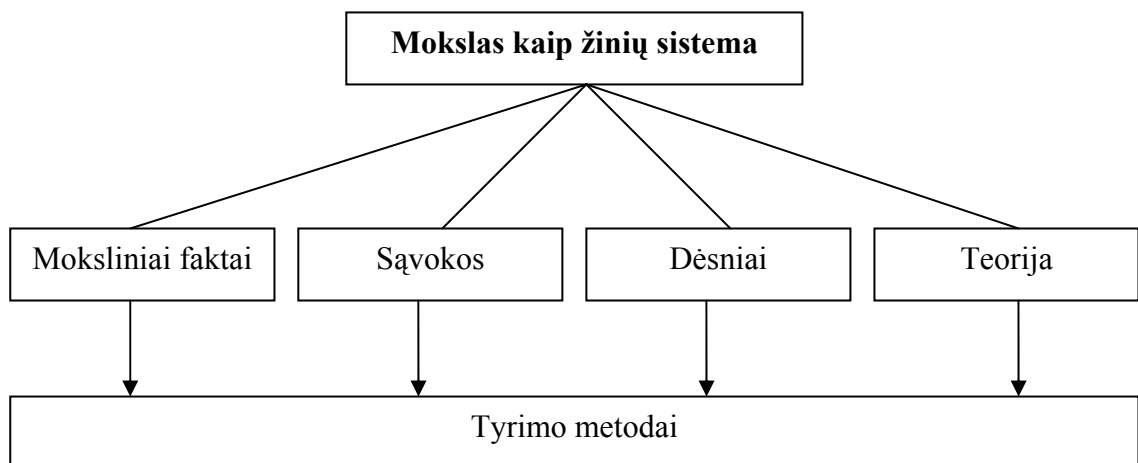
Pirma dalis. SOCIOLOGIJOS TEORINIAI PAGRINDAI

I. SOCIOLOGIJOS MOKSLO OBJEKTAS, DALYKAS, STRUKTŪRA IR FUNKCIJOS

1. Mokslo samprata
2. Sociologijos mokslo objektas ir dalykas
3. Sociologinio požiūrio į visuomenę ypatumai
4. Sociologinė vaizduotė
5. Sociologinių žinių struktūra
6. Sociologijos vidinė struktūra. Sociologinės analizės lygiai
7. Sociologijos funkcijos
8. Sociologijos ryšys su kitais mokslais

1. *Mokslo samprata*

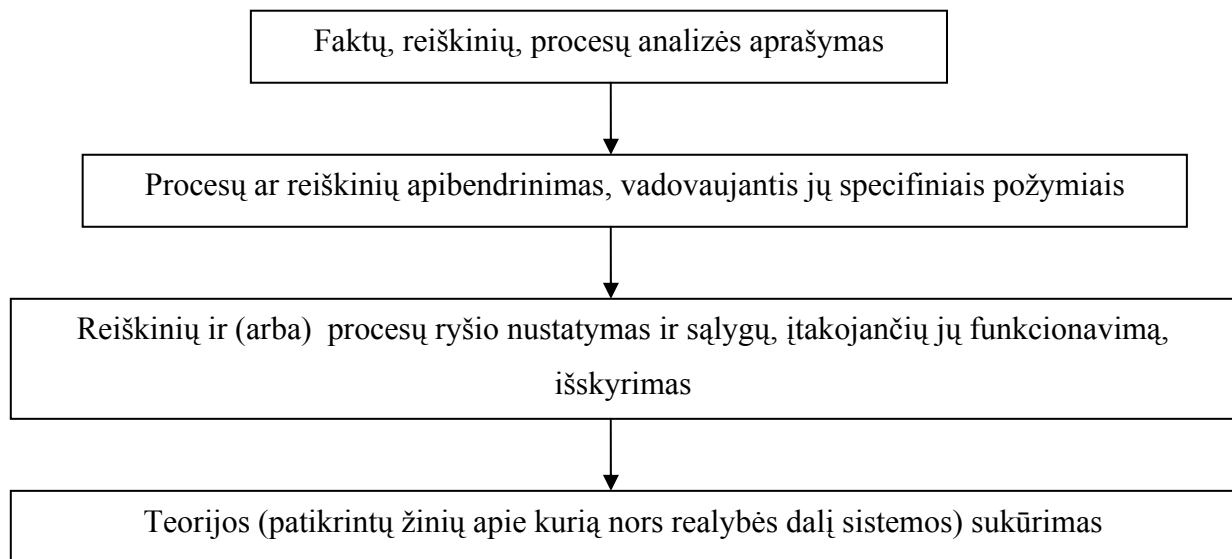
Mokslas – tai žmonių veikla, kuria siekiama gauti ir teoriškai susisteminti objektyvias žinias apie tikrovę (69, 134)*. Sukaptos ir įsisavintos žinios tampa veiksmingu instrumentu visuomenei ir jos nariams įgyvendinant savo tikslus.

Analizuojant mokslo problemas, būtina išskirti pagrindinius mokslinio tyrimo etapus. Čia pateikiamas vienas iš galimų mokslinio tyrimo išskaidymo į etapus būdas.

* Pirmasis skaičius skliausteliuose žymi leidinio numerį, pateiktame literatūros sąrašė, antrasis – puslapį. Literatūros sąrašas pateiktas šio leidinio ..... puslapiuose.

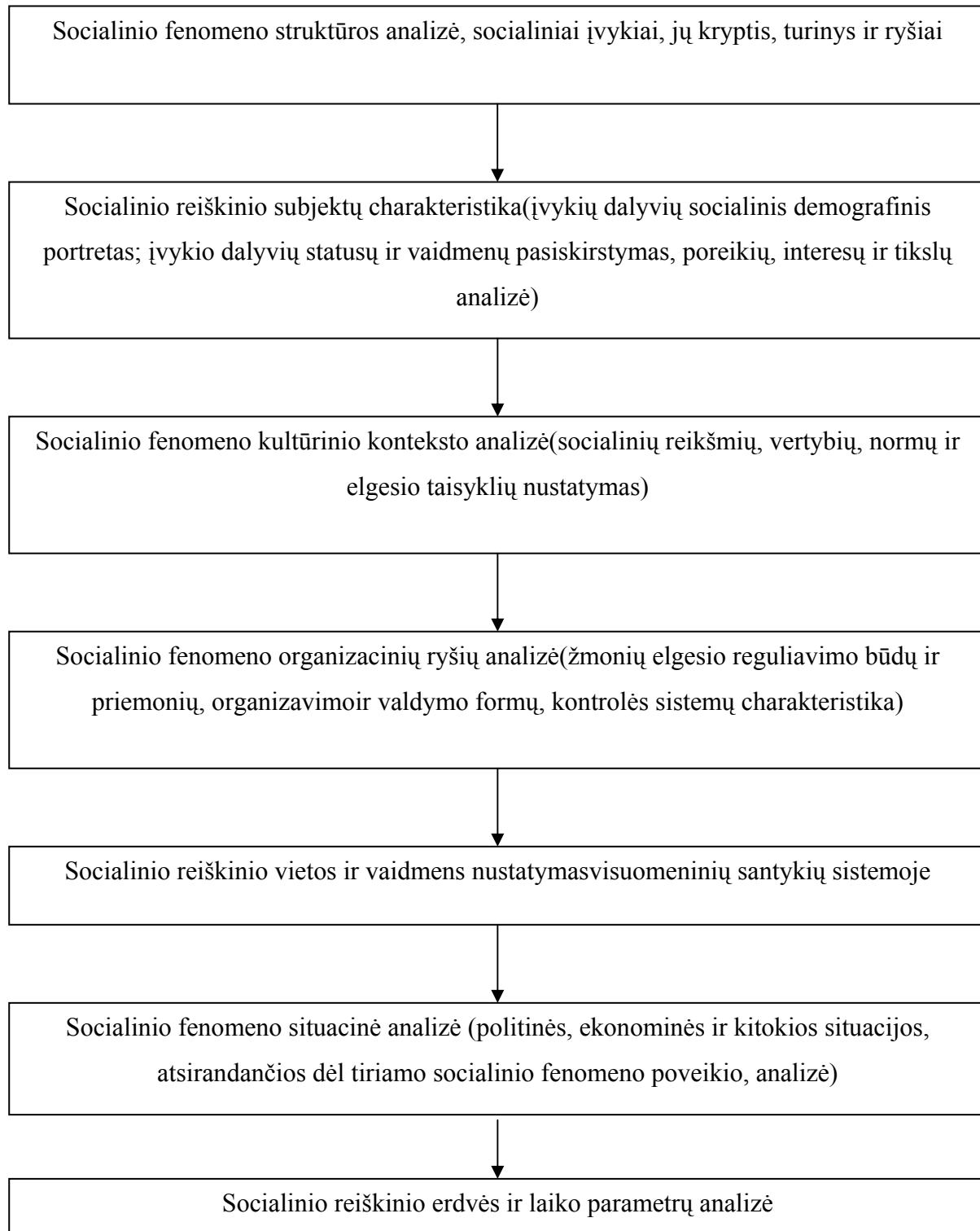
Mokslinio tyrimo etapai

Mokslinio tyrimo etapai taikomi visuose moksluose, kurie tyrinėja įvairius socialinio gyvenimo fenomenus (reiškinius) ir stengiasi nustatyti jų raidos ir funkcionavimo dėsningumus.

Kadangi visi socialiniai fenomenai yra glaudžiai tarpusavyje susiję, tai jų pažinimas galimas tik tiriant juos kompleksiskai. Šis būdas pavaizduotas pateiktoje *schemeje*.

Kompleksinis socialinių fenomenų pažinimo būdas

Sociologija yra iš mokslų, tyrinėjančių socialinius fenomenus.

2. Sociologijos mokslo objektas ir dalykas

Sociologijos sąvoka. Terminas *sociologija* sudarytas iš dviejų žodžių (lot. *societas* – visuomenė, gr. *logos* – sąvoka, mokslas). Taigi etimologiniu požiūriu sociologija – tai mokslas apie visuomenę. Tiesa, skirtinguose literatūros šaltiniuose pateikiami sociologijos apibūdinimai skiriasi. Čia pateikiame kelis iš jų.

- Sociologija – mokslas apie žmogaus, žmonių grupių, visuomenės socialinį gyvenimą (69, 232).
- Sociologija – mokslas, tiriantis visuomenę, jos struktūrą ir procesus (103,25).
- Sociologija – mokslas apie visuomenę, jos grupes ir visuomeninį elgesį (12,353).

Akivaizdu, kad visuomenė gali būti įvairių socialinių ir humanitarinių mokslų objektas. Tačiau čia reikia turėti omenyje dvi aplinkybes:

- pirma, kiekvienas mokslas tiria ypatingą visuomenės sritį;
- antra, kiekvienas mokslas realybę tyrinėja pagal specifinius, būdingus tik tam mokslui, dėsnius ir dėsningumus.

Be to, viena ir ta pati objektyviosios realybės sfera gali būti kelių mokslų tyrinėjimo objektu, kaip antai:

- *fizinė realybė* (pvz., mus supanti gamta) yra ne tik daugelio gamtos (biologijos, ekologijos), bet ir techniškujų mokslų (fizikos, chemijos) tyrinėjimo objektas;
- *socialinė realybė* (t.y. mus supančios žmonių grupės, organizacijos, institucijos, vyraujantys elgesio bei etikos standartai) yra socialinių mokslų (edukologijos, ekonomikos, politikos) ir humanitarinių mokslų (teisės, istorijos, psichologijos) tyrinėjimo objektas.

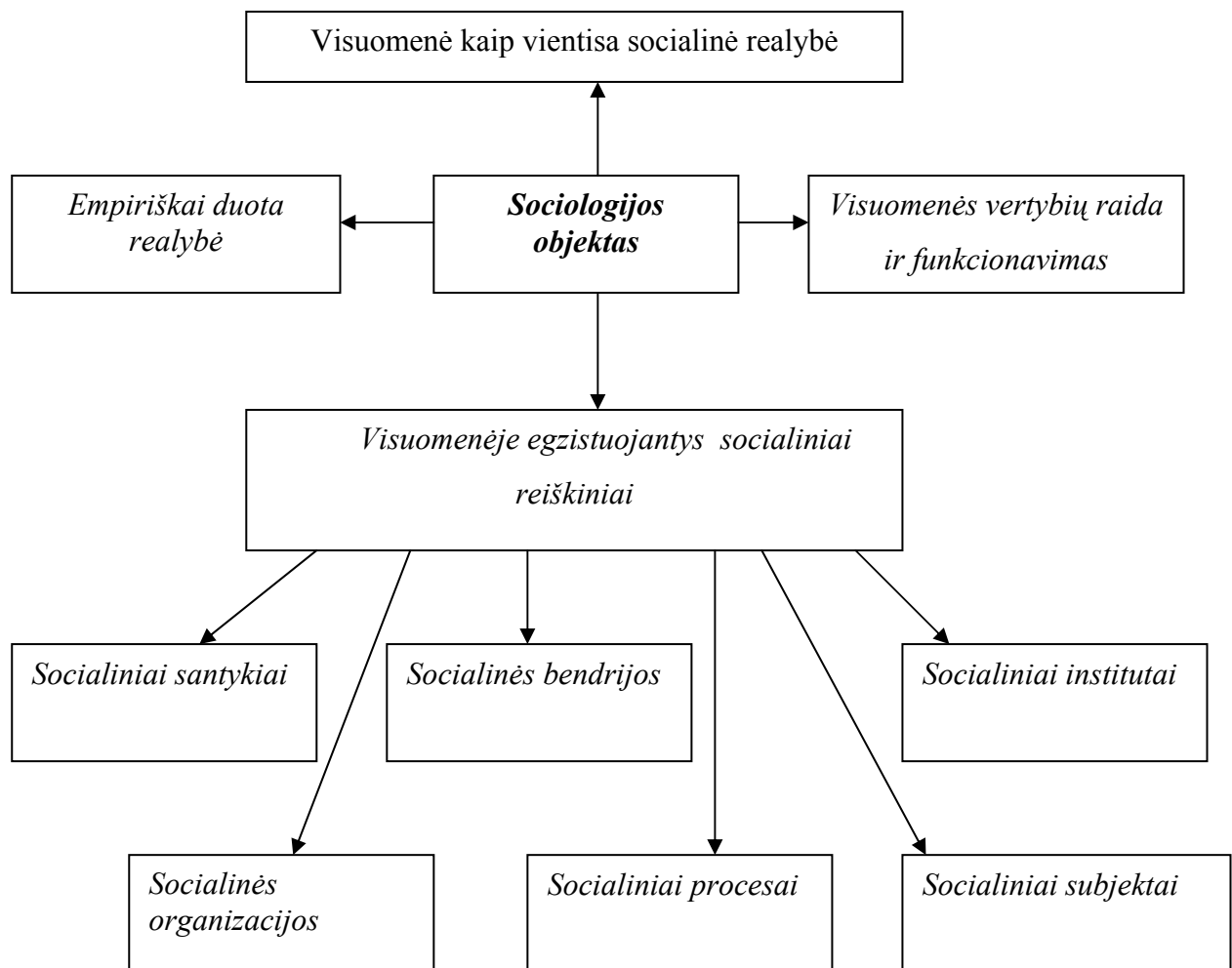
Metodologiniu požiūriu bet kurio mokslo objektu laikytina konkreti, vienaip ar kitaip apibrėžta objektyvaus ar subjektyvaus pasaulio sritis.

Tačiau vien nustatyti mokslo objektą nepakanka. Bet kuris mokslas gali tyrinėti labai daug objektų, tačiau mokslo dalykas (t.y. konkreti objekto dalis) – visuomet apibrėžtas, konkretus ir specifinis.

Sociologinio pažinimo dalyko skiriama ypatybė yra ta, kad jis išreiškia visą aibę ryšių ir santykių, kuriuos galima priskirti socialiniams. Sociologinio pažinimo objektu laikytina socialinių reiškinių, socialinių procesų savybių, ryšių ir santykių visuma.

Patį socialinį reiškinį ar procesą sukelia vieno individo poveikis kitam individui ar socialinei grupei, individas tampa tam tikrų socialinių savybių turėtoju ir reiškėju. Taigi pagrindinis sociologinio tyrimo objektas yra individas. Būtent jo socialiniai ryšiai, socialinė sąveika su kitais individais, socialiniai santykiai ir jų organizavimo būdas yra sociologinio tyrimo objektas. Sociologija priklauso tai socialinių mokslų šakai, kuri savo dėmesį sutelkia socialinių

reiškinių, darinių bei struktūrų būklei (sutrikimams), kuriuos sukelia individų sąveika bendrajai padėčiai nusakyti (36,37-38). Sociologijos tyrimo objekto raiška pavaizduota pateikiamoje scheme.

Požiūriai į sociologijos dalyką nuo seno skiriasi. Antai prancūzų sociologui *E. Diurkheimui* (1858-1917) sociologijos dalykas – tai socialiniai faktai. Kadangi socialinius reiškinius provokuoja visuomenė, tam tikros jos grupės, tai sociologijos dalykas (konkreti socialinio reiškinio dalis) visada yra visuomeninio pobūdžio.

Pagal vokiečių sociologą *M. Vėberį* (1864-1920), sociologijos dalykas – tai socialinė elgsena, suvokiama kaip žmogaus vidinė ar išorinė pozicija (nuostata) veiklos atžvilgiu. Žmogaus elgesys laikomas socialiniu, kai jis derinamas su kitų žmonių elgesiu. Sociologai tiria, kaip tai pavyksta padaryti atskiroms žmonių grupėms.

Marksistai sociologinių tyrimų dalyku laiko visuomenės, kaip socialinės sistemos ir ją sudarančių elementų (individų, socialinių bendrijų, socialinių institutų), analizę.

Taikomoji sociologija tyrimo dalyku laiko reiškinį ar procesą, į kurį nukreiptas sociologinis tyrimas. Dalykas turi būti charakterizuojamas profesine ir kitokia priklausomybe, erdvės

apibrėžtumu (regioniniu požiūriu), funkciniu kryptingumu (gamybiniu, politiniu, buitiniu ir kt.), laiko apibrėžtumu, kokybinių išmatavimų galimybėmis.

Taigi sociologinių tyrimų dalykas – tai mus dominanti objekto dalis, kuri bus tirama (pvz., tiriamas ne jaunimas apskritai, ne visos jo orientacijos, polinkiai, bet konkreti jaunimo grupė, turinti vienokius ar kitokius polinkius, t.y. tirama „prieštaraujanti“ grupė: pankai, narkomanai ir kt.).

3. Sociologinio požiūrio į visuomenę ypatumai

JAV sociologas *P. Bergeris* nurodo keturias savybes, būdingas sociologiniam požiūriui į visuomenę.

- *Demaskavimas*. Tai gebėjimas matyti, kas vyksta už socialinių struktūrų, socialinių grupių, kurias tiria sociologas. Kartu tai ir sugebėjimas išgryninti socialines sistemas parodant tai, ką jos slepia.
- *Nepagarba*. Sociologas turi blaiviai ir kritiškai vertinti situacijas, negarbinti visuomenėje pripažįstamų vertybių, tiesų bei suvokti, kad kiekvienoje visuomenėje egzistuoja oficialioji (respektabilioji) ir neoficialioji (nerespektabilioji) visuomenė, t.y. „paribio žmonės“, kurie taip pat yra visuomenės dalis ir turi įtakos jos elgsenai (pvz., valkatos, narkomanai ir kt.).
- *Reliatyvizmas*. Geografinis ir socialinis mobilumas modernioje visuomenėje reiškia galimybes įvairiai traktuoti pasaulį. (Žmonės, gyvenantys skirtingose šalyse ir kultūrose, gali skirtingai traktuoti tuos pačius socialinius reiškinius. Pavyzdžiui, egzistuoja skirtingas požiūris į narkomanus ir narkomaniją Vakarų ir Rytų šalyse. Pastarosiose narkotikų vartojimas yra neatsiejama kultūrinio paveldo dalis.)
- **Kosmopolitizmas**. Sociologas turi teisę domėtis ne tik savo šalies, bet ir kitų šalių socialiniais reiškiniais, t.y. būti atviras begalinei žmoniškųjų galimybių įvairovei (pvz., vakariečiai itin domisi narkomanijos plitimu, tautinių mažumų padėtimi Lietuvoje ir kt.). Šie tyrimai svarbūs lyginamai sociologijai, kuri tirdama atitinkamų reiškinių paplitimo atskirose šalyse ypatumus, ieško bendro jų vardiklio, stengiasi išryškinti jų bendražmogišką turinį. (5,28-55).

Ne mažiau sociologui būtina ir vaizduotė.

4. Sociologinė vaizduotė

Sociologinė vaizduotė - tai galėjimas matyti asmeninį žmonių gyvenimą ir jų polinkius platesniame istoriniame ir socialiniame kontekste. Šį terminą pasiūlė JAV sociologas R. Millsas. Jo teigimu, individas gali suprasti savo patyrimą ir įvertinti savo likimą tik nustatydamas savo vietą jam tekusiame gyventi istoriniame laikotarpyje. Kitaip tariant, individas galės geriau suvokti ir įvertinti savo galimybes tik suvokęs visų jį supančių individų gyvenimo galimybes. Pasak R. Millso, asmeniniai rūpesčiai ir viešos problemos iš dalies sutampa ir veikia vienos kitas, formuodamos platesnę socialinio bei istorinio gyvenimo struktūrą. Taigi sociologui yra įdomus kiekvienas reiškinys, kiekviena problema, su kuria susiduria žmonės, nes jos (tos problemos) įtaka socialiniam gyvenimui ilgainiui gali pasirodyti itin didelė (pvz., kaip konkrečios žmonių grupės polinkis narkotikams, jaunuolių gyvenimas ne santuokoje gali įtakoti šeimos instituto kaitą, demografinius procesus, ekonomiką, teisę ir kt.).

Sociologinės vaizduotės trimatiškumas. Komentuodamas sociologinės vaizduotės terminą anglų sociologas A. Giddensas mano, kad ji turi būti trimatė, t.y. turi būti tai istorinis, antropologinis ir kritinis socialinės tikrovės suvokimas (34, 45 - 59).

- *Istorinis socialinės tikrovės suvokimas* reiškia, kad sociologas turi stengtis suvokti reiškinį istoriškai, t.y. išvelgti pokyčius, kuriuos reiškinys įgijo laikui bėgant, įvertinti tų pokyčių mastą ir radikalumą (pvz., nagrinėjant nusikalstamumo reiškinį (tarkim, korupciją), dera žinoti, kaip ši nusikalstamumo forma atrodė anksčiau, kaip ji kito, kokia tų pokyčių kryptis ir mastas. Tik tuomet galime įvertinti šiandieninę korupciją, jos ypatumus).
- *Antropologinis socialinės tikrovės suvokimas* reiškia, kad sociologas turi gebėti objektyviai vertinti įvairių žmogaus gyvenimo organizavimo formų įvairovę suvokdamas, kad vakarietiškas gyvenimo būdas nėra niekuo pranašesnis už kitus. Vakarietiškojo gyvenimo savitumą sąlygoja priklausymas tam tikrai kultūrai ir tradicijoms.
- *Kritinis socialinės tikrovės suvokimas* susijęs su raidos galimybėmis: sociologai turi būti pasiruošę nagrinėti alternatyvius ateities variantus, nes visuomenėje žmogus paklūsta jėgoms, veikiančioms kaip gamtos dėsniai (t.y. paklūsta socialinio gyvenimo dėsniams, tarkim, rinkos dėsniams, kurių mes savavališkai deformuoti negalime, nes pasekmės bus neigiamos). Telioka dėsnius pažinti ir pritaikyti savo reikmėms ir tikslams. (Nenuostabu, kad rinkos principai, nors sunkiai, bet vis labiau įsigali tokiose socialiai jautriose srityse kaip švietimas ir sveikatos apsauga.)

Sociologija, kaip ir kiti mokslai, turi savo žinių struktūrą.

5. Sociologinių žinių struktūra

Sociologijos, kaip ir kitų mokslų, pagrindiniai komponentai yra:

- Žinios,
- jų gavimo priemonės.

Pirmasis komponentas - sociologinės žinios – apima:

- metodologines žinias,
- žinias apie dalyką.

Metodologinės žinios apima pasaulėžiūros ir metodologinius principus, mokymą apie sociologijos dalyką, žinias apie metodus, jų rengimą ir taikymą, mokymą apie sociologines žinias, jų formas, tipus ir lygius, žinias apie sociologinio tyrimo procesą, jo struktūrą ir funkcijas.

Žinios apie dalyką – tai specialiai sukurtos (sudarytos) klasifikacijos ir tipologijos, konceptualūs arba matematiniai metodai, hipotezės ir teorijos, statistiniai duomenys ir kt.

Antras komponentas – tai atskiri metodai ir pats sociologinis tyrimas.

Sociologija naudojami **kitų** mokslų metodais (pvz., stebėjimo, apklausos, statistiniais).

Sociologija metodus naudoja kaip priemones mokslinėms žinioms apie socialinę realybę gauti ir sisteminti. Metodai apima pažintinės (tyrinėjimo) veiklos principus, reguliatyvinės normas arba taisykles, veikimo būdų visumą, veikimo tvarką (schemą ar planą). Tyrimo būdai ir priemonės išdėstomos reguliatyvinių principų pagrindu.

Veikimo priemonių ir būdų nuoseklumas vadinamas procedūra. Procedūra yra bet kurio metodo neatsiejama dalis.

Metodika – tai metodo ir procedūros praktinis pritaikymas. Metodika reiškia vieno ar kelių metodų kombinacijos bei tam tikrų procedūrų skyrimą tyrimui, jo konceptualiam aparatui, metodinio instrumentarijaus (metodų visumos) parinkimą ar parengimą.

Metodika (metodų visumos parinkimas) gali būti originali, naudojama tikrai vienam tyrimui, arba standartinė (tipinė), naudojama daugeliui tyrimų. Įvairiuose tyrimuose vienas ir tas pats metodas reiškiasi specifiškai, priklauso nuo savo vietos ir vaidmens tyrime, nuo ryšių su kitais metodais.

Metodika apima ir tyrimo techniką.

Tyrimo technika – tai metodo realizavimas paprasčiausių operacijų lygyje.

Technika gali būti:

- darbo su tyrimo objektu (duomenų rinkimo technika),
- darbo su tyrimo duomenimis (duomenų apdorojimo technika),
- darbo su tyrimo instrumentais (anketos parengimo technika).

Žinių lygiai ir funkcijos. Priklausomai nuo žinių (žinojimo) lygio, sociologiniai tyrinėjimai gali būti skirstomi į:

- *teorinius*,
- *empirinius*.

Teoriniai tyrinėjimai yra orientuoti į teorinių teiginių patikrinimą remiantis empirika (faktais) ir tų teorinių teiginių išplėtojimu, tobulinimu sukuriant teorijas.

Empiriniai tyrimai orientuoti į konkretaus socialinio reiškinio tyrimą ir praktinių rekomendacijų, padėsiančių pakeisti padėtį, parengimą.

Taigi galima sakyti, kad *sociologinės žinios atlieka dvi funkcijas*:

- socialinės realybės aiškinimo,
- socialinės realybės pertvarkymo.

Abi šias funkcijas realizuoja tiek teoriniai, tiek empiriniai tyrimai. Kitaip tariant, teorinis tyrimas gali ne tik paaiškinti socialinę realybę, bet ir pasiūlyti jos pertvarkos būdą. Savo ruožtu empirinis tyrimas gali ne tik diagnozuoti socialinio reiškinio “ligą”, bet ir siūlyti būdą jai “gydyti” pateikdamas atitinkamas rekomendacijas (tarkim, atlikus konkretų tyrimą, pateikiami ir siūlymai, pvz., kaip sumažinti narkotikų plitimą bendrojo lavinimo mokykloje ir pan.). Taigi empirinis tyrimas apjungia gautų rezultatų apibendrinimą ir teorines žinias, reikalingas išankstinei tiriamo socialinio objekto (reiškinio) analizei.

Pagal gaunamų žinių pobūdį tyrimai skirstomi į:

- metodologinius (žinojimą apie žinias),
- nemetodologinius (žinojimą apie dalyką).

Metodologinio tyrimo rezultatas yra metodologinės žinios, t.y. žinios ne apie sociologijos dalyką, bet apie šio dalyko tyrinėjimo priemones (metodus, procedūras, kuriomis jis tiriamas). Metodologiniai tyrimai iš esmės yra *metateoriniai* (*metateorija* - tai kritinis nagrinėjimas jau sukauptų žinių aibės pagrindinių principų, sudarančių prielaidas toliau formuotis sociologinei teorijai).

Metodologiniai tyrimai priskirtini bet kuriam žinojimo lygiui, juos vykdo tiek *fundamentalioji*, tiek *taikomoji* sociologija. Sociologija naudoja ne tik *mokslineis* ir *taikomuosius tyrimus*, bet ir *mišrius*, sprendžiančius tiek mokslinius, tiek praktinius uždavinius.

Nepriklausomai nuo to, ar tyrimas vyksta viename, ar dviejuose (teoriniame ir empiriniame) žinojimo lygiuose, ar yra mokslinis, ar taikomasis, jis paprastai sprendžia ir *metodologinius* klausimus.

Paprastai *sociologinis tyrimas susideda iš trijų stadijų*, kiekviena jų gali būti savarankiškas tyrimas.

Pirmoji stadija (iš esmės metodologinė) susijusi su tyrimo programos rengimu. Programos pagrindą gali sudaryti arba jau esamos žinios ir metodai, arba programa gali būti kuriama iš naujo, specialiai šiam tyrimui. Tiek teorinės, tiek empirinės žinios šioje stadijoje atlieka metodologinę funkciją.

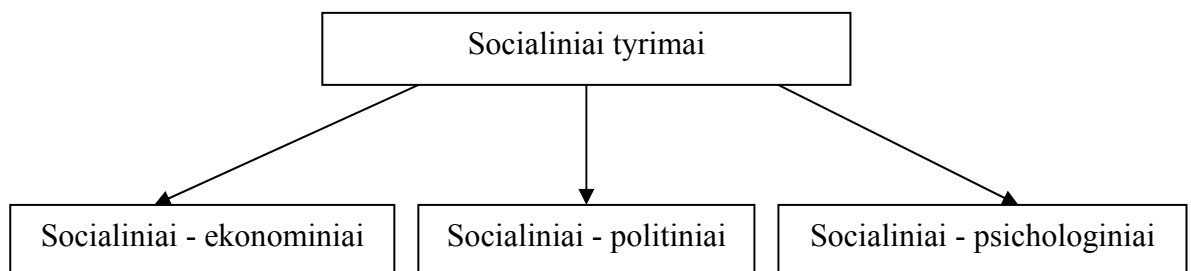
Antroji stadija – empirinė, susijusi su empirinių duomenų gavimu. Visų pirma - tai lauko tyrimas, darbas su objektu, sociologinės informacijos rinkimas, jos apdorojimas ir analizė. Šios tyrimo stadijos rezultatas gali būti empirinės žinios (statistiniai duomenys, klasifikacijos), įgalinančios savo pagrindu ne tik formuoti (kurti) teorines žinias, bet ir praktines rekomendacijas.

Trečioji stadija – teorinė, susijusi su teorinių žinių gavimu, tipologijų kūrimu (konstravimu), sociologinių teorijų formavimu ir tobulinimu. Gali būti taip, kad praktinės rekomendacijos bus suformuluotos būtent šioje, o ne ankstesnėje stadijoje. Taip pat įmanomas atvejis, kad praktinių rekomendacijų suformulavimui pakaks vien teorinio tyrimo naudojantis jau esamomis žiniomis be specialaus empirinio tyrimo.

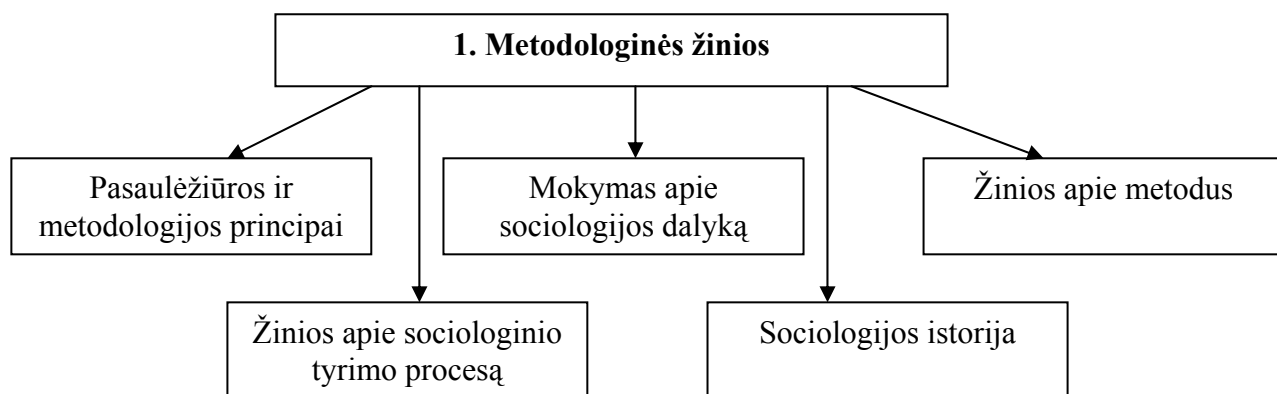
Sociologinių ir socialinių tyrimų santykis:

- **Sociologiniai tyrimai** skirti įvairių socialinių bendrijų funkcionavimo ir raidos ypatumų bei dėsningumų, žmonių tarpusavio sąveikos pobūdžio ir būdų, jų bendros veiklos tyrimui.
- **Socialiniai tyrimai**, kitaip nei sociologiniai, kartu su socialinių dėsningumų pasireiškimo formomis tiria konkrečius socialinius dėsningumus ir socialinės žmonių tarpusavio sąveikos formas ir sąlygas: ekonomines, politines, demografines ir kt. Kitaip tariant, kartu su specifiniu dalyku (ekonomika, politika, gyventojai) tiria ir aspektą – žmonių tarpusavio sąveiką.

Taigi socialiniai tyrinėjimai yra *kompleksiniai*.

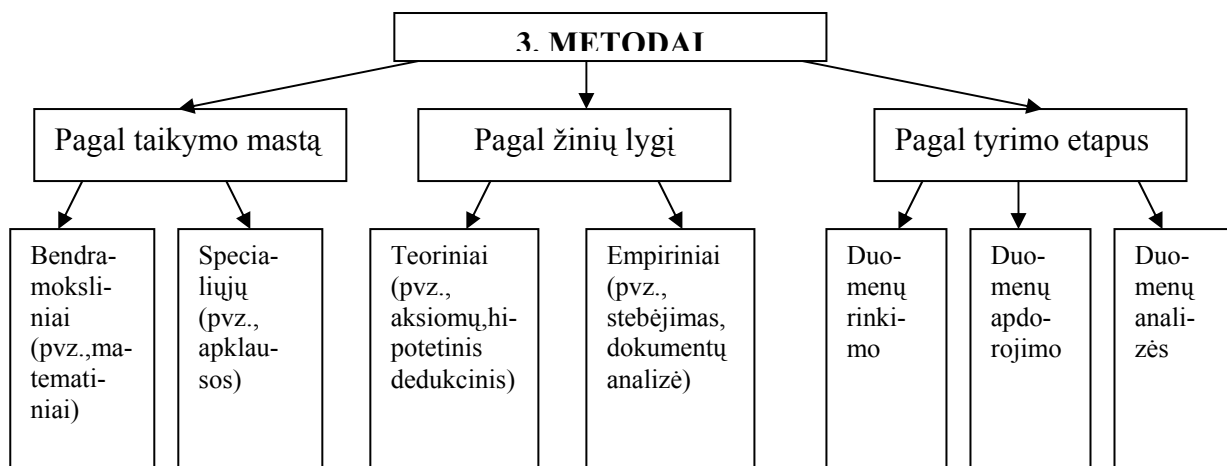
Sociologinių žinių struktūrą galima pateikti taip:

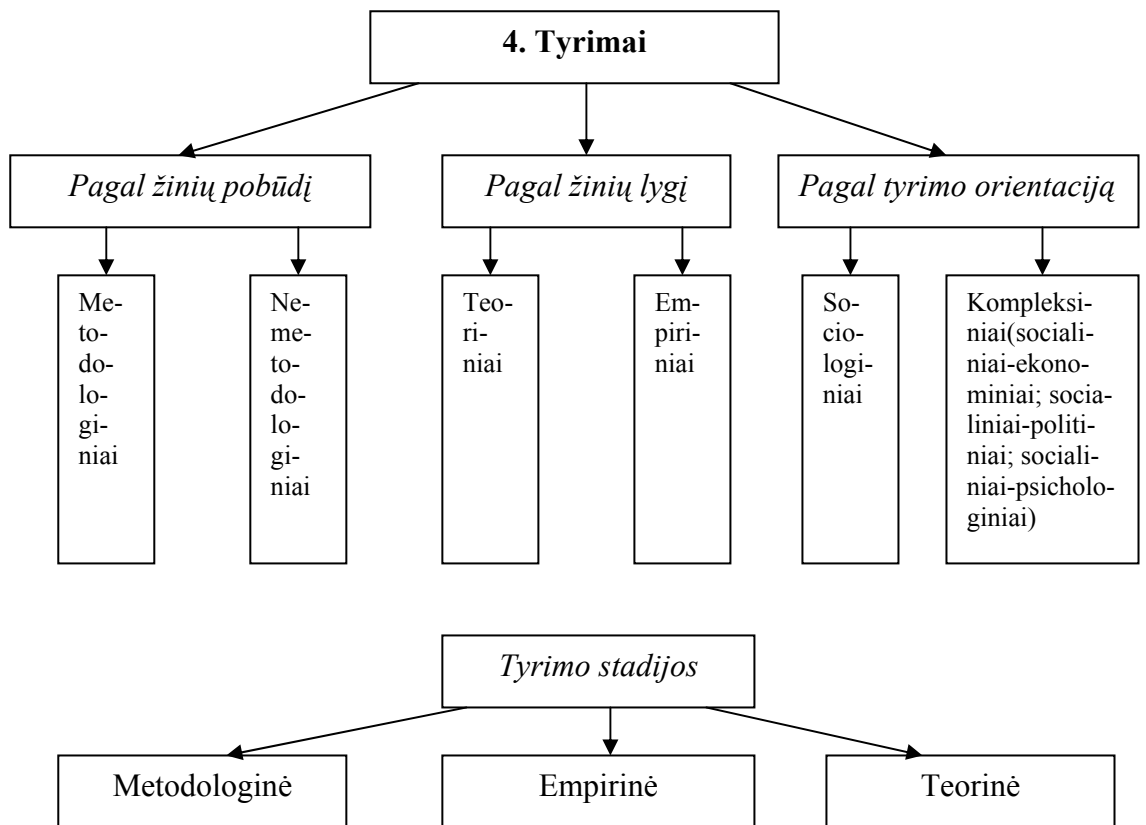

2. Žinios apie dalyką

Žinių lygiai:

- Teorinės žinios: sociologinės teorijos, hipotezės, tipologijos ir kitos teorinių žinių formos.
- Empirinės žinios: statistiniai duomenys, faktai, klasifikacijos ir kitos empirinių žinių formos.

6. Sociologijos vidinė struktūra. Sociologinės analizės lygiai

Sociologija, kaip ir kiti mokslai, turi savo struktūrą bei veiklos sferas. Išskiriami šie sociologijos mokslo lygiai:

1. *Fundamentinių tyrimų lygis*: užduotis – mokslinių žinių kaupimas ir sisteminimas atskleidžiant sociologijos dėsningumus bei principus.
2. *Taikomųjų tyrimų lygis*: užduotis – aktualių problemų, turinčių pritaikymą praktikoje, tyrimas.
3. *Socialinė inžinerija*: užduotis – mokslinių žinių praktinio taikymo lygis naudojant įvairias technines priemones ir tobulinant technologijas.

Vadovaujantis šiais mokslo lygiais sociologija skirstoma į *teorinę, taikomąją ir socialinę inžineriją*.

Sociologija dar skirstoma į mikrosociologiją ir makrosociologiją.

Makrosociologija tiria platesnio masto socialines sistemas (pvz., kapitalizmą) ir istoriškai ilgalaikius procesus (pvz., religijas, judėjimus).

Mikrosociologija - tiria kasdieninį žmonių elgesį, jų tarpusavio sąveiką (t.y. tiria žmonių požiūrį į konkrečius reiškinius, pvz., į valdžios veiksmus ir pan.). Pavyzdžiui, vadovo ir pavaldinio

santykių tyrimas yra mikrosociologinė analizė, kadangi apima iš esmės tik individų santykius. Tuo tarpu organizacinių charakteristikų tyrimas (vadovavimo principai, specializacija, keliama tikslai) yra makrosociologinės analizės objektas, nes tiria ne tik individus, bet ir visuomeninę struktūrą.

Žinoma, sunku analizuoti vieną lygį atskirai nuo kitų (pvz., analizuoti visuomenės problemas nesiejant jų su atskiromis socialinėmis grupėmis ar asmenimis: studentais, pensininkais, invalidais ir kt.). Tuo tarpu organizacinių charakteristikų tyrimas (pvz., vadovavimo principai, specializacija, tikslai) – tai jau makroanalizė, nes tiriami jau ne individai, o visuomenės struktūra. Taigi norint atlikti išsamų tyrimą reikia tirti abiem analizės aspektais.

Suprantama, kad minėti analizės lygiai išskirti sąlygiškai. Kasdieninis žmonių elgesys vyksta konkrečių socialinių sistemų, struktūrų ir institutų rėmuose. Taigi šiuo požiūriu skiriami keturi sociologinės analizės lygiai: tarpasmeninis, grupinis, visuomenės ir pasaulinės sistemos.

Sociologinės analizės lygiai (101, 11)

<i>Lygiai</i>	<i>Elementai</i>	<i>Pavyzdžiai</i>
<i>Tarpasmeniniai</i>	Santykiai, paremti taisyklėmis Vaidmenys Socialinis statusas Asmeniniai ryšiai	Teniso partija Treneris – žaidėjas Seržantas – eilinis Universiteto studentai
<i>Grupinis</i>	Pirminė grupė Organizacija Tarpgrupiniai santykiai	Draugų būrys Ligoninė, firma Darbininkai- administracija
<i>Visuomenės</i>	Institucija Visuomenės rūšis Klasė ir luomas (sluoksnis) Miestas ir bendrija	Religija Vergija Dvarininkija Vilnius
<i>Pasaulinės sistemos</i>	Tarptautiniai santykiai Daugiatautės organizacijos Globalinės institucijos Pasaulinė priklausomybė	JTO Greenpeace Islamas Naftos gamyba

Tarpasmenis lygis skirtas dviejų ar daugiau žmonių socialinių ryšių analizei.

Grupės – tai aukštesnio lygio analizė, kuri tiria santykius grupėje ir grupėse.

Visuomeninės analizės lygis skirtas bendruomenių ir visuomenių tyrimui.

Pasaulinės sistemos - tiria žmonių veiklą kaip pasaulinę sistemą.

Analizės lygių ryšiai. Geriau suvokti ir išnaudoti sociologijos analizės lygius padeda *mokslinio pažinimo teorija*. Kiekvieno mokslo pagrindas yra pažinimas, tyrinėjimas. Sociologijoje, kaip ir kituose moksluose, skiriami trys pagrindiniai pažinimo (tyrinėjimo efektyvumo) komponentai:

- žinių sistema;
- mokslinė veikla (specialistų buvimas);
- institucijų sistema, kurios pagalba ši veikla realizuojama (mokslo įstaigos, sociologinių tyrimų tarnybos ir kt).

Akivaizdu, kad sociologija domisi įvairių asmenų, atskirų socialinių grupių elgesiu bei jų tarpusavio sąveika. Ne veltui sakoma, kad nėra vienos sociologijos, yra daug sociologijų. Tai priklauso nuo to, kuria sritimi domisi konkretus tyrėjas sociologas, kuriuo aspektu nagrinėja socialinį reiškinių.

Galima išskirti kelias dešimtis skirtingų sociologijos specializacijų ar sričių:

- jaunimo sociologija,
- šeimos sociologija,
- darbo sociologija,
- ekonomikos sociologija,
- politikos sociologija,
- teisės sociologija,
- meno sociologija
- kultūros sociologija,
- miesto sociologija,
- švietimo sociologija,
- komunikacijų sociologija ir kt.

Sociologijos sričių diferenciacija kaip tik ir suteikia galimybę sociologui analizuoti tyrimo objektus įvairiais lygiais ir atsižvelgti į jų tarpusavio sąveiką. Kitaip tariant, įvairiai pažinti socialinį reiškinių.

7. Sociologijos funkcijos

Literatūroje dažniausiai išskiriamos šešios socialinės sociologijos funkcijos: pažintinė, taikomoji, socialinės prognozės, socialinio planavimo, ideologinė ir humanistinė.

Pažintinė funkcija visuose lygiuose ir visoms struktūroms užtikrina naujų žinių gausinimą apie skirtingas socialines gyvenimo sferas, atskleidžia socialinės visuomenės raidos dėsningumus ir perspektyvas. Taip pat apibendrina gausią faktinę medžiagą ir empirinių tyrinėjimų pagrindu teikia mokslui informaciją apie konkrečias socialinio gyvenimo sritis.

Taikomoji funkcija suteikia galimybę kontroliuoti socialinių procesų vyksmą mažinant socialinę įtampą visuomenėje, socialinių krizių atsiradimą ir pasekmes. Sociologų paslaugomis daugelyje šalių naudojasi įstatymų leidžiamosios ir vykdomosios valdžios institucijos, politinės partijos ir organizacijos planuodamos savo strategiją ir siekdamos užtikrinti jos veiksmingumą.

Sociologinės prognozės funkcija teikia ir grindžia galimų sprendimų alternatyvas bei jų galimus nukrypimus, ilgalaikes pasekmes (įskaitant krizes) juos pasirinkus. Taip moksliskai prognozuoja visos visuomenės arba jos atskirų dalių bei posistemų raidą, padeda nuspėti socialinių procesų kaitos tendencijas.

Socialinio planavimo funkcija, remdamasi atliktais sociologiniais tyrimais, padeda racionaliau planuoti įvairių gyvenimo sferų plėtotę tiek *makro lygiu*, *apimančiu* tarptautinio gyvenimo sritis, tiek *mikro lygiu*, *koordinuojančiu* atskirų organizacijų, įstaigų ir kolektyvų veiklą.

Ideologinė funkcija stebima tuomet, kai sociologinių tyrimų rezultatus gali naudoti politinės partijos, režimai siekdami tam tikrų tikslų arba norėdami juos įtvirtinti (pvz., grįsdami partijų programinių nuostatų ir realiųjų atitikimą). Sociologinių tyrimų rezultatų duomenimis (pvz., partijų ir pavienių politikų reitingais ir pan.) ypač mėgstama operuoti prieš rinkimus siekiant suformuoti tam tikras rinkėjų nuostatas ir taip juos ideologiškai įtakoti.

Humanistinė sociologijos funkcija padeda žmonėms, įvairioms socialinėms grupėms, bendruomenėms geriau suprasti vienas kitas, įvertinti konfliktus ir krizes.

Išvardintos sociologijos funkcijos kiekvienoje visuomenėje, bendruomenėje, socialinėje grupėje ar tarpasmeniniuose santykiuose įgyja konkrečią išraišką.

Nepaisant to, *sociologijos siekiai (credo)* išlieka tie patys:

- tirti žmonių savitarpio veikimo reiškinius,
- tirti, kokia yra individų ir grupių visuomenėje socialinės sąveikos prasmė,
- matyti, kas vyksta už socialinių struktūrų,
- nuodugniau tirti visuotinai priimtus žmonių veiklos institutus.

Žinoma, iki galo įvykdyti savo misijos sociologija negali be kitų mokslų paramos.

8. Sociologijos ryšys su kitais mokslais

Žmogaus elgesio visuomenėje tyrimas yra visų visuomenės mokslų objektas. Tiesa, skirtingas to elgesio sferas (pasireiškimus) tiria skirtingi mokslai. Tačiau šis intelektualinio darbo pasidalijimas yra gana sąlygiškas. Šiaip ar taip sunku nubrėžti griežtas šiuolaikinių mokslų ribas, nes jie visi tarpusavyje vienaip ar kitaip susiję. Ne išimtis ir sociologija, kuri taip pat turi daug ryšių su kitais mokslais ir pirmiausia su antropologija, demografija, ekonomika, politika.

Antropologija - mokslas apie žmogų, jo raidos ypatumus, elgesio pokyčius (būtent socialinių grupių, atskirų asmenų socialinio elgesio ypatumai rūpi ir sociologams, todėl jiems svarbu pažinti patį žmogų kaip fenomeną, o žinių apie tai suteikia antropologijos mokslas.).

Demografija tiria gyventojų skaičių, sudėtį, dinamiką ir jų priklausomybę nuo gimstamumo, mirtingumo ir migracijos. Tai turi įtakos socialinių grupių sudėčiai, žmonių elgesiui, tarpusavio sąveikai, kurią ir analizuoja tyrėjas sociologas (pvz., kaip veikia žmonių tarpusavio santykius ir elgesį didelė pagyvenusių žmonių dalis visuomenėje, visuomenės senėjimas ir kt.)

Ekonomikos mokslas tiria materialinių gėrybių gamybą, paskirstymą ir vartojimą. Tai turi įtakos atskirų socialinių grupių elgesiui ir tarpusavio sąveikai, kurią ir tiria sociologija (pvz., kaip veikia žmonių tarpusavio sąveiką ir elgesį didelė praraja tarp turtingųjų ir skurstančiųjų).

Politikos mokslas tiria viešųjų ir visiems privalomų sprendimų priėmimą bei įgyvendinimą naudojant politinę galią ir valdžią, o sociologams rūpi tų sprendimų priėmimo pasekmių prognozavimo galimybė.

Klausimai ir užduotys

1. Apibūdinkite sociologijos mokslo objektą.
2. Apibūdinkite sociologijos mokslo dalyką.
3. Kas būdinga sociologiniam požiūriui į visuomenę?
4. Apibūdinkite sociologinės vaizduotės trimatiškumą.
5. Apibūdinkite sociologinių žinių struktūrą.
6. Kokie yra sociologinės analizės lygiai?
7. Kokios yra pagrindinės sociologijos funkcijos?
8. Apibūdinkite sociologijos ryšį su kitais mokslais.

Literatūra

Berger P. Sociologija. Kaunas, 1995. P. 28-55.

Grigas R. Sociologinė savivoka. Specifika, metodai, lituanizacija. Vilnius: VPU, 2001. P. 11-42.

Guščinskienė J. Sociologijos įvadas. Kaunas: KTU, 2001. P. 3-12.

Laskienė S. Sociologijos vieta metafizikos ir mokslo raidos kontekste // Socialiniai mokslai. Sociologija. 1996. Nr. 3 (7). P. 10-13.

Liuobikienė I., Guščinskienė J., Palidauskaitė J., Vaitkienė R. Sociologijos pagrindai. KTU, 1997. P. 9-13.

Vander Zanden J. W. The Sociology. Core. N.-Y. McGraw-Hill Publishing Co., 1990. P. 3-8.

Radugin A. A., Radugin K. A. Sociologija. Moskva, 1998. P. 3-16.

II. SOCIOLOGIJOS MOKSLO ATSIKIDIMAS IR RAIDA

1. Sociologijos mokslo atsiradimo socialiniai ekonominiai ir intelektualiniai veiksniai
2. O. Kontas – sociologijos mokslo pagrindėjas
3. Natūralistinė sociologijos kryptis
4. Psichologinė sociologijos kryptis
5. F. Teniso sociologinė koncepcija
6. E. Diurkheimas ir “sociologinė mokykla”
7. M. Vėberis – moderniosios sociologijos pradininkas

1. Sociologijos mokslo atsiradimo socialiniai, ekonominiai ir intelektualiniai veiksniai

Jau 17 a. žymiausių socialinių filosofų (T. Hobso, B. Spinozos ir kt.) skelbtose teorijose ryškėja požiūris į visuomenę kaip į sistemą. Be to, visuomenė vertinama kaip gamtos dalis, turinti paklusti joje vyraujantiems dėsniams. Ilgainiui suprasta, kad gamtos ir tikslųjų mokslų, ypač mechanikos ir geometrijos, dėsniai neįstengia apimti gana prieštaringų socialinių faktų įvairovės. Imta teigti, kad būtina formalizuoti visuomeninius dėsningumus. 17 – 18 a. filosofai (pvz., R. Dekartas) lygino visuomenę su mašina, kurios kiekvienas sraigtelis atlieka savo darbą: taip traktuotas ir darbo pasidalijimas, ir visuomeniniai santykiai, ir atskirų socialinių grupių sąveika.

Sociologijos atsiradimą neabejotinai paskatino dvi didžiosios revoliucijos:

- politinė revoliucija (Prancūzijoje 1789), sugriovusi luominę visuomenę ir iškėlusį laisvės, lygybės ir brolybės idealus;
- pramoninė revoliucija (Anglijoje 18 a. antrojoje pusėje - 19 a. pradžioje) ir jos socialinės pasekmės – visuotinė emigracija, urbanizacija, moterų įsitraukimas į visuomeninę gamybą, o svarbiausia – spartus visuomenės sluoksniavimasis, turėjęs lemiamos reikšmės socialiniam ekonominiam gyvenimui.

19 a. socialiniai mąstytojai ūkinį ekonominį gyvenimą vertino atsieję jį nuo politikos. Antai Ž. Ž. Ruso ekonominių nuosavybės santykių raidą siejo su pramonėjančios Europos šalių visuomenės socialinės nelygybės problemų sprendimu.

Drauge su bendromis filosofinėmis koncepcijomis plėtojosi ir konkretūs socialiniai tyrinėjimai, kurie buvo siejami su praktiniais ekonomikos valdymo poreikiais. Anglijoje

vadinamieji „politiniai aritmetikai” (*D. Grauntas* ir kt.) paruošė socialinių dėsningumų tyrimo kokybinius metodus ir taip padėjo šiuolaikinės demografijos pagrindus. Didieji geografiniai atradimai ir kelionių patirtis padėjo plėtoti antropologijos mokslui ne tik medicinos, bet ir sociologijos požiūriu: pažintų naujų žmonių grupių gyvenimo ypatumai įgalino naujai įvertinti savo visuomenės sąrangą ir funkcionavimą.

Sociologija, kaip savarankiškas mokslas apie visuomenę kaip sistemą, susiformavo 19 a. viduryje. Sociologija pradėjo tirti socialinių institutų raidą ir funkcionavimą, atskirų grupių socialinių elgesį. Tai sietina, viena vertus, su sparčia kapitalistinės visuomenės raida ir ryškėjančia socialinių konfliktų dinamika, kita vertus, būtinumu rasti pozityvų socialinių reiškinių aiškinimo pagrindimą. Bene ryškiausiai šios pastangos atsispindi sociologijos mokslo pagrindėjo *O. Konto* darbuose.

2. *Ogiustas Kontas (Auguste Comte, 1798-1857) – sociologijos mokslo pagrindėjas*

Pagrindinė *O. Konto* idėja, kurią jis bandė pagrįsti, tai – žmonių ir socialinių reiškinių, visos žmonijos istorijos vienovės idėja. Jo kūrybos etapus galima pateikti kaip tris būdus *įtvirtinti, paaiškinti ir pagrįsti* šią idėją – tezę apie žmonijos vieningumą.

Pirmojo etapo (1820-1826) - svarbiausias veiklas - „Socialinės filosofijos opusculai” (1820). Jame *O. Kontas* aprašo visuomenės transformacijos procesą. Pasak *O. Konto*, viduramžių visuomenėje vyravo dvi dedamosios: teologinė, kuriai atstovavo Katalikų Bažnyčia, turėjusi didelį poveikį visuomenei, ir kariškiei. Ilgainiui 19 a. susiformavo nauja visuomenė, kurioje mokslininkai užėmė žynių (teologų) vietą, o pramonininkai (savininkai valdytojai) – karių vietą. Nuo tada, kai žmonės pradėjo moksliškai mąstyti ir racionaliai veikti, jų tarpusavio kovos nustoja būti pagrindiniu užsiėmimu. Tokiu užsiėmimu tapo žmonių kova su gamta ir racionalus gamtos turtų panaudojimas. Iš to *O. Kontas* padarė išvadą, kad visuomenės reformos (pažangos) pagrindinė sąlyga yra intelektualinė reforma. Tai reformai įgyvendinti reikia mokslų sintezės ir pozityvaus politikos formavimo. Tokią sintezę kaip tik ir siūlė sociologijos mokslas.

Antrojo etapo (1827-1842) pagrindinis veiklas - „Pozityvinės filosofijos kursas” (išleistas trimis atskirais tomiais (1830-1842). Jame *O. Kontas* suformulavo „trijų būsenų dėsni” ir „mokslų klasifikacijos dėsni”.

Pagal „trijų būsenų dėsni”, žmogaus protas pereina tris nuoseklias fazes:

- *pirmojoje (teologinėje)* – jis paaiškina reiškinius pripažindamas, kad juose veikia būtybės arba jėgos, prilygstančios pačiam žmogui;
- *antrojoje (metafizinėje)* – aiškindamasis reiškinius jis pereina prie abstrakčių būtybių, pvz., gamtos;
- *trečiojoje (pozityvistinėje)* – žmogus apsiriboja reiškinių stebėjimu ir jų nuolatinių ryšių nustatinėjimu.

Tas perėjimas nuo teologinės per metafizinę į pozityvistinę fazę, anot *O. Konto*, vyksta ir visose disciplinose, nors ir ne vienu metu.

Remdamasis „trijų būsenų dėsnio“ *O. Kontas* atliko ir mokslų klasifikaciją, parodydamas, kaip pozityvinis protas „tampa“ (įsitvirtina) atskirose pažinimo srityse.

O. Kontas nurodo, kad pozityvistinis mąstymas (t.y. tas, kuris remiasi faktais) negalėjo susiformuoti matematikoje, fizikoje, chemijoje anksčiau nei jis susiformavo biologijoje. Normalu, kad sudėtingesnėse disciplinose pozityvizmas pasireiškė vėliau. Mat kuo materija paprastesnė, tuo lengviau apie ją pozityviai mąstyti. Taip *O. Kontas* siekė įrodyti, kad pozityvus mąstymo būdas, įsigalėjęs biologijos, chemijos moksluose, turėtų pagaliau nugalėti visuomenės mokslų srityje ir atvesti prie sociologijos, kaip pozityvaus mokslo apie visuomenę, sukūrimo.

O. Konto požiūriu, *bendrybės prioritetas prieš atskirybę* (faktą) turi būti perkeltas ir į sociologiją. Neįmanoma pažinti atskiro socialinio reiškinio esmės nepatalpinus jo į socialinę realybę. Neaiški būtų religijos būklė atskiroje visuomenėje arba atskira valstybės valdymo forma, jeigu *visuomenė* nebūtų *nagrinėjama kaip visuma*.

Bendrybės prioritetas palyginti su dalimi (atskirybe) leido *O. Kontui* prieiti išvadą, kad žmonijos giminė yra *pirminė*, ir būtent tai yra sociologijos objektas. Kitaip tariant, sociologijos objektas, jo teigimu, yra žmonijos giminės istorijos pažinimas.

Būdama mokslu apie istoriją kaip visumą, sociologija nustato ne tik tai, kas buvo, bet ir, remdamasi determinizmo principu, tai, kas bus.

Trečiojo etapo (1843-1857) pagrindinis veikalas – „Pozityvinės politikos sistema“ (3 tomai, 1851-1854). Šiuo laikotarpiu *O. Kontas* stengėsi skelbtąją *žmonijos istorijos vieningumo idėją* patvirtinti tokiais teiginiais:

- kad žmonijos istorija atrodytų vieninga, svarbu, jog visuomet visose visuomenėse *žmogaus prigimtis būtų pažini ir apibrėžta*;
- reikia, kad *bet kuri visuomenė* turėtų savo tvarką, kuri kitoje visuomenėje liktų nepažeista;
- iš žmogaus ir visuomenės prigimties turėtų būti išvestos *pagrindinės istorijos tapimo charakteristikos*.

Šie trys teiginiai atspindi *O. Konto* „Pozityvinės politikos sistemos“ esmę. *O. Kontas* sudarė „smegenų lenteles“ ir remdamasis jomis aiškino žmogaus smegenų veiklą. Iš lentelių galima, anot *O. Konto*, nustatyti veiklos rūšis, būdingas žmogui. Per visą savo istoriją žmonija siekė fundamentalios tvarkos, t.y. siekė įgyvendinti geriausias žmogaus prigimties savybes. Sociologija, sintezuodama mokslines idėjas į visumą, gali padėti numatyti visuomenės pertvarkos būdus. Kitaip tariant, sociologija turi padėti įveikti pasaulio krizes, nes mokslas, paremtas bendraisiais fundamentiniais dėsniais, atskleidžia globalinį determinizmą, į kurį turi atsižvelgti ir politikai.

O. Kontas teigė, kad visuomenės reiškiniai paklūsta griežtam determinizmui ir kad visuomenė progresuojant žmogaus protui, neišvengiamai keičiasi. Pasak *O. Konto*, mąstymo pagrindas yra žmonių vienybė, o tikslas – skirtingų visuomenių priartinimas prie galutinės (tobuliausios) žmogaus proto būsenos.

Pozityvinį metodą būtina taikyti ir visuomenės moksluose. Pozityvus mąstymo būdas yra universalus, ir todėl jį galima būtų taikyti, anot *O. Konto*, tiek politikoje, tiek astronomijoje.

Socialinė statika ir socialinė dinamika. Tai dvi svarbiausios *O. Konto* sociologijos sąvokos. Mokslininkas išskyrė dvi sociologijos dalis: socialinę statiką ir socialinę dinamiką. Abi sąvokos paimtos iš biologijos. Pasak *O. Konto*, biologijoje atskiriamas grynai anatomicinis požiūris, susijęs su organizavimo idėja, ir fiziologinis, būdingas gyvenimo idėjai. Tokio skirstymo reikėtų laikytis ir sociologijoje.

Socialinė statika tyrinėja visuomenės struktūros reiškinius ir visą dėmesį sutelkia į tai, kaip visuomenės dalys, būtent šeima, valstybė, religija, sąveikauja tarpusavyje užtikrindamos socialinį stabilumą ir socialinę tvarką.

Socialinė dinamika analizuoja socialinės raidos ir pokyčių problemas, visuomeninio gyvenimo ir jo raidos procesus. Kaip fizika užsiima judėjimo dėsnių atradimu, taip sociologija atranda socialinių pokyčių dėsnius.

Rašydamas apie visuomenės statinę ir dinaminę būklę, mokslininkas naudojo „tvarkos“ ir „pažangos“ sąvokas.

Statinės sociologijos uždavinys – tarpusavio sąveikų, kurios nuolat vyksta tarp atskirų visuomenės sistemos dalių, tyrinėjimas. *O. Konto* manymu, atskiri socialiniai elementai negali besąlygiškai ir nepriklausomai egzistuoti, bet yra glaudžiai tarpusavyje susiję. Tuo pat metu tiriamų visuomeninių reiškinių solidarumo ir harmonijos principas ir sudaro pagrindinį socialinės statikos dėsni.

Socialinė dinamika, kurią *O. Kontas* labiausiai išstobulino, yra labiau filosofijos istorijos ir sociologijos dalykas. Pagrindinę socialinės statikos misiją mokslininkas įžvelgė laipsniškoje žmonijos raidoje (evoliucijoje). Kitaip tariant, socialinė dinamika turi šią raidą padėti suvokti ir aiškiai įvardyti (t.y. vis „protingiau“ ją suvokti).

Pagal *O. Konto* socialinę dinamiką, proto tobulėjimas yra dominuojantis žmonijos raidos principas. Mokslininkas tvirtino, kad materialinė kaita neišvengiamai turi vykti taip pat kaip ir proto raida. Galima teigti, kad *O. Konto* socialinė statika aprašo bet kurios visuomenės *pagrindinę tvarką*, o socialinė dinamika atgamina pasikeitimus, kuriuos evoliucionuodama patiria nusistovėjusi tvarka iki patenka į galutinę pozityvizmo stadiją.

Pasak *O. Konto*, dinamika priklauso nuo statikos, nes istorijos samprata prasideda nuo bet kurios visuomenės tvarkos. Statika ir dinamika tarpusavyje glaudžiai susijusios taip, kaip susiję tvarkos ir progreso terminai („Progresas – tai tvarkos raida“).

O. Kontas įėjo į sociologijos istoriją ne tik kaip sociologijos, savarankiško mokslo, pradininkas, bet ir kaip vienos iš sociologijos krypties, kuri vadinama pozityvistine sociologija, kūrėjas. Pozityvistinės sociologijos pagrindiniai kriterijai, kurie savaip atsispindės ir vėlesnėse sociologijos teorijose, yra: objektyvumas, patikimumas, tikslumas ir teorijos naudingumas.

3. *Natūralistinė sociologijos kryptis*

Tolesnę sociologijos raidą lėmė sparti gamtos mokslų raida ir pozityvistinės pasaulėžiūros suklestėjimas. Č. *Darvino* evoliucijos teorija atkreipė dėmesį tai, kad žmogus ir gyvūnas turi ne tik skirtumų, bet ir daug panašumų, kad žmogus yra ilgalaikės biologinės evoliucijos produktas ir viena iš jos jungiamųjų grandžių. Evoliucionizmas, tapęs vyraujančia 19 a. antrosios pusės visuomeninės minties kryptimi, rėmėsi teiginiu apie bendruosius gamtos ir žmogaus istorijos raidos dėsningumus. Socialinę evoliuciją imta vertinti kaip sudėtinę biologinės evoliucijos dalį.

Gamtinių veiksnių, kaip socialinės raidos varomųjų jėgų, iškėlimas buvo pagrindas klasifikuoti sociologijos moksle išryškėjusias natūralistines mokyklas:

- *Biologinė mokykla* ypač daug dėmesio skyrė socialinei visumai (jos organizavimosi ypatumų tyrimams).
- *Rasinė biologinė mokykla* tyrė žmogaus biologinę prigimtį, rasinių ypatumų ir genotipo įtaką visuomenės gyvenimui (įvairioms jo formoms).
- *Socialinis darvinizmas* pabrėžė „kovos už būvį“ ir natūraliosios atrankos svarbą visuomenės organizavimuisi ir jo ypatumų raiškai.
- *Geografinė mokykla* nagrinėjo geografinę aplinką ir žmonių gyvenamąją vietą, kuri buvo svarbi organizuojant visuomenę.

Žymiausias natūralistinės sociologijos krypties atstovas – ***Herbertas Spenceris*** (Spencer, 1820-1903). Šis anglų sociologas siūlė bendruosius gamtos ir atskiruosius socialinius reiškinius aiškinti vadovaujantis biologiniu principu, o visuomenę traktuoti kaip vieningą biologinį organizmą.

H. Spencerio teigimu, raidos (evoliucijos) procesą (tiek vieneto, tiek sistemos) lydi struktūrų ir funkcijų diferenciacija. Aukštesnio lygio organizmai yra sudėtingesni ir atlieka sudėtingesnes funkcijas.

Organizmo (sistemos) dalys evoliucionuodamos tampa nepanašios vienos į kitas, nors vienos nuo kitų priklausomos. Paprastose visuomenėse vienalytės sudėtinės dalys lengvai pakeičiamos. Tuo tarpu sudėtingose – vienos dalies netikslių veiksmų negalima kompensuoti kitų dalių veikimu. Todėl sudėtingos visuomenės lengviau pažeidžiamos ir yra nepatvaresnės nei tos, kurių struktūra paprastesnė. Ši aplinkybė sunkina (o kartais daro neįmanomą) mechanizmų, reguliuojančių sudėtingesnes sistemas, sukūrimą. Tokia koordinacija būdinga ir gyviems organizmams.

Visuomenę *H. Spenceris* laikė sudėtingu organizmu. Pagal sudėtingumą ir vidinio valdymo organizavimo lygį visuomenės jis skirstė į:

- „karingąsias“ – tas, kurių valdymas grindžiamas prievarta;
- „industrines“ – tas, kuriose griežta kontrolė ir centralizacija ne tokios ryškios.

Ilgainiui *H. Spencerio* „vienos linijos“ (krypties) evoliucijos koncepcija modifikavosi į „daugialypę“ evoliuciją. Buvo pripažįstama net degradacijos galimybė, t.y. pripažįstama, kad visuomenė gali ne tik tobulėti, bet ir degraduoti.

Sociologinė *H. Spencerio* koncepcija buvo *struktūrinio funkcionalizmo* raidos pagrindas. *H. Spenceris* pirmasis naudojo *struktūros, funkcijos, sistemos ir institucijos sąvokas*. Jo pastebėjimu, kintanti struktūra neišvengiamai iššaukia ir funkcijų pasikeitimą (struktūrai tobulėjant, diferencijuojasi socialinis aktyvumas, natūralus darbo pasidalijimas ir kt.). Mokslininkas pasisakė už objektyvaus požiūrio į socialinius reiškinius ir jų tyrimą būtinumą. Vertinant *H. Spencerio* teoriją, reikia pastebėti, kad socialinis ir biologinis organizmai nėra tapatūs. Pažymėtini tokie socialinio ir biologinio organizmų skirtumai:

- Biologinis organizmas turi konkrečios formos kūną, o visuomenės elementai yra išsisklaidę erdvėje, todėl žymiai autonomiškesni.
- Erdvinis visuomenės elementų išsisklaidymas suponuoja simbolinės komunikacijos būtinumą.
- Visuomenėje nėra vieno organo, galinčio koncentruoti mąstymą ir jausti („už visus kaip vienas“).
- Visuomenė išsiskiria struktūrinių elementų mobilumu.
- Biologinio organizmo dalys tarnauja visumai, o visuomenėje – visuma egzistuoja vardan dalių.
-

4. Psichologinė sociologijos kryptis

19 a. pabaigoje natūralistinės teorijos (taip pat ir pozityvizmas) išgyveno krizę. Sociologijoje ėmė stiprėti psichologinės tendencijos. Psichologinė sociologijos kryptis buvo kaip bandymas psychologizuoti socialinius procesus. Sociologų polinkį į psichologiją inspiravo, viena vertus, socialinės politinės to meto visuomenės raidos sąlygos, sociologijos mokslo dinamika, kita vertus, naujų filosofijos krypčių (*H. Bergsono (1859-1941)* intuityvizmas) įtaka. Psichologinė sociologijos kryptis iš pradžių reiškėsi kaip:

- tam tikros sociologinės teorijos kūrimas kolektyvinės psichologijos sąvokų ir kategorijų pagrindu;
- sociologijos dėmesys asmens psichologijai (psichologinei būsenai, veikiančiai asmens elgesį ir veiksmus visuomenėje).

Tuo metu psichologijos mokslas itin sparčiai plėtojosi tiek Europoje, tiek JAV. Eksperimento pagalba buvo atliekami įvairūs žmogaus psichikos tyrinėjimai. Jų pagrindu (ypač Europoje) buvo siekiama sukurti naują ypatingą mokslą - „tautų psichologiją“ (*M. Lacrusas*, *G. Šteintalis* ir kt.), kuris jungtų istorinius – filologinius tyrinėjimus (kalbos, mitų, religijos, poezijos) su psichologiniais (ieškoma atskirų tautų specifinio elgesio ypatumų genezės).

Sociologų polinkį į psichologizmą skatino ir bandymai sugretinti (ir paaiškinti) socialinius ir biologinius (natūralizmas, evoliucionizmas, mechanizmas) reiškinius.

Pažymėtina ir tai, kad siekis „socialinį“ pakeisti „psichologiniu“ visuomet buvo būdingas filosofiniam idealizmui. Tačiau kitaip nei filosofai, kurie analizuodami žmogaus veiklą kaip tam tikrų idėjų įgyvendinimo rezultatą pagrindinį akcentą perkėlė į abstraktaus filosofavimo sritį, psichologinės krypties sociologai pirmiausiai siekė tyrinėti asmens arba grupės elgesio psichologinio mechanizmo ir socialinių normų ypatumus. (Paminėtini veikalai: *L. Vardo (Wardo)* „Dinaminė sociologija“ (1883), *F. Gidingso* „Sociologijos pagrindai“ (1896), *Dž. Leiboko* „Tautų ir masių psichologija“ (1895)).

Ryškiausias psichologinės krypties sociologijos atstovas – E. V. de Roberti (1843-1915).

Pagrindiniai jo veiklos etapai:

- pirmasis (19 a. 7-9 dešimtmečiai) – *O. Konto* idėjų adaptavimas (pagrindiniai veikalai: „Sociologija“ (1880), „Filosofijos praeitis“ (1886));
- antrasis – perėjimas prie subjektyviojo idealizmo idėjų (pagrindiniai veikalai: „Nauja pagrindinių sociologijos klausimų traktuotė“ (1909), „Filosofija ir jos uždaviniai 20 amžiuje“ (1915)).

E. V. Roberti socialinius pokyčius tapatino su psichologiniais procesais. Nors jo pažiūroms didelės įtakos turėjo *O. Kontas*, *E. V. Roberti* manė, kad:

- *O. Kontas* klydo atskyręs moralę nuo tyrimų, kuriuos vykdė sociologai;
- *O. Kontas* nesuvokė tikrosios psichinių reiškinių reikšmės psichologiją nagrinėjęs vien kaip sąmonės proceso pažinimą;
- *O. Kontas* klydo pernelyg vertindamas sociologijos ir kitų mokslų ryšį, pernelyg pasiklojęs sociologijos mokslo galimybėmis.

E. V. Roberti manymu, pagrindinis sociologijos tyrimo dalykas yra socialinė (grupės ar asmens) evoliucija. Pats tyrimas vykdomas siekiant nustatyti grupės elgesio psichologinio mechanizmo ir socialinių formų, kuriose grupė egzistuoja, ryšį. Vėliau *E. V. Roberti* išplėtė sociologijos dalyką įtraukdamas į jį ir moralę, dažnai netgi tapatino sociologiją su etika.

Savita sociologijos psichologinė kryptis - **interakcionizmas**. Šios krypties žymiausias atstovas - *Gabrielis Tardas (Tarde, 1843-1904)*. *Interakcionizmas sociologinės analizės pagrindu laiko individų tarpusavio santykius*. Pasak *G. Tardo*, elementariausiu socialinių santykių pavyzdžiu galėtų būti individo tikėjimo ir troškimo atskleidimas. Paprasčiausiu tokio modelio pavyzdžiu gali

būti sapnas hipnozės metu. Visa, kas nauja, ką galima laikyti intelektualinės kūrybos produktu, yra talentingos asmenybės vaizduotės padarinys.

Interakcionistinė sociologijos kryptis iš esmės siekė sujungti psychologizmą su organicizmu. Čia asmuo suvokiamas ne kaip abstrakti biologinė būtybė, o kaip asmenybė, socialinis elementas, priklausantis tam tikroms socialinėms grupėms ir atliekantis tam tikrus socialinius vaidmenis (123).

Interakcionizmas neabejotinai prisidėjo kuriant tolesnę visuotinės komunikacijos ir bendravimo psichologiją.

5. *F. Teniso sociologinė koncepcija*

Vokiečių sociologas *Ferdinandas Tenisas* (Toennies, 1855-1936) gyveno tuo laikotarpiu, kai Vokietijoje plito idėjos apie kultūros krizę ir su ja susijusi racionalistinio ir istorinio požiūrio į visuomenę konfrontacija. Racionalizmo šalininkai propagavo žmogaus ir tautos pripažinimą (prioritetą), kai istoricizmo ideologai ragino laikytis tradicinių žmonių bendrabūvio normų bei principų ir taip išlaikyti istoriškai susiklosčiusias valstybinio ir teisinio visuomenės gyvenimo reguliavimo formas.

F. Tenisas siekė sujungti racionalų mokslinį metodą ir istorinį požiūrį į socialinį gyvenimą. Svarbiausias jo veikalas – „Bendrija ir visuomenė“, išleistas dar 1887 m, tačiau pripažinimo sulaukęs tik po antrojo leidimo (1912). Šiame veikale mokslininkas bandė pagrįsti svarbiausias „grynosios sociologijos sąvokas“: „bendrija“ ir „visuomenė“. Norėdamas interpretuoti „*bendrijos*“ (*Gemeinschaft*) ir „visuomenės“ (*Gesellschaft*) sąvokas jis pagal savo istorinę – filosofinę koncepciją sukūrė „raidos liniją“, jungiančią „bendriją“ ir „visuomenę“, ir taip užpildė šią konstrukciją istorine medžiaga.

F. Tenisas pradėjo nuo kasdienių reiškinių apibendrinimo. Jis priešpriešino „žinojimą“ ir „nežinojimą“, „simpatiją“ ir „antipatiją“ kaip jausmus, nuo kurių priklauso žmonių tarpusavio santykiai. Čia svarbu, ar žmonės „susiję“, ar „laisvai priešpriešinti vienas kitam.“

Išskirtinę reikšmę žmonių bendravime *F. Tenisas* skiria *valiai* (*F. Nyčės (Nietzsche)*, *A. Šopenhaurerio (Schopenhauer)* įtaka). Pagal *F. Tenisą*, žmonės vienas su kitu bendrauja savo *valia*. Ko jie nori, kodėl ir kaip nori? Ar šis klausimas turi prasmę, priklauso nuo jo metodologinio turinio ir nuo to, kaip jį vertina kiti mokslai. *F. Tenisą* domina pirmiausia *socialinė valia*. Ji realizuojama tik tuo atveju, kai pagal nepaaiškinamas priežastis daugelio žmonių „*valia*“ vienu su kitais suderinama. Jeigu *valia* įvykdoma, tai ji sukuria jėgą, kuri gali veikti prieš kitą *valią*. Čia *F. Tenisas* kalba apie socialines esybes (t.y. apie atskirus kolektyvinio noro ir veiksmo subjektus), kurios veikia realiame gyvenime. Socialinių esybių (neistoriškai suvokiamų) tarpusavio veiksmai ir sukūrė, pasak *F. Teniso*, „visuomenės“ reiškinį.

Žmonių tarpusavio sąveikos pagrindiniais elementais jis nurodė dviejų tipų *valią*:

- *Esminę valią (tikrąją instinktyviąją)*, į kurią įeina iš praeities paveldėtas protėvių mąstymo būdas, pasireiškiantis per požiūrius, įpročius, sąžinę (ji sietina su nesąmoningais motyvais).
- *Bendrąją laisvąją valią (svarstymo (spendžiamąją) valią)* kuri, priešingai, yra racionali, suvokta ir nukreipta tikslui siekti, priemonėms pasirinkti aiškiai visa įsisąmoninus.

Esminė tikroji valia inspiravo bendriją (bendruomenę) ir lėmė pagrindinių ryšių struktūras:

1) kraujo bendruomenės (šeima, giminė, gentis); 2) erdvinės bendruomenės (kaimynystė, kaimo bendruomenė) ir 3) dvasinės bendruomenės (draugystė).

Bendroji laisvoji valia (svarstymo (spendimo) valia) inspiravo visuomenę kaip tikslo – priemonės santykį pasirenkantį darinį, kuriam būdingi „dirbtinių“ (antrinių) sistemų egzistavimas.

Bendrija egzistuoja šeimoje, tautoje, ji yra istoriškai pirminė. Pasak *F. Teniso*, ilgainiui bendruomenė (bendrija) tampa visuomene. Tai ir yra *F. Teniso* sociologinės-filosofinės koncepcijos esmė. Taigi plėtojantis kultūrai priešpriešinamos dvi epochos: *visuomenės epocha* pakeičia *bendrijos epochą*.

Bendrijos epochoje esminė valia bendruomenėse pasireiškia kaip paprotys, tikėjimas, sutarimas, tradicija ir religija.

Visuomenės epochoje laisvoji valia bendruomenėse sukuria visuomeninę sutartį, statutą, konvenciją, politiką, visuomenės nuomonę.

Šias sąvokas atitinka ir išorinio gyvenimo formos.

Pažymėtina, kad *F. Tenisas* pripažino, jog be gryniosios (teorinės) sociologijos egzistuoja ir taikomoji (empirinė) sociologija, kuri turėtų remtis stebėjimu ir statistiniais metodais.

6. *E. Diurkheimas ir „sociologinė mokykla“*

Prancūzų sociologo *Emilio Diurkheimo* (*Diurkheim, 1858-1917*) indėlis į sociologiją ženklus tuo, kad jis, išskirdamas sociologijos mokslo objektą bei atitinkamą tyrimo metodą, padėjo įsitvirtinti sociologijai kaip savarankiškam mokslui.

Sociologijos mokslo būtinybę *E. Diurkheimas* pagrindė savo veikle „Sociologijos metodas“ (1894). Pasak jo, sociologija tiria socialinę realybę ir jai būdingas savybės. Visuomenė yra socialinės realybės elementų – socialinių faktų - visuma, kuri ir sudaro sociologijos dalyką.

„I socialinius faktus reikia žiūrėti kaip į daiktus“, teigė *E. Diurkheimas*. „Anot jo, socialinis faktas“ yra bet koks veikimo būdas, veikiantis asmenį ir egzistuojantis nepriklausomai nuo jo (t.y. objektyviai). Individas gimsta visuomenėje, kuri turi savo įstatymus, kultūrą ir kitus veiksnius, egzistuojančius atsietai, t.y. objektyviai nuo jo buvimo ar nebuvimo. Tie veiksniai daro įtaką asmenims ir jų elgsenai visuomenėje. Veikiant šiems socialiniams faktams individai jaučiasi

socialiai integruoti. Individai, pažeidę visuomenėje egzistuojančias teises ir moralines normas, žino, kad sulauks adekvataus poveikio – bausmės.

Taigi socialiniai faktai (vertybės ir normos), pasak *E. Diurkheimo*, įkūnija kolektyvinę sąmonę ir yra laikomi socialinio reguliavimo svertais. Socialinių faktų – daiktų visuma sudaro socialinę sistemą, jos institutus, vertybes ir normas.

E. Diurkheimas atkreipė dėmesį į tai, kad visuomenėje būtinas solidarumas, kurį užtikrina darbo pasidalinimas ir funkcijų išsiskyrimas. Tai idėjai pagrįsti ir skirtas mokslininko veikalas „Apie visuomeninio darbo pasidalijimą“ (1893). Jame *E. Diurkheimas* į solidarumą žiūri kaip į aukščiausią moralinį principą, didžiausią vertybę, todėl moralus tampa ir pats darbo pasidalijimas. Kiekvienas, atliekantis savo „darbą“, esąs savaip integruotas į visuomenę, nes jis tampa atsakingas už bendrąją gerovę. *E. Diurkheimas* pasisakė prieš žmogaus pavertimą „mašinos priedėliu“, nes žmogaus negali pakeisti joks technikos kultūros lygio kilimas. Socialinės visuomenės diferenciaciją mokslininkas grindė ne socialinėmis privilegijomis, o kiekvieno asmens individualiais privalumais bei sugebėjimais. Kitaip tariant, asmens socialinė padėtis priklauso ir nuo jo asmeninių gebėjimų bei pastangų. Aukštesnio lygio visuomenės struktūra vis labiau turėtų remtis realiu lygybės, laisvės ir teisingumo principų įgyvendinimu. Mokslininko teigimu, tuometinė industrinė visuomenė kaip tik ir žengianti šia linkme.

E. Diurkheimas laikytinas sociologijos struktūrinio funkcionalizmo pradininku: jis bandė grįsti socialinę moderniosios visuomenės tvarką solidarumu (konsensusu, t.y. įvairių socialinių grupių sutarimu siekiant bendros gerovės) ir moraline tvarka. Šias mintis mokslininkas plėtojo veikale „Savižudybės“ (1897) analizuodamas asmenų savižudybes, kaip skirtingų formų socialinio solidarumo skirtingose bendruomenėse faktus.

E. Diurkheimas į sociologinės leksikos „apyvartą“ įvedė ir pagrindė *anomijos* terminą. Anomija – tai socialinė patologija ir nusikaltimas, normų ir teisių nebuvimas. Socialinės normos efektyvios tik tuomet, kai jos remiasi ne prievarta, o asmenybės moraliniu tobulėjimu, moraliniu visuomenės autoritetu. Atsikratyti „anomijos“, anot *E. Diurkheimo*, įmanoma tik spartinant ekonomikos plėtrą ir vadovaujantis teise. Remdamasis anomija mokslininkas aiškino savižudybių priežastis.

Pagrindiniais visuomenę integruojančiais veiksniais *E. Diurkheimas* laikė religiją ir moralę. Bene ryškiausiai ši nuostata išdėstyta veikale „Elementarios religinio gyvenimo formos“ (1912).

7. *M. Vėberis – moderniosios sociologijos pradininkas*

Vokiečių sociologas *Maksas Vėberis (Weber, 1864-1920)* laikomas įtakingiausiu 20 a. sociologijos teoretiku. *M. Vėberis*, būdamas politinės ekonomijos, teisės, filosofijos žinovas, ypač svarbus kaip logikos metodologijos specialistas, parengė socialinių mokslų pažinimo principus. Jam

įtakos turėjo neokantizmas (*G. Rikertas, I. Kantas, K. Marksas, N. Makiavelis, T. Hobsas ir F. Nyčė*).

M. Vėberis susilaukė pripažinimo paskelbęs jau pirmuosius savo veikalus, kuriuose analizavo valstybinių teisinių institutų ir visuomenės ekonominės struktūros ryšį („Romos agrarinė istorija” (1891)). Savo veikaluose mokslininkas tyrinėjo Antikos laikų žemdirbystės evoliuciją siedamas ją su socialine ir politine raida, analizavo šeimos būtį, buitį, religinius kultus.

1904 m. *M. Vėberis* tapo vokiečių sociologijos žurnalo „Socialinio mokslo ir socialinės politikos archyvas” vienu iš leidėjų. Žurnale buvo paskelbti svarbiausi mokslininko veikalai, tarp jų ir „Protestantiškoji etika ir kapitalizmo dvasia” (1905). Kitas svarbus jo veikalas – „Pasaulio religijų ūkinė etika” (1916-1919).

M. Vėberio metodologijoje svarbią vietą užima „*supratimo*” koncepcija, kurią jis naudojo kaip metodą, padedantį atskleisti socialinę realybę ir žmonijos istoriją. *M. Vėberis* buvo racionalizmo šalininkas. Jis pasisakė už sisteminius ir tikslius tyrimus ir sociologijos nesiejo tik su socialiniais išgyvenimais. Pažinimo kriterijų *M. Vėberis* siejo su vertybėmis. Jis teigė, kad tyrėjas duomenis renka dabar jau egzistuojančių vertybių pagrindu. Anot jo, vertybės gali būti:

- teorinės –mokslinės (tiesa),
- praktinės (valstybė),
- politinės (teisingumas),
- dorovinės (gėris),
- estetinės (grožis).

Visos išvardintos vertybės apibrėžtos istorinės epochos ir turi absoliutines reikšmes. *M. Vėberio* manymu, vertybės turi įtakos tik tyrimo procedūros pradžiai ir pabaigai, o, renkant medžiagą ir ją analizuojant, reikėtų būti laisvam nuo vertybinių įsipareigojimų, nes mokslinės vertybės (tiesa) ir praktinės vertybės (valstybė) iškyla kaip dvi skirtingos sritys. Jeigu tarp jų nėra griežtos ribos, teorinius argumentus gali nustelbti politinė propaganda.

Empirinės realybės įvairovei apibendrinti *M. Vėberis* įvedė „*idealaus tipo*” sąvoką. „Idealų tipą” mokslininkas sukonstravo kaip teorinę schemą ir susiejo ją su empirine realybe. „Idealų tipą” jis taikė ir istorijai, ir sociologijai. Istorijoje „idealus tipas” esąs tarsi priemonė atskleisti istorinių reiškinių genetiniam ryšiui, todėl *M. Vėberis* vadino jį „*genetiniu idealiu tipu*” (pvz., viduramžių miestas, kalvinizmas, buržuazija, kapitalizmo kultūra ir kt.).

Pasak *M. Vėberio*, sociologijoje svarbu nustatyti bendrą įvykių dėsningumą ir nesieti jo su įvykių apibrėžtumu erdvėje ir laike. Taigi „*idealūs tipai*” sociologijoje turėtų būti bendri ir kitaip nei genetiniai (istoriniai) turi būti vadinami grynaisiais idealiaisiais tipais. Tik taip sociologai gali sukonstruoti valstybės (racionalios, patriarchalinės ir kt.), veikiančios visose istorinėse epochose ir įvairiuose pasaulio kampeliuose, idealius modelius.

„*Genetinis*” ir „*grynasis*” tipai skiriasi apibendrinimo laipsniu:

- *genetinis* – tarnauja kaip priemonė vieną kartą pasireiškusiam ryšiui (įvykiui) išaiškinti;
- *grynasis* – tarnauja išaiškinti to ryšio egzistavimo dėsninumus (t.y. visuotinę).

M. Vėberio sociologijoje svarbią vietą užima ***socialinio veiksmo teorija***.

„Socialiniu“ vadinamas toks veiksmas, kuris veikiančių individų siejamas su kitų individų veikla. Kitaip tariant, turi (ar daro) jiems įtaką. *M. Vėberis* neapsiriboja kraštutiniu individualizmu, ir jo „socialinis poveikis kitam“ tampa „socialiai bendru“ kalbant apie valstybę, teisę ir t.t. Taip išskyla tarsi du „socialinio veiksmo“ požymiai, glaudžiai susiję ir su sociologijos dalyko samprata. Sociologijos dalyku, pasak *M. Vėberio*, gali tapti ne tiek betarpiškas elgesys, kiek jį įprasminantis rezultatas.

M. Vėberis rašė, kad sociologija – tai mokslas apie socialinius veiksmus, kurie yra suprantami paaiškinimų pagalba.

Socialinių veiksmų paaiškinimai gali būti:

- suprantami kaip tiesioginis stebėjimas (pvz. varžybų stebėjimas);
- paaiškinamasis supratimas (pvz. draugo elgesio paaiškinimas);
- priežastinis paaiškinimas (pvz. nurodymas priežasčių, kurios paskatino socialinį elgesį).

Žmogaus veiksmas įgauna socialinio veiksmo charakterį, jeigu yra:

1. Subjektyvi individo, kuris suteikia savo veiksmams tam tikrą prasmę, motyvacija.
2. Orientacija į kitų žmonių elgesį.

Veiksmas, apie kurį žmogus nesusimąsto, nelaikomas socialiniu veiksmu. Taigi socialiniu veiksmu nebus laikomas nelaimingas atsitikimas ar žmogaus kritimas, nes šiuo atveju nėra jokio mąstymo proceso. Veiksmas nelaikomas socialiniu ir tuo atveju, jeigu jis niekaip nesusijęs su kitų žmonių interesais, ir kiti to veiksmo paprasčiausiai net nepastebi.

M. Vėberis „socialinį veiksmą“ apibūdina kaip:

- *tikslingai racionalu*, orientuotą į išorinio pasaulio daiktus ir kitų žmonių elgesį bei naudojamą kaip priemonę racionaliems tikslams pasiekti. Veiksmų racionalumo kriterijus – sėkmė;
- *vertybiškai racionalu*, t.y. sąmoningai pripažįstant vertybes (etines, politines, religines, estetines ir kt.) nepriklausomai nuo sėkmės (pripažins tai kiti ar ne);
- *efektyvu*, emocingą ir siejamą su jausmais ir išgyvenimais;
- *tradicinį* – įprastą ir priimtą visiems.

Pasak *M. Vėberio*, „socialiniame veiksmo“ svarbiausias vaidmuo priklauso tikslingam racionalumui. Socialinio veiksmo racionalizacijos didėjimą atspindi permainingas ūkio, ekonomikos,

valdymo struktūrose, taip pat ryškūs pokyčiai visose visuomeninio gyvenimo srityse – politikoje, kultūroje ir t.t. Tai pastebima ne tik žmonių mąstyme, - pats jų gyvenimo būdas „racionalėja”. Pasak *M. Vėberio*, tam įtakos turėjo du veiksniai: 1) racionalioji romėnų teisė ir 2) protestantizmas. Būtent protestantizmas, *M. Vėberio* manymu, kaip tik ir sudarė prielaidas racionaliam ūkio tvarkymui, nes protestantiškosios etikos paskirtis buvo ekonomikos suklestėjimas. Tuo pagrindu ir susikūrė šiuolaikinė industrinė visuomenė.

Racionalaus „socialinio veiksmo” teorija *M. Vėberis* grindžia ir savo požiūrį į valstybę ir jos funkcionavimą.

M. Vėberis skiria tris legitimios (lot. legitimus – teisėtas, įteisintas) valstybės tipus:

- *Tradicinė valstybė*, kurios pagrindą sudaro tikėjimas ne vien įstatymais, bet ir nuo seno gyvuojančia tvarka. Valdovo (karaliaus) valdžia čia paveldima. Grynasis tokios valstybės tipas – patriarchalinė valstybė, kurioje formalioji teisė nusileidžia asmens (valdovo) galiai.
- *Charizmatinė valstybė* (gr. *charizma* – Dievo malonė, dovana) yra visiška priešingybė tradicinei ir remiasi efektyviu socialinio veikimo būdu. Valdymas tokioje valstybėje remiasi asmeniniu atsidavimu charizmatiniams vadams, kuriuos iškelia minia. Čia racionaliai kompetencijai neskiriama didelės reikšmės. Klausimai sprendžiami greičiau iracionaliai, intuicijų ir asmeninio pavyzdžio pagrindu.
- *Legali (lot. lex – įstatymas, teisė)(racionali) valstybė* pasižymi tiksliniu racionalumu, vyrauja įstatymų, o ne asmenybių viršenybė. Valdininkai, pasak *M. Vėberio*, tokiose valstybėse veikia pagal griežtai suformuluotas taisykles. Legalios (racionalios) valstybės pagrindas – teisė. Būtent tai ir sudarė sąlygas kapitalizmo, kaip formalaus racionalumo sistemos, raidai. Gryniausiu legalios valstybės tipu *M. Vėberis* laikė biurokratinę valstybę (su išlyga, kad jokia valstybė negali būti tikrai biurokratinė, atsižvelgiama į tai, kad valdžios viršūnėse gali būti monarchai arba liaudies (parlamento) išrinkti prezidentai).

Būtent minėtos valstybės tipas, mokslininko manymu, labiausiai atitinka racionaliai formalią ekonomikos struktūrą, kai valdymo pagrindas yra žinios.

Klausimai ir užduotys

1. Kokie veiksniai sąlygojo sociologijos mokslo atsiradimą?
2. Apibūdinkite *O. Konto* sociologijos sampratą.
3. Apibūdinkite *O. Konto* skelbtą „trijų būsenų dėsnį”.
4. Apibūdinkite *H. Spencerio* sociologijos sampratą.
5. Apibūdinkite sociologijos psichologinę kryptį.

6. Apibūdinkite *F. Teniso* sociologijos koncepciją.
7. Apibūdinkite *E. Diurkheimo* sociologijos koncepciją.
8. Apibūdinkite *M. Vėberio* „socialinio veiksmo teoriją“.
9. Kokius legitimius valstybės tipus išskyrė *M. Vėberis*? Apibūdinkite juos.

Literatūra

- Aron R. Etapy razvitiya sociologičeskoj mysli. Moskva, 1993
- Caser L. A. Masters of Social Thought. New York, 1971.
- Collins R. (ed.). Four Sociological Traditions. Selected Readings. New York: Oxford University Press, 1994.
- Grigas R. Sociologinė savivoka. Specifika, metodai, lituanizacija. Vilnius, 2001. P. 55-86.
- Hoffner J. Krikščioniškasis socialinis mokymas. Vilnius, 1996. P. 36-39.
- Laskienė S. Ogiustas Kontas – Sociologijos tėvas // Socialiniai mokslai. Sociologija, 1997. Nr.1. P.15-27.
- Leonas P. Sociologijos paskaitos. Kaunas, 1995. P. 25-26; 28-29; 45-48; 58-60; 144-147; 220-224.
- Liuobikienė I. Sociologija: bendrieji pagrindai ir tyrimų metodika. Kaunas, 2000. P. 4-24.
- Matonytė I. Sociologijos tendencijos šiandieninėje Prancūzijoje: interdisciplinarumas ir etinis angažuotumas // Filosofija, Sociologija. Vilnius: LMA, 1999. Nr.3.
- Nisbet R. Sociologijos tradicija. Vilnius: Pradai, 2000.
- Norkus Z. Racionali veikla M. Veberio sociologijoje ir racionalaus pasirinkimo teorijoje // Problemos. Vilnius: VU, 2000. Nr. 57. P. 44-52.
- Scaff L. A. Veržiantis iš geležinio narvo. Max Weber ir moderniosios sociologijos atsiradimas. Vilnius, 1995. P. 4-18.
- Sociologija. Kurs lekcij (pod red. V.I.Kurbatova). Rostov –na- Donu, 1998. P. 17-53.
- Zanden Vander J. Sociology: The Core. Mc Graw –Hill, 1990. P. 8-14.

III. ŠIUOLAIKINĖS SOCIOLOGIJOS TEORIJOS

1. Makrosociologinės teorijos
2. Mikrosociologinės teorijos
3. Šiuolaikinės moderniosios sociologinės teorijos

Nuo seno sociologai bando aiškinti įvairiuose sociumo lygiuose vykstančius procesus ir pagrįsti jų sąveiką. Vieni mano, kad procesų variklis yra konfliktai, vykstantys įvairiuose lygiuose,

kiti pokyčius aiškina procesų tarpusavio sąveika, treči ieško individų ir grupių veiklos dėsningumų. Požiūrių įvairovė ir padėjo susiformuoti pagrindinėms makrosociologinėms ir mikrosociologinėms teorijoms.

Makrosociologinėms teorijoms priskirtinos:

- struktūrinis funkcionalizmas,
- socialinės kaitos teorijos,
- socialinio konflikto teorijos,
- struktūralizmas.

Mikrosociologinėms teorijoms priskirtinos:

- socialinių mainų teorija,
- simbolinis interakcionizmas.

1. Makrosociologinės teorijos

Struktūrinis funkcionalizmas. Funkcionalistų manymu, visuomenės socialinės sistemos pusiausvyrai ir “tvarkai” užtikrinti gali padėti tik visi į šią sistemą integruoti elementai ir mechanizmai. Kitaip tariant, būtina visų socialinių sistemų tarpusavio sąveika konsensuso (sutarimo) pagrindu.

Struktūrinio funkcionalizmo pagrindus suformulavo amerikiečių sociologai **Talkotas Parsonsas** (*Talcott Parsons*, 1902-1979) ir **Edvardas Šilsas** (*Edward Shills*, g.1911). Struktūrinis funkcionalizmas buvo kaltinamas neistoriškumu, todėl ilgainiui buvo sukurtos neoevoliucinės teorijos, kurios mėgino suderinti struktūrinio funkcionalizmo sistemingumo idėją su raidos idėja. Minėti autoriai (kartu parašytose knygose „Link bendrosios veikimo teorijos” (1951), „Darbinė socialinio veikimo teorija” (1953)) išsakė mintį, kad visos veikiančios sistemos, jeigu joms pavyksta išgyventi, susiduria su keturiomis pagrindinėmis problemomis:

- Pirma, sistemos turi gauti atsargų iš aplinkos ir jas paskirstyti sistemos viduje. Šį procesą mokslininkai vadino „adaptacija”.
- Antra, siekdamas tam tikrų tikslų sistemos turi nustatyti eiliškumą (prioritetus). Šį procesą mokslininkai vadino „tikslų siekimo procesu”.
- Trečia, sistemos viduje santykiai turi būti koordinuojami ir reguliuojamai. Šis procesas pavadintas „integracijos mechanizmo kūrimo procesu”.
- Ketvirta, turi egzistuoti tokią sistemą sudarančių asmenų motyvacijos rengimo metodika, kuri jų veiklą suderintų su sistemos tikslais. Šis procesas pavadintas „vertybinio standarto palaikymo mechanizmo sukūrimu”.

Naudodamasi minėtomis sąvokomis struktūrinio funkcionalizmo teorija pasuko nuo struktūrų analizės link funkcijų analizės. Sprendžiant anksčiau minėtas keturias problemas struktūros nagrinėjamos iš funkcinių pasekmių pozicijų.

Socialinė sistema pagal *T.Parsonsq*

Struktūra		Funkcijos
<i>Vertybės</i> (laikomos pirminėmis norint išsaugoti ir išlaikyti sistemos funkcionavimo pavyzdį)	→	Pavyzdžio išlaikymas, išsaugojimas
<i>Normos</i> (įgyvendina integracijos funkciją, reguliuoja procesus)	→	Integracija
<i>Organizacija</i> (susijusi su realiais kolektyvo pasiekimais)	→	Tikslo siekimas
<i>Vaidmenys</i> (pagrindinė vaidmens funkcija – adaptacija, kuri susijusi su santykiais tarp sistemos ir aplinkos; kad sistema galėtų egzistuoti ir plėtotis, ji privalo vykdyti tam tikrą savo aplinkos kontrolę).	→	Adaptacija

T. Parsonsas bando pagrįsti teiginį, kad socialinės sistemos tampa sudėtingesnės, kai didėja funkcijų, kurias atlieka asmenys tose sistemose, diferenciacija. Mokslininkas teigė, kad pastaroji aplinkybė veikia visuomenės ir konkrečių socialinių sistemų evoliuciją. Ankstesniaisiais žmonijos evoliucijos etapais skirtingas funkcijas atlikdavo vienas žmogus. Šiuolaikiniame pasaulyje žmonės pasiskirstė funkcijas. Taigi šiuolaikinė visuomenė, pasak *T. Parsonso*, evoliucionavo į labai diferencijuotas struktūras, gebančias efektyviai kontroliuoti aplinką. Jos pasiekė tokį ekonominį ir kultūrinį produktyvumą, apie kurį nebuvo net galvota.

Šiandien struktūrinio funkcionalizmo teorijas (ypač jos neoevoliucinį variantą) plėtoja sociologai *L. White`as*, *J. Stiuard`as*, *J. Merdocas* ir kt.

Socialinės kaitos teorijos. Šios teorijos modelį pagal struktūrinio funkcionalizmo tradicijas stengėsi sukonstruoti amerikiečių sociologas **Robertas Mertonas** (*Merton*, g. 1910), veikiamas *T. Parsonso* idėjų. Veikale „Socialinė teorija ir socialinė struktūra“ (1968) *R. Mertonas* pasiūlė funkcinės analizės modelių sistemą, kurią galima būtų pritaikyti tiriant konkrečias sistemas ir siekiant nustatyti jų bendrumą. Į šią sistemą mokslininkas kartu su funkcijos sąvoka įvedė ir *disfunkcijos sąvoką*. Kitaip tariant, pareiškė, kad gali egzistuoti ir gerokai nutolusi nuo priimto normatyvinio modelio sistema. Tas nutolimas turįs arba padėti naujai sistemai („nutolėlei“

prisitaikyti prie esamos tvarkos), arba sukelti normų sistemos pasikeitimą. Taip *R. Mertonas* bandė įvesti į funkcionalizmą kaitos idėją. Tačiau mokslininkas pasikeitimą apribojo „vidutiniu“ lygiu, t.y. konkrečios socialinės sistemos lygiu, ir susiejo jį su sistemos anomija („išsiderinimu”).

(Anomijos terminą įvedė *E. Diurkheimas*. Anomija – tai griežtų socialinių normų nebuvimas, kultūros vienovės sugriovimas, kai žmonių gyvenimiška patirtis jau nebeatitinka praeity susiformavusių ir egzistuojančių idealių visuomenės normų).

Greta R. Mertono propaguoto „struktūrinio – disfunktyvaus“ socialinės kaitos modelio egzistuoja ir daug kitų. Visiems modeliams būdingas bendras siekis – išaiškinti socialinių reiškinių tapimo ir raidos priežastis. Kitaip tariant, suteikti socialiniams reiškiniams priežasties – pasekmės aiškinimą (kokia buvo priežastis, toks ir rezultatas).

Pažymėtina, kad per ilgą sociologinės minties istoriją buvo iškeltos įvairios *socialinės kaitos priežastys*:

- natūralioji atranka (*H. Spenceris*),
- geografinė aplinka, ypač klimatas (*R. Bokly*),
- gyventojai ir jų skaičiaus augimas (*R. Malthusas*),
- rasė (*A. Hobinas*),
- ideologija (*M. Vėberis*),
- žymios asmenybės, turėjusios lemiamą įtaką socialinei kaitai (*F. Nyčė*),
- karas (*A. Toynbee*), technologija (*U. Ogbornas*),
- darbo pasidalijimas ir kooperacija (*E. Diurkheimas*),
- ekonomika, jos raida (*U. Rostou*).

Tačiau ligi šiol nėra vieningos nuomonės. Kitaip tariant, visos mūsų išvardintos *socialinės kaitos priežastys* turi ir šalininkų, ir priešininkų.

Socialinio konflikto teorija. Jos kūrėjas - JAV sociologas *Ch.R. Millsas*. Remdamasis *M. Vėberio*, *K. Markso*, *V. Pareto* ir *G. Mosca* skelbtomis idėjomis, jis tvirtino, kad bet kuri makrosociologinė analizė yra vertinga tik tuo atveju, jeigu bus nagrinėjamos konfliktuojančių socialinių grupių kovos už valdžią problemos. Labiau apibrėžtą formuluotę socialinio konflikto teorija įgijo anglų sociologo *T. Bottomore*, amerikiečio *L. Coserio* ir ypač vokiečių sociologo *R. Dahrendorfo* (g. 1929) darbuose. Pastarasis tvirtino, kad visos sudėtingos organizacijos savo veikas (veikimą) grindžia valdžios pasiskirstymu, kad žmonės, turintys valdžią, įvairiomis priemonėmis (pagrindinės iš jų – prievartinės) siekia naudoti iš žmonių, turinčių mažesnę valdžią. Kadangi valdžios ir autoriteto persikirstymo galimybės yra labai nedidelės, todėl bet kurios visuomenės nariai nuolat kovoja dėl valdžios persikirstymo. Ši kova gali vykti ne tik atvira, bet ir paslėpta forma. Tačiau bet kurioje visuomenėje gali egzistuoti kova dėl valdžios pasidalijimo.

Taigi *R. Dahrendorf*as mano, kad socialinių konfliktų pagrindas – ne ekonominės priežastys, o žmonių siekis persikirstyti valdžią. Neišvengiamų konfliktų šaltinis yra vadinamasis

„politinis žmogus“. Kadangi vienas valdžios perskirstymas neišvengiamai sukelia kitą, tai socialiniai konfliktai būdingi bet kuriai visuomenei. Kita vertus, būdami neišvengiami ir nuolatiniai, jie reiškiasi kaip interesų patenkinimo priemonė, taip pat kaip priemonė švelninti ir „kultūrinti“ įvairias žmogiškąsias aistras. Visi žmonių santykiai, kurių pagrindas - tikslų nesuderinamumas, yra socialinio konflikto santykiai, teigė *R. Dahrendorf*as.

Struktūralizmo teorija skelbia struktūrinį – funkcinį požiūrį į socialinę realybę. Socialinės realybės pagrindas, kaip pirmapradis ir visiškai struktūrizuotas darinys, yra kalba. Pagrindinis visuomenės tyrimo tikslas - „inchroninis pjūvis“, t.y. tyrimas, kaip kolektyvinis nesąmoningumas formuoja simbolines visuomenės struktūras: ritualus, kultūros tradicijas, kalbos formas. Struktūralizmas naudoja struktūrinės lingvistikos, semiotikos, kai kurių tikslųjų mokslų (matematikos) ir semiotikos metodus. Struktūralizmas ypač populiarus tapo 20 a. pirmojoje pusėje, kai Prancūzijoje suklestėjo lingvistinis struktūralizmas. Žymiausi struktūralistai - prancūzai *M. Fuko* ir *Kloda Levi- Strossas* (g.1908).

2. Mikrosociologinės teorijos

20 a. antrojoje pusėje imta konstruoti teorijas, kurios padėtų paaiškinti, kaip kuriasi socialinės aplinkos struktūros ir kokios įtakos joms turi konkretaus individo elgesys. Taigi dėmesio centre atsiduria stebimų žmonių elgesys ir jo įtaka tarpusavio santykiams. Išskirtinos dvi socialinio biheviorizmo atmainos, kurios tarpusavio sąveiką traktuoja dvejopai:

- pirmasis variantas – pagal schemą: stimulus (S) – reakcija (R);
- antrasis variantas – pagal schemą: stimulus (S) – interpretacija (I) – reakcija (R).

Pirmąjį biheviorizmo variantą pateikė *Georgas Homansas*, kaip socialinių mainų psichologinę koncepciją su įvairiomis jos atmainomis, antrąjį - *Džordžas Herbertas Midas* (*Meadas*), kaip „simbolinį interakcionizmą“ ir jo atmainas.

Socialinių mainų teorija.

Ryškiausi atstovai yra *Georgas Homansas* (*George Homans*, g.1910) ir *Petris Blau* (*Peter Blau*, g.1918). Šios teorijos šalininkai pirmenybę teikia ne sistemai (kaip struktūriniai funkcionalistai), bet žmogui (*G. Homanso* šūkis: „Atgal prie žmogaus“) (45).

Jei struktūriniai funkcionalistai sureikšmino normatyvinę visuomenės gyvenimo dalį, tai bihevioristai skelbia psichinio prado viršenybę prieš socialinį. Jų išeities pozicija: norint paaiškinti asmenų elgesį ir tarpusavio santykius būtina žinoti jų dvasinę būseną.

Ši bihevioristinė nuostata turėjo lemiamos įtakos pagrindžiant socialinių mainų teoriją, kurios išeities pozicija – žmonėms būtini įvairūs apdovanojimai. Juos žmonės gali gauti tik sąveikaudami. *P. Blau* teigimu, žmonės sueina į socialinius santykius, nes laukia apdovanojimų, ir tęsia tuos santykius tol, kol tuos apdovanojimus gauna. Apdovanojimai gali būti įvairūs: socialinis

paskatinimas (kurios nors mokslo, meno ar kt. srities garbės vardas ar premija), taip pat statusas bei praktinė pagalba (pvz., konkreti materialinė parama).

Suprantama, kad tarpusavio sąveikos procese žmonių santykiai bus nevienodi. Žmogus, kuris valdo priemones, tenkinančias kitų žmonių poreikius (t.y., teikia apdovanojimus), naudoja šias priemones tam, kad įgytų valdžią kitų žmonių atžvilgiu (t.y., kad turėtų prieš juos viršenybę ir galėtų jiems diktuoti). Tai įmanu tuomet, kai:

- besikreipiantieji nevaldo būtinų priemonių, kurios reikalingos tenkinti jų poreikius;
- jie negali gauti tų priemonių iš kitų šaltinių;
- žmonės nenori gauti jiems reikalingų daiktų naudodamiesi jėga;
- žmonių vertybių sistemoje nevyksta permainos, ir jie gali apsieiti be to, kas anksčiau jiems buvo būtina.

Simbolinis interakcionizmas. Simbolinio interakcionizmo kūrėju laikomas amerikiečių sociologas *Džordžas Herbertas Midas (Mead, 1863-1931)*. Jo idėjas savo darbuose plėtojo *H. Blumeris, A. Rouzas, G. Staunas* ir *A. Strossas* ir kt.

Simbolinio interakcionizmo propaguotojai pagrindinį dėmesį skiria lingvistinei ir daiktinei komunikacijai, ypač kalbos vaidmeniui formuojant sąmonę ir žmogiškąjį "aš" bei visuomenę apskritai. Simbolinis interakcionizmas siekia aprašyti žmonių ir visuomenės tarpusavio santykius, parodyti jų prisitaikymo ir atsisakymo prisitaikyti vieniems prie kitų pasekmes. Suvokiant šį „prisitaikymą“ kaip žaidimą, o žaidžiama pagal taisykles, simbolinis interakcionizmas domisi, kaip žaidėjai (asmenys) priklausomai nuo tarpusavio sąveikos kuria, palaiko ir įsisąmonina žaidimo taisykles.

Šios sociologijos krypties pradininkas *Dž. H. Midas* laikėsi nuostatos, kad sociologas turi pradėti nuo realių procesų stebėjimo, tyrinėti realų žmonių elgesį siekdamas apibūdinti, kaip elgesys gimsta sąmonėje. Galima būtų išskirti du esminius simbolinio interakcionizmo tikslus, kurie jį savaip išskiria iš kitų sociologijos krypčių:

- siekis išaiškinti elgesį remiantis ne individualiais išpūdžiais, poreikiais, interesais, o iš visuomenės, kuri suvokiama kaip tarpusavio santykių visuma, pozicijų;
- siekis tyrinėti visus žmogaus ryšius su daiktais, gamta, kitais žmonėmis, jų grupėmis ir visa visuomene remiantis simboliais (t.y. žvelgti į viską kaip į simbolius ir bandyti nustatyti jų ryšį).

Nenuostabu, kad simbolinio interakcionizmo propaguotojai ypatingą reikšmę skiria kalbos simbolikai. Socialinę veiklą jie suvokia kaip sancaupą socialinių vaidmenų, kurie yra tarsi „filmuojami“ kalbos ir kitų simbolių sistemoje. Taip pats vaidmuo tampa simboliu, ir kitas asmuo jį suvokia taip pat kaip simbolį. *Dž. H. Midas* asmenybę traktuoja kaip socialinį produktą ir vertina jos formavimąsi kaip atliekamų vaidmenų tarpusavio sąveiką.

Būtent vaidmenys, pasak Dž. H. Mido, nustato asmens tinkamo elgesio ribas tam tikroje situacijoje. Sąveikaujant su kitais asmenimis yra būtinas „kito asmens vaidmenų priėmimas”. Kitaip tariant, būtina ne tik pačiam būti pasirengusiam priimti „kitą su jo vaidmenimis”, bet ir būti to „kito” priimtam su savaisiais vaidmenimis. Ši tarpusavio sąveika išorinę socialinę kontrolę paverčia savikontrolė ir skatina savojo „aš” formavimąsi. Sąmoninga elgesio reguliacija suvokiama kaip nepertraukiamas vaizdinių apie savo vaidmenį sugretinimas su vaizdiniais apie save, su savuoju „aš”.

Pagal kito simbolinio interakcionisto H. Blumerio koncepciją, žmonės veikia vadovaudamiesi santykiu su objektais, orientuodamiesi pirmiausiai į reikšmes, kurias suteikia tiems objektams, o ne į jų substancinę prigimtį. Šios reikšmės socialinėje tarpusavio sąveikoje nuolat formuojamos ir performuojamos, nes socialinė realybė nėra stabili, ji nuolat kinta. Taip žmonės įtraukiami į nuolatinę interpretacijų ir vertinimų srautą, nes tik šitoks nuolatinis situacijų aiškinimasis gali padėti suprasti ir paaiškinti asmens elgesį.

3. Šiuolaikinės moderniosios sociologinės teorijos

Labiausiai paplitusios šiuolaikinės moderniosios sociologijos teorijos yra šios: fenomenologinė sociologija, žinojimo sociologija ir etnometodologija.

Fenomenologinė sociologija sietina su fenomenologinės krypties vokiečių filosofo E. Huserlio (Husserl, 1859-1938) darbais. Jo skelbtas idėjas perėmė ir sociologai, todėl ir atsirado sociologijos kryptis, pavadinta fenomenologine.

Svarbų vaidmenį plėtojant šią kryptį atliko ir austrų filosofo A. Šulco (Schultz, 1899-1959) darbai, kuriuose nagrinėjama intersubjektyvizmo problema: kaip suvokiame patys save, kaip formuojamas bendrasis suvokimas ir bendroji pasaulio samprata (t.y. kaip mes suvokiame pasaulį ir save jame).

A. Šulco teigimu, kiekvienas žmogus turi unikalią biografiją, kiekvienas savaip suvokia jį supantį pasaulį. Tačiau tai nereiškia, kad dėl šios priežasties (unikalaus suvokimo) negalima žmonių tarpusavio sąveika. Žmogus suvokia išorinį pasaulį (daiktus, įvykius) kaip tipus. Tipų konstravimo tarpininkas, per kurį perduodamos reikalingos žinios, yra kalba (žodynas ir sintaksė). Tipais gali būti ir žmonės (kaip unikumai), tačiau jie priimami skirtingu anonimiškumo lygiu. Todėl svarbi žmogaus socialinio pasaulio suvokimo kategorija yra socialiniai individai, su kuriais žmogų sieja „mes” santykiai.

Į kasdienį žinojimą taip pat įeina ir sistema praktinių veiksmų, kuriuos A. Šulcas vadina tipinių priemonių naudojimo „efektyviais receptais” siekiant tipinių tikslų tipinėse situacijose. Jei šie „receptai” neveikia, tai žmogus ieško kitų ir taip turtina savo biografiją ir patirtį (tarsi padengia jas vis nauju „receptų” sluoksniu). Procesą, kai sluoksnis po sluoksnio naujos žinios prasiskverbia į

esamus tipus arba tampa naujos struktūros formavimosi pagrindu, fenomenologai vadina „susiisluoksniavimu”

Pasak A. Šulco, svarbiausia žmogiškojo pažinimo kryptis yra kasdieninis pasaulis, traktuojamas kaip „aukščiausia realybė”. Egzistuoja ir tam tikros galutinės reikšmių sritys (pvz., mokslas, religija, magija), kurių ribose žmogui gali kilti abejonių dėl samprotavimo tikrumo. (Tai sritys, kurios negali būti pažintos iki galo.) Baigtinės reikšmės sritys, kuri svarbi sociologui (nes būtent joje jis specializuojasi), yra sociologija. Jis dirba realybės srityje, kuri reiškiasi kaip kasdienio gyvenimo kontrastas. Sociologo uždavinys - formuluoti nuoseklius aiškinimus dalyko, kuris iš prigimties neaiškus ir nenuoseklus (t.y. socialinė realybė). Tai padaryti mokslininkas gali tik per idealių sąvokų idealius tipus.

Fenomenologinės sociologijos idėjas kiti mokslininkai pritaikė savo poreikiams ir išplėtojo žinojimo sociologiją bei etnometodologiją.

Žinojimo sociologija. Žymiausi atstovai – amerikiečiai **Peteris Bergeris** (Berger, g.1929) ir **Tomas Lucmanas** (Lucman, g.1927). Jie atkreipė dėmesį į tai, kad atskiriems socialiniams kontekstams būdingos specifinės „tikrovės” ir „žinojimo” sandaupos. Jos nėra vienodos ir nuolat kinta. Laikomasi požiūrio, kad sociologo domėjimasis „tikrovės” ir „žinojimo” koncepcijomis kaip tik ir skatina jų socialinis reliatyvizmas. Kitaip tariant, sociologas turi ieškoti šių koncepcijų tarpusavio ryšių ir juos tyrinėti sociologiniu požiūriu. Taigi žinojimo sociologijos objektas – visa tai, kas visuomenėje suvokiama kaip „žinojimas” nepaisant, ar jis galutinai kokiais nors kriterijais pagrįstas, ar nepagrįstas. Taigi žinojimo sociologija, jos skelbėjų žodžiais tariant, iš esmės „analizuoja socialinį tikrovės konstravimą”.

Etnometodologija. Išėities pozicija tokia: kiekvienas individas, pradėdamas sąveikauti su kitais individais, jau turi išankstinę nuostatą (supratimą), kaip ši sąveika turėtų vykti. Be to, ši individų nuostata formuojasi pagrindu normų ir reikalavimų, kurie skiriasi nuo bendrųjų ir racionaliai vertinamų normų. Iš to išplaukia etnometodologijos programinė nuostata: racionalios elgsenos pagrindai turi kilti iš paties asmens elgesio.

Žymiausi etnometodologijos atstovai – H. Garfinkelis, A. Sikurelas, D. Duglas ir kt. Pagrindinį dėmesį jie sutelkia į tyrinėjimą vienetinių (unikalių) socialinių tarpusavio aktų, identifikuojamų kalba. Jų manymu, pagrindinis sociologijos uždavinys yra kasdienio gyvenimo racionalumo, kaip priešpriešos moksliniam racionalumui, išaiškinimas. Taigi šios krypties atstovai siekia pateikti reiškinio sampratą, identišką apklausiamojo suvoktajai (t.y. kaip jis tai suvokia), o ne aiškintis patį reiškinį ir jo vertinimo galimybes žvelgiant iš apklausiamojo pozicijų.

Klausimai ir užduotys

1. Kokias žinote makrosociologines teorijas? Apibūdinkite jas.

2. Kokia yra struktūrinio funkcionalizmo teorijos esmė? Apibūdinkite socialinės sistemos funkcionavimą pagal *T. Parsonsą*.
3. Kokia yra socialinės kaitos teorijos esmė?
4. Kokia yra socialinio konflikto teorijos esmė?
5. Kokias žinote mikrosociologines teorijas? Apibūdinkite jas.
6. Kokia yra socialinių mainų teorijos esmė?
7. Kokia yra simbolinio interakcionizmo teorijos esmė?
8. Kokias žinote šiuolaikines moderniosios sociologijos teorijas? Apibūdinkite jas.

Literatūra

- Baumanas Z. Sociologinė postmodernizmo teorija // Sociologija. Mintis ir veiksmas. Kaunas, 1998. Nr. 2.
- Berger P., Lucman T. Socialinės tikrovės konstravimas. Vilnius: Pradai, 1996.
- Darendorf R. Modernusis socialinis konfliktas. Esė apie laisvės politiką. Vilnius: Pradai, 1996.
- Gellner E. Modernybė ir asmens tapatumas. Pradai: ALK, 1996.
- Grigas R. Sociologinė savivoka. Vilnius, 2001. P. 63-86.
- Gromov. I. L. Zapadnaja sociologija. Sant Peterburg, 1997. P. 69-85.
- Homans G. Social Behavior: its elementary forms. New York, 1987.
- Istorija sociologiji. Minsk, 1993.
- Liuobikienė I., Guščinskienė J., Palidauskaitė J., Vaitkienė R. Sociologijos pagrindai. Kaunas: KTU, 1997. P. 14-32.
- Merton R. Social Theory and Social Struktura. Gleancoe: The Free Press. 1997.
- Nisbet R. A. Sociologijos tradicija. Vilnius: Pradai. 2000.
- Parsons T. The Social System. New York: The Free Press, 1997.
- Putinaitė N. Įprastas požiūris ir A. Schutzo sąveikos pasaulis. Problemos: VU, 1997. Nr. 51.
- Sociologija. Kurs lekcij (pod redakcijej V.I. Kurbatova). Rostov –na –Donu, 1998. P. 36.-63.
- Šerpetytė R. Humanistinė tendencija sociologijoje ir socialinės realybės problema. Problemos: VU, 1995. Nr. 48

IV. KULTŪROS SAMPRATA

1. Kultūros sąvokos atsiradimas ir kultūros sampratos
2. Kultūros turinys
3. Kultūros kaip specifinio reiškinių esminės charakteristikos
4. Kultūra ir socializacija
5. Kultūros elementai
6. Kultūros vienovė ir įvairovė

Kultūra yra žmogaus veiklos būdų, priemonių, normų, vertybių ir idealų visuma, kuria bendrai naudojasi grupė žmonių. Ji padeda jiems orientuotis savo visuomenėje bei yra perduodama iš kartos į kartą. Pasak amerikiečių sociologo *J. Vander Zandeno*, kultūra yra perimti mąstymo, jausmų ir veiklos būdai, kurie apibūdina šią visuomenę ir dėl kurių visuomenę galima atpažinti. (126, 34-41).

Gyvūnų elgesys yra genetiškai užprogramuotas. Žmogaus – taip pat, bet tik iki tam tikros ribos. Žmogaus elgesį už šios ribos lemia kultūra, išskirianti žmogų iš gyvūnijos pasaulio.

1. Kultūros sąvokos atsiradimas ir kultūros sampratos

Dabartine reikšme sąvoka *kultūra*, anksčiau reiškusi apdirbimą, kultivavimą, ugdymą, imta naudoti 18 a. Tuo metu kultūra buvo tapatinama su visuomenės ir žmogaus raida, o sąvokos *kultūra* ir *civilizacija* kurį laiką buvo vartojamos kaip sinonimai.

Dėl tuometinės geografinės ekspansijos (lot. *expansio* – plitimas, skleidimas) žymūs Europos mąstytojai *D. Viko (Vico)*, *I. G. Gerderis (Herder)*, *Ch. Monteskjė (Montesquien)* žmones skatino lyginti savo pačių ir užjūrio gyventojų kultūrines vertybes, gyvenimo būdo stereotipus. Tuo metu gana plačiai buvo diskutuojama apie kultūros įvairovę.

Nuo 19 a. antrosios pusės *kultūros* samprata tapo ne tik filosofinė, bet ir mokslinė kategorija. Renesanso epochoje žodis *kultūra* buvo vartojamas kaip visuomenės vertinimo kriterijus, vėliau, nuo 19 a. antrosios pusės, kultūrą imta sieti su *civilizacijos*, *visuomenės ekonominės formacijos*, *globalinės regionalizacijos* kategorijomis.

Kultūrą, kaip biologiškai paveldimą žmonijos atmintį, bandyta apibūdinti įvairiai: kaip lokalių elgesio ir suvokimo stereotipų sistemas, antropologinių ir evoliucinių universalijų rinkinius ir kt. Tačiau *civilizaciją* pamažu pradėta atskirti nuo *kultūros*. Civilizacija ėmė reikšti socialinę visuomenės sąrangą, o kultūra – dvasinę žmogaus raidą.

Dabartiniu metu *kultūra* suvokiama ir vartojama įvairiomis reikšmėmis. JAV antropologas *M. Harris* kultūrą suvokia kaip bendrą visuomeniškai įgytą gyvenseną, būdingą grupei žmonių,

kurie panašiai mąsto, jaučia ir elgiasi. *V. Kavoliaus* teigimu, “kultūra yra viskas, kas žmonių pagaminta, ir tai, kas jiems ką nors reiškia” (54, 36). *E. Gellneriui* kultūra reiškia idėjų, ženklų, asociacijų, elgesio ir bendravimo būdų sistemą.

Kalbant apie šiuolaikinę *kultūros* sampratą tikslinga pažymėti, kad išsiskiria dvi tarpusavyje susijusios kryptys.

Vienai iš jų atstovauja JAV sociologas *T. Parsonsas*, kuris kultūrą laiko tikrai viena iš analitinės konstrukcijos, skirtos socialinių veiksmų analizei, dalimi. Čia *kultūros* kategorija užtikrina *analitinę erdvę* struktūrizuojant vertybes sykiu su biologija, atliekančia tokį pat vaidmenį organizme, gretinant su psichologija – individualiems poreikiams tenkinti, o su visuomene – institutų reikmėms (93, 89-96).

Antroji kryptis, atstovaujama prancūzų antropologo K. Levi Strosso, kultūrą laiko sutvarkyta selektyviai reiškiniu sritimi, kuri priešpriešinama *gamtei*: *gamtinis* tyrinėjimas yra *kultūros* žaliava, padedanti realizuoti žmogaus gebėjimus specifiniu būdu – ženklinti kaip savo *aplinką* visa tai, kas jį supa (72, 25-38).

Suprantama, šių dviejų kultūros traktuočių skirtumų nedera absoliutinti, nes kalbama apie akcentus pasirenkant tyrinėjimo objektą ir dalyką bendresnės kultūros sampratos kontekste.

2. Kultūros turinys

Kultūra suvokiama kaip socialinio žmonių gyvenimo turinys. Kalbant apie socialinio gyvenimo turinį tikslinga išskirti tokius pagrindinius jo modalumus: aprūpintas gyvenimas, socializacija, komunikacija, apibrėžti veiksmai ir tarpusavio sąveikos.

Daiktinį socialinio gyvenimo aktyvumo turinį sudaro materialūs objektai, technologijos, simboliniai objektai, vertinimo kriterijai ir vertybinės skalės, kurias žmonės kuria, naudoja ir keičia situacijose, adekvačiose išvardytiems modalumams.

Komunikacinį socialinio gyvenimo turinį sudaro kultūrinė informacija (žinios, būdai, suvokimai, emocijos), kuria žmonės keičiasi tokio pobūdžio situacijose.

Sociokultūrinės aplinkos turiniui, arba kontekstui, priskiriami įvykiai ir procesai, kurie yra žmonių bendro gyvenimo rezultatas.

Daugelis kultūros antropologų (*L. A. White'as, C. Klukhohnas, A. L. Kroeberas* ir kt.) yra pabrėžę, kad kultūra materializuojama įvairiomis objektyviomis praeities ir dabarties formomis, ir realus jos egzistavimas reiškiasi tikrai žmonėms tarpusavyje sąveikaujant bei informatyvia, turininga kaita. Tai reiškia, kad nepaisant kultūros objektų kilmės kalbama apie socialinį, o ne individualų specifinį reiškinį.

3. *Kultūros kaip specifinio reiškinių esminės charakteristikos*

Galima išskirti kelis kultūros kaip specifinio reiškinių ypatumus:

- *Kultūros reiškiniai yra dirbtiniai*, nes juos sukūrė žmonės. Jau *D. Vico*, *Ch. Monteskjė*, *A. Gėlenas* tyrinėjo kultūrą kaip gamtą, pertvarkytą žmonių veiklos. Anglų antropologas *B. Malinovskis* kultūrą siejo su prigimtinių žmonių poreikių tenkinimu ir reguliavimu dirbtinėmis priemonėmis. *M. Vėberis* laikėsi pažiūros, kad kultūra siūlo kaip protingai ir pagrįstai nutraukti “nesibaigiančius beprasmius pasaulio įvykius”. Kultūra tyrinėjama kaip biologiškai nepaveldima informacija, kaip šios informacijos turinys bei jos organizavimo ir saugojimo būdai. JAV mokslininkai *T. Kunas* ir *R. Lingonas* kultūrą apibūdino kaip išmoktą elgesį.
- *Kultūra apima daiktus*. Kultūros daiktinis pasaulis visada buvo pagrindinis jos tyrinėjimo aspektas. Archeologijoje netgi nusistovėjo specialus *materialios kultūros* terminas, reiškiantis įvairius statinius, transporto priemones, darbo įrankius, buities reikmenis. Prie materializuotų dvasinės kultūros reiškinių ir paminklų taip pat priskirti piliakalniai, senkapiai, istorinę architektūrinę vertę turintys pastatai, etnokultūros ir gamtos paminklai.
- *Kultūra nusako žmonių santykius (elgesio pavyzdžius)*. Apibūdindami kultūrą, specialistai paprastai skiria du tipus: socialiai standartizuotą elgseną bendrijose ir grupinio aktyvumo materialius produktus. Iš tokių vienetų (elementų) susideda apibrėžti pavyzdžiai, stereotipinės formos, kurios apibūdinamos kaip palyginti pastovūs ir pasikartojantys suvokimo, mąstymo veiklos ir elgesio būdai. Jie gali būti: 1) universalūs tam tikrai kultūrai (pvz., valstybinės valdžios struktūros) ir 2) specifiniai (pvz., socialinei grupei – profesinis žargonas). Kultūros pavyzdžiai gali įgyti tiek realių daiktų, veiksmų ir santykių, tiek įsivaizduojamų vaizdinių pavidalą.
- *Kultūroje savitą vietą užima technologijos* arba specialiai organizuota veikla, orientuota į apibrėžtų rezultatų siekimą. Technologijos išskiriamos į ypatingą *daiktinę* kultūros sritį. Technologijos skirtos kurti objektus, nuo kurių pobūdžio priklauso jų skirstymas: 1) fiziniai objektai, 2) socialinės tarpusavio sąveikos organizacija, 3) simboliai, jų kūrimas ir perdavimas. Mokslas yra žmonių materialios veiklos produktas, bet kartu jis yra tam tikra priemonė, kurios dėka pasaulis įgyja naujos kultūros pavidalų (pvz., naujų gyvybės formų, komunikacinių technologijų ir kt.) sukūrimą.
- *Kultūra apima simbolių objektus*, tarp jų - vertybes ir normas. Būtent normos lemia žmonių sugebėjimą išmokti, simbolių dėka įsisavinamas elgesys visuomenėje.

Taigi *kultūros* kategorija, reikšdama dirbtinius žmonių sukurtus objektus, nusako biologiškai nepaveldimą bendro žmonių gyvenimo ir veiklos turinį. Kultūrai priskiriama ir visa materialinių objektų, idėjų ir pavyzdžių (standartų), jų gamybos ir panaudojimo technologijų, nuolatinių ryšių tarp žmonių ir jų reguliavimo mechanizmų, visuomenės gyvenimo vertinimo kriterijų organizuota sistema.

4. Kultūra ir socializacija

Kultūros perėmimas yra pagrindinė asmens socializacijos dalis. Individai žmonėmis netampa automatiškai, jiems reikia perimti kultūrą, išmokti dalyvauti socialiniame gyvenime.

Sociologai *P.L.Berge* ir *T. Lucman* tai sieja su pirmine ir antrine individo socializacija. Pasak šių autorių, pirminė socializacija yra ta pirmoji socializacija, kurią individas patiria vaikystėje ir per kurią tampa visuomenės nariu, t.y. absorbuoja ir priima jos vertybes ir galiojančius gyvensenos modelius. Antrinė socializacija yra tolesnis procesas, padedantis jau socializuotam individui ištraukti į naujas objektyvaus jo visuomenės pasaulio sritis ir bandyti įgytą patirtį interpretuoti (6, 165-166). Svarbu yra tai, kad pirminė socializacija paprastai individui būna svarbiausia ir kad pamatinė visos antrinės socializacijos struktūra turi būti panaši į pirminę socializaciją. Kitaip tariant, ankstyvoje vaikystėje suformuotos „proto programos“ (*G.Hofstede* įvestas terminas), kurios įgalina įvertinti ir priimti atitinkamu būdu šią realybę kaip „savą“ ir kartu esančią šalia, vėliau tik sustiprinamos. Proto programos, anot *Hofstede*, yra proto struktūros, kurios lemia mūsų elgesį ir pasaulio suvokimą. Jei individui vaikystėje ir jaunystėje yra „užprogramuojamos“ tam tikros vertybės ir požiūriai, jis traktuotinas kaip „kultūros nešėjas“, t.y. asmuo, kuris puoselėja ir skleidžia tam tikras vertybes ir normas. Vertybės yra pagrindiniai šių proto programų komponentai. (44,7-9).

Tuo būdu, pasak *G.Hofstede*, galima daryti prielaidą, jog kiekvienam asmeniui būdingas tam tikras **proto programavimo** mastas, kuris laiko atžvilgiu yra stabilus, todėl pats žmogus panašiose situacijose elgsis daugiau ar mažiau vienodai. Tiesa, šios prognozės gali kartais nepasitvirtinti, tačiau kuo geriau pažįstame asmenį, su kuriuo bendraujame, jo proto programą ir kuo geriau žinome situaciją, tuo prognozės yra tikslesnės.

Proto programų tiesiogiai stebėti negalime. Tai, ką galime stebėti, yra proto programų produktas, nusakomas elgesio sąvoka. Kiekvieno žmogaus elgesys pasireiškia per jo žodžius ir veiksmus, kurie rodo jo vertybines orientacijas. Stebėdami elgesį, numanome apie pastovių proto programų egzistavimą.

Pasak *G.Hofstede*, proto programos gali būti paveldėtos arba išmoktos civilizacijos procese – tai priklauso nuo proto programavimo lygio. Nors kiekvieno asmens proto programos iš dalies yra unikalios, tačiau tuo pačiu jos yra panašios į kitų proto programas. Kitaip tariant, egzistuoja tam tikros bendrumo dimensijos, kurios leidžia teigti, jog žmonių elgesys nėra atsitiktinis, bet iki tam tikro lygmens prognozuojamas. Būtent ši aplinkybė esminė prielaida socialinės sistemos egzistavimui ir santykiniam jos stabilumui.

G.Hofstede skiria tris proto programavimo lygius:

- individualus proto programavimo lygis;

- universalus proto lygmens programavimo lygis;
- kolektyvinis proto programavimo lygis.

Universalus proto programavimo lygis yra mažiausiai unikalus, nes būdingas visai, arba beveik visai, žmonijai. Tai biologinė žmogaus organizmo “operacinė sistema”, apimanti sferą ekspresyviųjų elgsenų, tokių kaip juokas ir verkimas.

Kolektyvinį proto programavimo lygį dalijamės su kai kuriais, bet ne visais žmonėmis. Vienodą kolektyvinį proto programavimo lygį turi tam tikrai grupei ar kategorijai priklausantys žmonės, tačiau jis skiriasi nuo kolektyvinio proto programavimo tų žmonių, kurie priklauso kitai grupei ar kategorijai. Šiam lygiui priskiriama visa subjektyvioji žmogaus kultūros sritis: tai kalba, per kurią išreiškiame save, elgesys su vyresniaisiais, fizinis atstumas nuo kitų žmonių, kuri išlaikome norėdami jaustis patogiai. Pagaliau tai, kaip mes suvokiame bendruosius žmogaus veiksmus, tokius kaip valgymas ar mylėjimasis.

Individualus proto programavimo lygis yra unikalią žmogaus dalis; šiame lygyje nėra dviejų vienodai užprogramuotų žmonių – net kartu užaugusių identiškų dvynių individualaus proto programavimo lygis skiriasi. Šiuo atveju kalbama apie asmenybės individualumą, kuris pasireiškia įvairiu (neprognozuojamu) elgesiu toje pačioje kolektyvinėje kultūroje ar konkrečioje situacijoje. Minėjome, kad proto programos gali būti paveldėtos arba išmoktos socializacijos procese, - o tai priklauso nuo programavimo lygio. Visiškai paveldėtos yra universalus lygmens proto programos. Tai dalis genetinės informacijos, kuri yra bendra visiems žmonėms. Individualiame lygmenyje bent jau dalis proto programavimo taip pat paveldėta – priešingu atveju sunku būtų paaiškinti tų pačių tėvų vaikų, augusių toje pačioje aplinkoje, gabumų ir temperamento skirtumus. Tai, ką išmokstame socializacijos procese, yra kolektyvinis proto programavimo lygmuo – juo dalijasi tos pačios grupės ir toje pačioje aplinkoje išaugę žmonės, nors jų genetinė prigimtis ir skiriasi. Geriausias pavyzdys yra amerikiečiai: pačias įvairiausias genetines ištakas turintys žmonės demonstruoja vieningą kolektyvinį proto programavimą, kuris ryškiai skiriasi nuo ne amerikiečių. Kolektyvinių proto programų mokomės visą gyvenimą, tačiau didžiausia esminių gyvenimo faktų dalis įsisavinama vaikystėje. Tai sąlygoja ir faktas, jog per pirmas dešimt gyvenimo metų vaikas sugeba įsisavinti pagrindines žinias – vėliau šie jo gebėjimai nunyksta.

Kadangi žmogus gimsta su ne iki galo susiformavusiomis proto programomis, norint prisitaikyti prie gyvenimo sąlygų tam tikrą laikotarpį jį intensyviai programuoja socialinė aplinka. Tą mintį, tik kitais žodžiais išsako ir *P.Berger* bei *T.Lucman*, teigiantys, jog individas negimsta visuomenės nariu. Jis tik gimsta su polinkiu į socialumą (o tai galima būtų prilyginti įgimtoms proto programoms) ir tampa visuomenės nariu (6, 163). Savo ruožtu tas tapimas susijęs su esamos kultūros perėmimu ir įsisavinimu.

Suprantama, kad kiekviena kultūra atsirenka tik tam tikrus elgesio ir patyrimo aspektus, kaip kiekviena kalba atsirenka savo garsus, ir jų laikosi. Atrankos dėka kultūra išlaiko savo autentiškumą ir savitumą.

5. Kultūros elementai

Amerikiečių sociologas *A. Frėjus (Frey)* kultūrą metaforiškai lygina su “kelio ženklų suvestine”, kuri padeda orientuotis žmonėms, važiuojantiems tuo pačiu keliu skirtingais automobiliais bei skirtingomis kryptimis. Kultūros elementai yra šio “kelio ženklų suvestinės” sudedamosios dalys.

JAV antropologas *W. Goodenoughas* skiria keturis kultūros elementus: sąvokas, santykius, vertybes ir normas. Pasak jo, kultūra padeda suvokti:

- 1) kas egzistuoja (sąvokas apie supantį pasaulį);
- 2) kaip visa tai tarpusavyje susiję (santykiai);
- 3) kaip vertinti tai, kas yra (vertybės),
- 4) kaip elgtis (normos) (109, 66-67).

Sociologijos vadovėliuose dažniausiai nurodomi penki kultūros elementai: simboliai, kalba, vertybės, normos, sankcijos.

Simboliais vadinami daiktai, vaizdai, garsai, žodžiai ir veiksmai, turintys kokią nors sutartinę reikšmę, žymintys kokią nors sąvoką, reiškiantys kokią nors idėją. JAV sociologas *L. Broomas* simbolius skirsto į dvi grupes: 1) referentinius (nurodančius dalykus tiesiogine prasme) ir 2) ekspresinius (nurodančius dalykus perkeltine prasme). Antai vėliava kaip referentinis simbolis reiškia vėjuotumą, audrą, kaip ekspresinis – tautiškumą, valstybingumą (12, 41).

D. Lightas, S. Kelleris ir *C. Calhounas* skiria daugiareikšmius simbolius (pvz., žodis “laisvė” žmonėms gali reikšti (simbolizuoti) ir skirtingus dalykus, ir vienareikšmius, leidžiančius labai tiksliai išreikšti tai, ko norima (pvz., teisinių kontraktų terminai, kurie turi būti labai tikslūs ir negalima jų traktuoti laisvai) (73, 64-67).

Kalba vadiname komunikacijos sistemą, veikiančią garsų dėka, turinčią griežtas taisykles ir padedančią perimti patirtį. Kalba yra pagrindinė kultūros perdavimo priemonė ir galbūt didžiausias žmonijos atradimas, nes:

- kalba mes išreiškiame visus savo poreikius - tiek fizinius, tiek dvasinius;
- kalba yra mūsų socialinės veiklos įrankis;
- kalba leidžia mums sujungti į vieną socialinį paveikslą reiškinius, esančius už mūsų tiesioginės aplinkos ribų;
- kalbos dėka galime apibendrinti mūsų patyrimą ir perduoti jį iš kartos į kartą.

Vertybėmis vadiname visuomenėje pripažįstamas idėjas, įsitikinimus ir tikslus, kurių verta siekti. Kiekvienoje visuomenėje vertybės skirtingos, net tos pačios visuomenės nariai vertybes suvokia individualiai. Šiuolaikinėje europietiškos kultūros visuomenėje dominuoja šios vertybės: asmeninė sėkmė, darbas, humaniškumas, materialinė gerovė, lygybė, asmens laisvė, demokratija, racionalumas, pažanga ir kt. Vertybės susijusios su normomis ir sankcijomis. Jei visuomenėje yra vertinamas sąžiningumas (kaip norma), tai nesąžiningi veiksmai smerkiami ir jiems taikomos griežtos sankcijos.

Normos. Tai – lūkesčiai, taisyklės, standartai, reguliuojantys žmonių elgesį. Sociologai skiria dvi *normų rūšis*:

- *Formaliąsias*, kurios yra užrašytos, aiškiai suformuluotos ir numatančios bausmę. Tai, pavyzdžiui, įstatymai, kelių eismo taisyklės ir pan.
- *Neformaliąsias*, kurios dažniausiai nėra aiškiai surašytos, tačiau yra visuotinai suprantamos. Jas pažeidus nenumatoma aiški bausmė, dažniausiai tai būna tik pasmerkimas (pvz., šurkštumas, nešvanki kalba viešojoje vietoje ir pan.).

Analogiškai kaip formaliąsias ir neformaliąsias normas *N. Smelseris* skiria normas – taisykles ir normas - lūkesčius (109, 220-221). Neformaliosios normos ir yra lūkesčiai, kuriuos mūsų atžvilgiu turi mus supantys žmonės. Be to, sociologai skiria dorovines, teises normas ir papročius.

Sankcijos. Tai yra socialiniai skatinimai ir bausmės, lemiantys normų laikymąsi. Sociologai skiria dvi sankcijų rūšis: 1) pozityvias ir 2) negatyvias. Kadangi normos yra formalios ir neformalios, reikia skirti ir jas palaikančias sankcijas. Formaliąsias normas skatinančios (t.y. pozityvios) sankcijos gali būti apdovanojimai (ordinai, medaliai), premijos; negatyvios (t.y. baudžiamosios) sankcijos gali būti piniginė bauda, kalėjimas ir pan. Neformaliąsias normas skatinančios sankcijos yra šypsena, padėsinimas, komplimentas, o baudžiančios – piktas žvilgsnis, pasmerkimas, pažeminimas.

6. Kultūrų vienovė ir įvairovė

Pasaulyje gyvuoja tūkstančiai visuomenių, kuriose žmonės vadovaujami skirtingomis normomis, išpažįsta savo dievus ir vertybes. Tačiau ši įvairovė turi vienijančią giją, nes visur žmonės yra dviejų lyčių, visiems reikia maisto, būsto, visų visuomenių žmonių amžius skirtingas. Tokiai vienovei nusakyti sociologijoje vartojama *kultūrinių universalijų sąvoka*.

Kultūrinės universalijos – tai bendri visų kultūrų reiškiniai. Galime teigti, kad tai elgesio modeliai, esantys visose mokslui žinomose visuomenėse: kalba, bendras darbas, šokiai, dainos, svetingumas, mokymasis, religija ir t.t.

Išskiriamos dvi nuostatos dėl kultūrų įvairovės: etnocentrizmas ir kultūrinis reliatyvizmas.

Etnocentrizmas yra kitų kultūrų vertinimas, remiantis savąja kultūra ir laikant ją tam tikru etalonu. Neatitinkančios šio etalono kultūros ar jų elementai laikomos blogesnėmis, nenormaliomis ir kt. Etnocentristinis požiūris pavojingas, nes tikėjimas savosios kultūros tariamu pranašumu gali sukelti priešišumą ir įtampas visuomenėje, ypač daugiatautėje.

Kultūriniu reliatyvizmu laikome suvokimą, kad nėra universalių standartų, leidžiančių vienas kultūras laikyti pranašesnėmis už kitas, tai kiekvienos kultūros vertinimas jos kontekste vadovaujantis jos pačios vertybėmis. Remiantis šiuo principu kitos kultūros elementas nėra vertinamas kaip geras ar blogas, bet keliama klausimai, kodėl šis elementas egzistuoja, kas jį palaiko ir kokiam tikslui jis skirtas. Tai leidžia geriau pažinti pačias kultūras ir jų vietą tarp kitų kultūrų.

Kultūros vidinė įvairovė. Kiekviena visuomenė nėra vienalytė. Ją sudaro įvairios profesinės, religinės, etninės, amžiaus grupės, kurių kiekviena turi savo kultūrą, vadinamą *subkultūra*. Subkultūros yra atskirų socialinių grupių kultūros, turinčios tik joms būdingų normų bei vertybių. Pirmiausiai tai etninės, religinės subkultūros, turinčios savo papročius, gimtąją kalbą, simbolius, išpažįstamas vertybes ir t.t.

Kontrkultūra yra subkultūra, konfliktuojanti su bendrąja (ar dominuojančia) kultūra. Kai kurie sociologai ją vadina deviantine subkultūra. Tai dažniausiai kai kurių jaunimo grupių (pankų, rokerių, baikerių ir kt.), narkomanų, seksualinių mažumų (gėjų, lesbijiečių), atskirų religinių sektų subkultūros. Pastaruoju metu didėja sociologų dėmesys kontrkultūros reiškiniams, kadangi jie daro vis didesnę poveikį bendrajai visuomenės kultūrai.

Klausimai ir užduotys

1. Pateikite jums priimtina visuomenės kultūros sampratą.
2. Apibūdinkite sudedamąsias kultūros turinio dalis.
3. Apibūdinkite pagrindinius kultūros elementus.
4. Kuo skiriasi etnocentrizmas nuo kultūrinio reliatyvizmo?
5. Kuo pasireiškia kultūros vidinė įvairovė?
6. Apibūdinkite subkultūros sąvoką.

Literatūra

Broom L., Bonjean Ch., Broom D. Sociologija: esminiai tekstai ir pavyzdžiai. Kaunas, 1992. P. 36-43.

Crane D.(ed.). The Sociology of Culture. Oxford and Cambridge USA: Blackwell, 1995.

Dahrendorf R. Modernusis socialinis konfliktas. Vilnius, 1996. P. 36-45.

Geertz J. The Interpretation of Culture. Selected Essays. London, 1993.

- Gellner E. Tautos ir nacionalizmas. Vilnius: Pradai, 1999, p. 21-40.
- Grigas R. Tautinė savivoka. Vilnius, 2001. P. 127-163.
- Hotstede G. Culture Consequences. London: Sage, 2001, p. 7-21.
- Kavolis V. Kultūros dirbtuvė. Vilnius, 1996.
- Kultūra ir religija. Vilnius, 1995.
- Kultūros prigimtis. Vilnius, 1992.
- Liuobikienė I. Sociologija: bendrieji pagrindai ir tyrimų metodika. Kaunas, 2000. P. 60-70.
- Ogburn W. T. Social Change. New York, 2000. P. 49-58.
- Smelser N. Sociologija. Moskva, 1994. P. 218-223.
- Tilich P. Izbranoje. Teologija kultury. Moskva, 1995.
- Vander Zanden J. Sociology. The Core. Mc Graw-Hill, 1990. P. 32-40.

V. SOCIALIZACIJA KAIP SOCIALINĖS SĄVEIKOS PROCESAS

1. Socializacijos proceso supratimas
2. Asmenybės tapsmo teorijos
3. Socializacijos tipai

1. *Socializacijos proceso supratimas*

Socializacija yra socialinės sąveikos procesas, kurio metu žmonės perima žinias, vertybes, nuostatas, elgesį, būtinus efektyviam dalyvavimui visuomenėje. Socializacijos procesas yra sąlygotas dviejų veiksnių: 1) mūsų biologinės prigimties ir 2) kultūros. Todėl sociologijoje nėra vieningos nuomonės, kuri socializacijos sąlyga – prigimtis ar kultūra - yra reikšmingesnė. Vieni sociologai (*T. Lucmanas*) labiau sureiškina pirmąją sąlygą, kiti (*P. Bergeris*) - antrąją. Tačiau visi pripažįsta, kad socializacija yra abiejų šių sąlygų sąveikos procesas. Abi jos, pavyzdžiui, riboja žmogaus elgesį: mes negalime skraidyti kaip paukščiai, išsiversti be drabužių, pastogės, turime paklusti socialinio gyvenimo normos. Taigi mus sąlygoja tiek biologinis, tiek kultūrinis kontekstas.

Biologinis kontekstas. Kiekvienas iš mūsų esame gamtos dalis, todėl paveldime tam tikrą genetinę programą, kurią sudaro:

- elementarūs refleksai (pvz., mirksėjimas, griebimas),
- instinktai (pvz., savisaugos, dauginimosi, mitybos, motinystės), veikiantys mūsų socialinį elgesį.

Tokį mūsų elgesio visuomenėje biologinį sąlygotumą (genetinį paveldimumą, gamtinės aplinkos poveikį) tiria *sociobiologija*, teigianti, kad daugybė žmonių elgesio tipų - nuo altruizmo iki

agresyvumo – yra nulemti genetiškai. Genetinio paveldimumo reikšmė dažnai iliustruojama pavyzdžiais dvynių, kūdikystėje atskirtų ir augusių skirtingoje socialinėje aplinkoje.

Kultūrinis kontekstas. Individas socializuojasi kaip konkrečios visuomenės narys, perimantis jos kultūrą (normas, vertybes, idealus, veiklos būdus). Kitaip negu gyvūnų, žmogaus genuose nėra užprogramuotų sudėtingų veiklos būdų (pvz., maisto gamybos ar būsto statybos) bei šios veiklos reguliatorių. Viso to individas išmoksta tik gyvendamas visuomenėje. Kūdikiams, kuriuos augino ne žmonės, yra įrodymas, kad be socialinių kontaktų tokie kūdikiai netampa visaverčiais žmonėmis (jie lieka žmogaus pavidalo gyvūnais). Žmogaus organizmas gali žmogiškai funkcionuoti tik socialinėje aplinkoje.

Socializacijos šaltiniai. Dažniausiai nurodomi šie pagrindiniai socialinio gyvenimo šaltiniai:

- kalba – tai ne tik pagrindinė socializacijos priemonė, bet ir informacijos užšifravimas naudojantis žodiniais simboliais,
- įgūdžiai,
- elgesio taisyklės,
- siekiai,
- vaidmenys ir padėtys (12, 70-71).

2. Asmenybės tapsmo teorijos

Sociologija skiria du socializacijos procesus: 1) kultūros priėmimą ir 2) savęs atskleidimą, asmenybės tapsmą, kuri aiškina skirtingos teorijos. Labiausiai paplitusios yra keturios: *Z. Freudo*, *G. H. Meadaso*, *Ch. H. Cooley'so*, *J. Piageto*.

Zigmundas Freudas (Sigmund Freud, 1854-1939) skyrė tris asmenybės sudedamąsias dalis: **id, ego, superego**.

- *Id* yra biologinis pagrindas, impulsai, reikalaujantys patenkinimo.
- *Superego* yra visuomenė ir jos reikalavimai.
- *Ego* derina *id* impulsus su *superego* reikalavimais, padeda asmenybei elgtis racionaliai: mąstyti, numatyti veiksmų pasekmes, vengti pavojaus ir t.t.

Z. Freudas išskyrė keturias asmenybės raidos stadijas: 1) oralinę, 2) analinę, 3) falinę ir 4) genitalinę.

Džordžas Herbertas Meadas (*George Herbert Mead*, 1863-1931) asmenybę skaidė į dvi sudedamąsias dalis: "aš" (*I*) ir "mane" (*Me*), arba subjektyvųjį "aš", kuris yra aktyvus, spontaniškas, kūrybingas, atsirandantis dėl kiekvieno iš mūsų individualaus unikalumo, ir objektyvųjį "aš", kuris yra suvoktas socialiai (t.y. kitų žmonių lūkesčiai, įsivaizdavimai apie mane, poreikiai kaip socializacijos rezultatas). Dažniausiai subjektyvusis "aš" atsižvelgia į objektyvųjį "aš", tačiau

kartais žmogaus elgesys būna spontaniškas ir nenuspėjamas, o tai liudija, jog objektyvusis “aš” ne visą laiką valdo subjektyvųjį.

Skiriamos trys asmenybės raidos stadijos: 1) imitavimas, kai vaikai kopijuoja suaugusiųjų elgesį, 2) žaidimai, kai vaikai suvokia elgesį kaip vaidmenų atlikimą ir žaisdami juos atlieka, 3) kolektyviniai žaidimai, kai vaikai mokosi suvokti ne tik vieno žmogaus lūkesčius, bet ir visos grupės.

Čarlzas Hortonas Coolėjus (*Charles Horton Cooley*, 1864-1929) skyrė veidrodinį “aš” ir jo tris elementus:

- kaip, mano nuomone, mane suvokia kiti,
- kaip, mano nuomone, jie į tai reaguoja,
- mano atsakas į mano išsiaiškintą kitų reakciją į mane.

Mūsų gebėjimas pažvelgti į save kitų akimis, t.y. būti savo pačių veiksmų žiūrovais, ir yra, pagal Č. H. Coolėjų, socialinio elgesio pagrindas. Kitaip tariant, mes esame tiek socializuoti, kiek gebame pažvelgti į save kitų akimis.

Žanas Piagetas (*Jean Piaget*, 1896-1980) tyrė kognityvinę (pažinimo) asmens raidą – mokymosi mąstyti procesą. Jame jis išskyrė keturias stadijas:

- sensomotorinę (iki 2 m. amžiaus), kai vaikai mokosi susieti savo pojūčius su judesiais;
- priešoperacinę (2-6 m.), kai vaikai mokosi atskirti simbolius nuo jais reiškiamų daiktų;
- konkrečių operacijų (6-12 m.), kai vaikai mokosi mintinai atlikti operacijas, kurias iki tol atlikdavo tik rankomis (pvz., aritmetikos veiksmi);
- formalių operacijų (nuo 12 m. iki brandos), kai mąstymas tampa abstraktus ir hipotetinis, vaikai gali lyginti alternatyvius sprendimus, mąstyti apie savo ateitį, formuluoti savo vertybes ir idealus.

Amerikiečių sociologas *E. Eriksonas* išskyrė aštuonias žmogaus raidos stadijas, kuriose vyksta ir jo socializacija.

1. *Tikiu – netikiu* (kūdikystė). Tenkinami pagrindiniai poreikiai – maistas, priežiūra. Kūdikiai nebijo asmenų, kurie jų poreikius tenkina, ir verčia, kai tų asmenų nėra šalia. Stadija baigiasi, kai vaikas nebebijo pasilikti vienas.
2. *Autonomija – gėda ir abejonės* (1-2 metai). Pasireiškia vaiko noras būti savarankiškam ir nepaklusti autoritetui, kurio vaikas dar nesuvokia iki galo, bet jaučia, kad dera jam paklusti. Jei vaikui keliama per daug reikalavimų, jį apninka gėda dėl savo nevisavertiškumo, ir jis stengiasi likti nepastebėtas.
3. *Iniciatyva - kaltės jausmas* (3-5 metai). Vaikas labai judrus, smalsus, dirba jo fantazija. Pagrindinės bendravimo problemos su išoriniu pasauliu kyla nustatant vaiko veiklos ir galimybių demonstravimo ribas.

4. *Darbštumas – nevisavertiškumas* (jaunesnysis mokyklinis amžius). Vaikai mokosi vykdyti individualias užduotis ir dirbti grupėje. Nusistato santykius su savo bendraamžiais ir auklėtojais. Vaikas pradeda įsisąmoninti suaugusiųjų vaidmenis. Jei tai jam nesiseka, jis jaučia nevisavertiškumo jausmą.
5. *Individo atsiradimas (identifikacija) – vaidmens difuzija (jaunystė)*. Jaunuoliai fiziškai suauga ir pradeda jausti seksualinį potraukį. Renkasi vietą gyvenime atsižvelgdami į egzistuojančias visuomenėje socialinio elgesio taisykles ir normas.
6. *Intymumas – vienišumas* (suaugusiojo gyvenimo pradžia). Reikšmę įgyja nuolatinio gyvenimo partnerio paieška. Neradus nuolatinio partnerio galimas intymumo ir vienišumo konfliktas.
7. *Kūrybinis aktyvumas – sąstingis* (vidutinis amžius). Įsisavinami konkrečios veiklos ir tėvystės bei motinystės įgūdžiai. Žmogus užima konkrečią socialinę padėtį visuomenėje.
8. *Pasitenkinimas – neviltis* (senatvė). Suvedami gyvenimo rezultatai. Vieni žmonės ramiai sutinka senatvę, kitiems kyla savo gyvenimo vertinimo problemų. Vertinimas rodo individo socializacijos laipsnį.

3. Socializacijos tipai

Asmens socializacija įvairiomis formomis trunka visą žmogaus gyvenimą. Galima pasakyti ir taip: pasaulis aplink mus keičiasi, o mes irgi keičiamės. Paprastai skiriami du socializacijos tipai: 1) pirminė (arba socializacija vaikystėje) ir 2) antrinė (arba suaugusiųjų).

Pirminė socializacija – tai perėmimas žinių ir įgūdžių, būtinų kasdienio gyvenimo rutinoje. Šis procesas priklauso nuo tėvų – jų socialinės kilmės, išsilavinimo, puoselėjamų vertybių, supratimo apie vaikų auklėjimą. Galimą pirminės socializacijos variantų spektrą iliustruoja du visiškai skirtingi socializacijos modeliai - tai socializacija slopinant ir socializacija dalyvaujant. Suprantama, kad nė vienas iš šių modelių grynu pavidalu neegzistuoja – galimas tik polinkis į vieną ar kitą kraštutinumą.

Socializacijos slopinant pagrindiniai bruožai:

- vaiko paklusnumas,
- bausmės už blogą elgesį,
- materialiniai apdovanojimai ir bausmės,
- bendravimas be žodžių,
- bendravimas įsakinėjant.

Čia pagrindinis vaidmuo skiriamas suaugusiajam, nes vaikas stebi suaugusiojo norus.

Socializacijos dalyvaujant pagrindiniai bruožai:

- vaiko savarankiškumas,

- atsidėkojimas už gerą elgesį,
- simboliniai apdovanojimai ir bausmės,
- žodinis bendravimas,
- bendravimas sąveikaujant.

Čia pagrindinis vaidmuo skiriamas vaikui, nes suaugusysis stebi vaiko norus (9,84-86).

Antrinė socializacija. Suprantama, kad socializacija vaikystėje negali parengti daugybei vaidmenų, kuriuos žmogus atlieka šiuolaikinėje visuomenėje. Visą gyvenimą mes nuolat keičiame vaidmenis – vienų atsisakome, o kitų – naujų – nuolat mokomės. Skiriami trys antrinės socializacijos tipai:

- *Išankstinė socializacija* – tai naujo vaidmens apmąstymas ir bandymas jį atlikti.
- *Profesinė socializacija* – tai sudedamoji suaugusiųjų socializacijos dalis, trunkanti visą gyvenimą, nes profesiniam meistriškumui ribų nėra.
- *Resocializacija* – tai vieno gyvenimo būdo atsisakymas vardan kito, kuris labai skiriasi nuo pirmojo (pvz., ryžtas mokytis siekiant įgyti dar vieną profesiją).

Socializacijos institutai – tai socialiniai dariniai, atliekantys esminį vaidmenį individo socializacijos procese. Dažniausiai skiriami penki socializacijos institutai:

1. *Šeima* – pirmasis ir pagrindinis socializacijos institutas, kuris padeda asmens kaip asmenybės raidos pagrindus ir tam tikra prasme yra asmens ir visuomenės tarpininkas.
2. *Bendraamžių grupės*. Jos atlieka šias gana svarbias funkcijas: a) suteikia erdvę, kurioje asmuo (vaikas) gali būti nepriklausomas nuo suaugusių, b) suteikia patyrimo bendraujant su kitais sau lygiais, c) sukuria atmosferą, kurioje asmens padėtis nėra marginalinė, d) suteikia neformalią informaciją apie seksą, deviaciją, madas ir kt.
3. *Mokykla* (plačiąja prasme) suteikia ne tik formalų, apgalvotą ir sistemingą lavinimą, bet ir supažindina su neformaliomis, nerašytomis taisyklėmis, nuostatomis ir kt.
4. *Darbovietė*. Profesijos įgijimas, įgūdžių išsiugdymas, kvalifikacijos kėlimas yra apibūdinami kaip profesinė socializacija, vykstanti visos profesinės veiklos metu.
5. *Visuomenės informavimo priemonės* atlieka nevienareikšmį vaidmenį individo socializacijos procese. Viena vertus, teigiamą, sietiną su tam tikrų žinių ir objektyviu informacijos perdavimu, kuri individualas panaudoja socializacijos reikmėmis, kita vertus, negatyvų (pvz., prievartos, kaip vienintelio būdo spręsti visas problemas, vaizdavimas ekrane, spaudoje), kuris gali gerokai apsunkinti individo socializaciją konkrečioje visuomenėje.

Klausimai ir užduotys

1. Kas yra socializacija?
2. Kokios yra pagrindinės asmens socializacijos sąlygos?

3. Apibūdinkite asmenybės tapsmo teorijas (*S. Freudas, G. H. Meadas, Ch. H. Cooley, J. Piaget*).
4. Apibūdinkite pirminę socializaciją.
5. Apibūdinkite antrinę socializaciją.
6. Kokie yra pagrindiniai asmens socializacijos institutai? Apibūdinkite juos.

Literatūra

- Broom L., Bonjean Ch., Broom D. Sociologija: esminiai tekstai ir pavyzdžiai. Kaunas, 1992. P. 69-75; 80-86.
- Kavolis V. Žmogus istorijoje. Vilnius, 1994.
- Leliūgienė I. Asmenybės socializacijos mikro-, mezo-, ir makro- faktoriai posocialistinės visuomenės kontekste // Socialiniai mokslai. Sociologija, 1996. Nr. 3 (7), P. 10-13.
- Leliūgienė I. Žmogus ir socialinė aplinka. Kaunas: Technologija, 1997, P. 45-62.
- Liuobikienė I. Sociologija: bendrieji pagrindai ir tyrimų metodika. Kaunas, 2000, P. 66-70.
- Radugin A. A., Radugin K. A. Sociologija. Moskva: Centr, 1996.
- Smelser N. Sociologija. Moskva, 1994.
- Vander Zanden J. Sociology. The Core. McGraw-Hill, 1990. P. 61-87.

VI. SOCIALINĖ STRUKTŪRA

1. Socialinės struktūros supratimas
2. Socialinė padėtis (statusas) ir jos tipai
3. Socialinis vaidmuo ir esminės jo charakteristikos
4. Socialinis institutas ir jo paskirtis

1. Socialinės struktūros supratimas

Amerikiečių sociologų *B. Hesso, E. Markson* ir *P. Steino* teigimu, socialinė struktūra apima socialinės sąveikos būdus, kurių dėka tampa įmanoma kultūra (42, 71). Galima pasakyti ir taip: socialinė struktūra – tai socialinės sąveikos ir nuolatinių socialinių ryšių (santykių) veikimo būdas. Socialinė struktūra suteikia žmonių gyvenimui organizuotumo ir reguliavimo išpūdį. Pagrindiniai jos komponentai: padėtis, vaidmuo, grupė, institutas. Komponentų kiekis, išsidėstymo tvarka ir tarpusavio priklausomybė lemia konkrečios visuomenės struktūros turinį.

2. Socialinė padėtis (statusas) ir jos tipai

Socialinė padėtis (statusas) – tai nuolatinė padėtis, susijusi su tam tikrais lūkesčiais, teisėmis ir pareigomis, socialinės sistemos viduje. Kitaip tariant, tai individo užimama visuomenėje pozicija, susijusi su kitomis pozicijomis per teisių ir pareigų sistemas. Pavyzdžiui, dėstytojo statusas yra reikšmingas tik santykyje su studento statusu, bet ne santykyje su policininku, verslininku ir kt.

Žmogaus padėtis visuomenėje lemia net jo dvasinę būseną ir sveikatą. Pastebėta, kad patenkintieji savo padėtimi geriau ir jaučiasi. Sociologiniai tyrimai rodo, kad gyvenantys santuokoje yra laimingesni nei vienišiai, jaunimas – nei pagyvenusieji, labiau išsilavinę – nei mažiau išsilavinę, dirbantieji – nei bedarbiai. Jei žmogaus savijauta priklauso nuo jo socialinės padėties, tai padėtys priklauso ir nuo konkrečios visuomenės. Socialinės padėtys gali būti palygintos su fabrike siūtais drabužiais, kurių yra begalinė įvairovė, tačiau mes, lietuviai, negalime dėvėti indų ar škotų valstiečio drabužių. Mes dėvime tik tai, ką siūlo fabrikas, t.y. galime užimti tik tokias padėtis, kokios yra mūsų visuomenėje.

Socialinės padėtys yra skirstomos į tris tipus.

1. *Gautoji padėtis*, kurią sąlygoja lytis, rasė, amžius, gimimo vieta, tėvai ir kuri nepriklauso nuo asmens pastangų. Tradicinėse visuomenėse svarbesnės buvo gautosios padėtys, kurioms priklausė ir profesinė veikla. Kitaip tariant, žmogus gimdavo valstiečio, amatininko ar bajoro šeimoje ir labai retai šią padėtį pakeisdavo, kadangi darbo pobūdis buvo paveldimas ir perduodamas vaikams.
2. *Igytoji padėtis* yra tokia, kurią asmuo sąmoningai renkasi ir deda pastangas jai pasiekti. Šiuolaikinėje visuomenėje gautų padėčių vaidmuo nesumenkėjo (nors žmonės jau gali pasikeisti ir lytį), tačiau išaugo įgytų padėčių svarba. Socialinio mobilumo dėka atsivėrė galimybės įgyti įvairiausias padėtis, ypač profesines. Jei tradicinėje visuomenėje profesija buvo labiau paveldima nei įgyjama, tai šiuolaikinėje visuomenėje – priešingai. Sparčiai gausėja profesijų, kurių vis labiau siekia ir moterys, nors ilgą laiką šios profesijos buvo laikomos grynai vyriškomis (pvz., gaisrininkų, kariūnų ir kt.).
3. *Pagrindinė padėtis*. Visuomenėje žmogus užima keletą padėčių, tačiau viena jų būna pagrindinė, apibrėžianti jį socialiai. Dažniausiai tai profesija. Antai studentė yra dukra, ji gali būti ir žmona, tačiau pagrindinė jos socialinė padėtis yra studentė. Jei moteris apriboja savo veiklą šeima, tai jos pagrindinė padėtis yra žmona-motina.

Socialinės padėtys (statusai) yra:

- susijusios tarpusavyje, tačiau nesąveikaujančios viena su kita;
- sąveikauja tarpusavyje tik statuso subjektai (nešėjai), t.y. konkretūs asmenys,
- socialiniai santykiai susieja tarpusavyje statusus, o šiuos santykius realizuoja žmonės

– statuso nešėjai.

3. Socialinis vaidmuo ir esminės jo charakteristikos

Socialinis vaidmuo – tai elgesio modelis, atitinkantis statusą. Kitaip tariant, elgesys, kurio tikimasi iš tam tikrą socialinę padėtį (statusą) užimančio žmogaus. Vaidmuo yra dinamiškasis padėties aspektas. Elgesys, kurio tikimasi (lūkesčiai), ir realus elgesys nėra adekvatūs.

Lūkesčiai ir elgesys. Jų ryšys yra daugialypis: žmonės nevienodai reaguoja į lūkesčius, kuriuos jie apmąsto ir savaip išaiškina. Žmonių elgesys priklauso nuo charakterio ir temperamento pagrindu susiformavusių būdo bruožų, todėl tą pačią padėtį užimančių žmonių elgesys yra individualus ir labai skiriasi.

Vaidmenų rinkinys. Tai vaidmenys, susiję su viena socialine padėtimi. Kiekviena padėtis paprastai apima kelis vaidmenis: studentas vienaip elgiasi su studentais, kitaip – su dėstytojais, dar kitaip – su tėvais.

Vaidmens įtampa. Tai sunkumai, kylantys dėl skirtingų lūkesčių ir reikalavimų vienam ir tam pačiam vaidmeniui. Pavyzdžiui, iš darbuotojo (pardavėjo) vienokio elgesio tikisi pirkėjai, kitokio – kolegos, dar kitokio – firmos vadovybė. Tai sukelia vaidmenų konfliktą.

Vaidmenų konfliktas. Tai padėtis, kai žmogui reikia atlikti kelis sunkiai suderinamus vaidmenis. Tradicinis pavyzdys – dirbanti mažamečių vaikų motina.

Vaidmenų apibūdinimas. Amerikiečių sociologo *T. Parsonso* nuomone, bet kuri vaidmenį galima apibūdinti penkiomis charakteristikomis.

- *Emocionalumas:* gydytojas prie ligonio lovos yra santūrus, o artimieji rodo šiltus jausmus.
- *Gavimo būdas:* vienus vaidmenis lemia gauta padėtis, kiti yra pasiekiami.
- *Apimtis:* vieni vaidmenys yra apriboti siaura veikla (gydytojo vaidmuo), kiti neturi griežtų ribų (motina visapusiškai rūpinasi vaiku).
- *Formalizavimas:* vieni vaidmenys yra formalizuoti, t.y. aprašyti taisyklėse (profesiniai vaidmenys), kiti – neformalizuoti (pvz., šeimos narių vaidmenys).
- *Motyvavimas:* verslininkų motyvas – pelnas, labdaringos organizacijos darbuotojo – pagalba žmonėms (93, 75-76).

Socialinė grupė. Atlikdami vaidmenis žmonės sueina į socialinius ryšius. Kai šie ryšiai tampa nuolatiniais ir ilgalaikiais, susikuria socialinė grupė. Ją sudaro tam tikras skaičius žmonių (du ir daugiau), susijusių stabilia sąveika ir jaučiančių savo bendrumą (tos pačios vertybės, lūkesčiai, idealai). (Plačiau apie grupes bus kalbama aptariant temą “Socialinės grupės ir organizacijos”).

4. *Socialinis institutas ir jo paskirtis*

Socialiniam institutui priskiriami dariniai, apimantys daug žmonių, kurių elgesys yra valdomas normų ir vaidmenų pagalba, masės. *J. Leonavičiaus* nuomone, tai istoriškai susiklosčiusi nuolatinė bendros žmonių veiklos, siekiant tam tikro tikslo forma; visuomenę sudaro socialinių institutų (ekonominių, politinių, teisinių ir kt.) visuma (69, 228). Taigi socialinis institutas – tai nuolatinė bendros žmonių veiklos organizacijos forma, kurios paskirtis – tenkinti kurį nors svarbų socialinį poreikį. Socialiniame gyvenime sociologai skiria penkis pagrindinius žmonių visuomenės poreikius:

- reprodukcijos,
- gėrybių, reikalingų žmogaus gyvenimui, gamybos,
- saugumo ir socialinės tvarkos,
- dvasinių problemų, gyvenimo prasmės,
- žinių perdavimo bei augančios kartos socializacijos.

Šiuos poreikius tenkina atitinkami socialiniai institutai, vadinami baziniais.

- *Šeimos instituto paskirtis* – tęsti žmonių giminę, išlaikyti ir auklėti vaikus, organizuoti kasdienį šeimos narių gyvenimą.
- *Ekonomikos instituto paskirtis* – organizuoti gėrybių bei paslaugų gamybą, paskirstymą, vartojimą ir vadybą (valdymą).
- *Politikos instituto paskirtis* - sutelkti skirtingus interesus turinčius visuomenės narius, organizuoti viešąjį gyvenimą, kurti žmonių bendrabūvio taisykles ir prižiūrėti, kaip jų laikomasi.
- *Religijos instituto paskirtis* – aiškinti antgamtiškus ir šventus dalykus, nepaaiškinamus proto, reguliuoti žmonių elgesį, stiprinti socialinį solidarumą.
- *Išsimokslinimo institucijos paskirtis* – perduoti iš vienos kartos į kitą žinias, vertybes ir įgūdžius.

Išsamiau apie tai bus kalbama detaliai aptariant kiekvieną iš šių institutų.

Klausimai ir užduotys

1. Apibūdinkite visuomenės socialinę struktūrą.
2. Kas yra socialinė padėtis?
3. Kuo skiriasi gautoji padėtis nuo įgytosios padėties?
4. Kokiomis charakteristikomis apibūdinamas socialinis vaidmuo?
5. Kas yra socialinės institucijos? Apibūdinkite pagrindines.

Literatūra

- Berger P. L. Sociologija: humanistinis požiūris. Kaunas: Littera, 1995.
- Broom L., Bonjean Ch., Broom D. Sociologija: esminiai tekstai ir pavyzdžiai. Kaunas, 1992. P. 99-128.
- Giddens A. Elements of the Theory of Strukturation. The Constitution of Society. Cambridge, Polity Press, 1994.
- Guščinskienė J. Sociologijos įvadas: struktūrinės loginės schemos ir komentarai. Kaunas, 2001. P. 19-24.
- Kravčenko A. Sociologija. Moskva, 1998. P. 58-67.
- Parsons T. The social system. New York: The Free Press, 1997.
- Sociologija(pod. red. V. I. Kurbatova). Rastov – na- Donu, 1998. P. 104-132.
- Vanden Zanden J. Sociology. The Core. McGraw.- Hill, 1990. P. 41-46.

VII. SOCIALINĖS GRUPĖS IR ORGANIZACIJOS

1. Socialinė grupė ir esminiai jos bruožai
2. Socialinės grupės elementai
3. Socialinių grupių klasifikavimas
4. Grupės vidiniai procesai ir funkcijos
5. Organizacijos samprata, pagrindinės jos savybės ir elementai
6. Socialinės organizacijos evoliucija
7. Šiuolaikinė biurokratijos samprata
8. Socialinių organizacijų klasifikavimas

1. Socialinė grupė ir esminiai jos bruožai

Visuomenė yra visuma įvairių grupių: didelių ir mažų, realių ir nominalių, pirminių ir antrinių. Nors *grupės* sąvoka yra viena iš pagrindinių sociologijoje, tačiau mokslininkai nesutaria dėl jos apibrėžimo. Galbūt tai yra todėl, kad: 1) daugelis sąvokų sociologijoje atsiranda kaip socialinės praktikos rezultatas; jos ilgą laiką vartojamos kasdieniame gyvenime ir tik po to įsilieja į mokslinę terminiją. Be to, joms suteikiama labai įvairi reikšmė; 2) realybėje egzistuoja įvairių rūšių bendrijos, todėl norint tiksliai apibrėžti socialinę grupę būtina išskirti tam tikrus bendrijų tipus.

Bene plačiausiai paplitęs amerikiečių sociologo R. K. Merton socialinės grupės apibrėžimas. Grupę jis apibūdino kaip žmonių visumą. Tie žmonės, pasak R. K. Merton, tam tikru

būdu sąveikauja tarpusavyje ir pripažįsta savo priklausomybę grupei. Be to, kiti juos laiko tos grupės nariais.

Pagal *R. K. Mertoną*, yra 3 pagrindiniai grupės bruožai:

- tam tikra grupės narių sąveika,
- narystė (priklausymo grupei jausmas),
- identiškumas (žmonės, įeinantys į grupę, ir kitų laikomi tos grupės nariais) (84).

Galima pasakyti ir taip: socialinė grupė – tai visuma žmonių, sąveikaujančių vienas su kitu tam tikru būdu, suvokiančių savo priklausomybę šiai visumai ir laikomų kitų žmonių šios visumos nariais.

Kiti mokslininkai kitaip charakterizuoja socialinę grupę. Antai kitas amerikiečių sociologai *D. Lightas* ir *S. Keller* skiria keturis socialinės grupės bruožus (charakteristikas):

- narių sąveikavimo reguliarumas,
- narių sąveiką struktūrizuoja padėtys ir vaidmenys,
- nariai laikosi panašių normų, tikslų ir vertybių,
- narystė tampa kiekvieno nario socialinio tapatumo dalimi (73, 203).

Sociologai *B. Hessas*, *E. Markson* ir *Steinas* skiria tokius esminius socialinės grupės bruožus:

- tarpusavio priklausomybė,
- jausmas, kad kiekvieno nario elgesys yra svarbus kitiems nariams,
- narystė arba “mes” jausmas (42, 80).

2. Socialinės grupės elementai

Skiriami šie socialinės grupės elementai: nariai, vienijantys veiksniai, uždaviniai.

- *Nariai*. Grupė nustato nario etaloną (fizinį, moralinį) ir funkcijas, įstojimo ir išstojimo būdus. Nariai keičiasi, tačiau grupė išsaugo savo tapatumą šimtmečiais. Pažymėtina, kad asmuo priklauso grupei tik kaip atliekantis socialinį vaidmenį, nors yra grupių, kurios įtraukia žmogų beveik visiškai, ir jam lieka labai mažai asmeninio gyvenimo (pvz., įvairios religinės sektos ir pan.).
- *Vienijantys veiksniai* – tai vertybės, simboliai, daiktai, kurie padeda atpažinti grupę, sudaro jos egzistavimo dvasinį ir materialinį pagrindą.
- *Uždaviniai*, kurie padaro būrį žmonių socialine grupe, lemia grupės veiklos būdus ir priemones, padeda ją identifikuoti, įprasmina jos egzistavimą (106, 78).

3. Socialinių grupių klasifikavimas

Grupės klasifikuojamos įvairiai ir atsižvelgiant į pasirinktus kriterijus, iš kurių svarbiausi – tikslai ir grupės dydis.

Pagal svarbą ir artumą asmeniniam gyvenimui skiriamos:

- pirminės grupės ir
- antrinės grupės.

Pirminės grupės. Jas sudaro nedidelis skaičius žmonių, tarp kurių nusistovi santykiai, besiremiantys jų individualiomis savybėmis, ir kurios nariai susiję patvariais emociniais ryšiais ir neformaliais lūkesčiais. Šios grupės ilgai gyvuoja (pvz., šeima, draugų grupė).

Antrinės grupės. Jos yra didesnės, čia socialiniai santykiai yra beasmenio, vienpusio ir pragmatinio pobūdžio. Tokio pobūdžio grupes sudaro žmonės, tarp kurių beveik nėra emocinių ryšių, jų tarpusavio sąveika susijusi su tam tikrų tikslų siekimu. Šiose grupėse daugiausia dėmesio skiriama ne asmeninėms individo savybėms, o gebėjimui atlikti tam tikras funkcijas. Tokios grupės gali gyvuoti neilgai (pvz., darbo kolektyvas, studentų kursas universitete). Paprastai antrinėse grupėse susikuria ir pirminės, grindžiamos asmeniniais ryšiais ir neformaliais lūkesčiais.

Pagal tikslus skiriamos:

- instrumentinės grupės,
- ekspresyvinės grupės.

Instrumentinės grupės kuriamos tam tikram darbui atlikti.

Ekspresyvinės grupės – emociniams poreikiams tenkinti. Kartais nubrėžti griežtą ribą tarp šių grupių gana sunku.

Pagal dydį grupės skiriamos:

- mažos grupės,
- didelės grupės.

Mažos grupės įgyja daugybę formų, tačiau išeities pozicijoje yra tik dvi formos – *diada* ir *triada*. *Diada* – sudaro du žmonės, tarp kurių formuojasi nuolatiniai santykiai, besiremiantys pirmiausia jausmais – meile, geranoriškumu, pavydu, pasididžiavimu. Santykiai remiasi ekvivalentiniais mainais ir priklausomybe.

Triada – tai aktyvi trijų žmonių tarpusavio sąveika.

Diados ir triados charakteristika (skirtumai). *Diada:* 1) vieno nuomonė gali būti vienodai laikoma ir teisinga, ir klaidinga; 2) labai patvarus junginys, stiprūs abipusiai jausmai ir prisirišimas greitai pereina į priešingus; 3) egzistuoja tik viena sąveikos linija. *Triada:* 1) pirmą kartą atsiranda skaičiaus dauguma; čia gimsta daugumos fenomenas, o drauge gimsta ir tikri socialiniai santykiai; 2) yra stabilesnė, joje mažiau intymumo ir emocijų, bet griežtesnis darbo pasidalijimas, kuris lemia

didesnį asmenų nepriklausomumą; triadoje pakaitomis visi keičiasi vaidmenimis ir galų gale niekas nedominuoja; 3) triadoje yra keturios sąveikos linijos; 6 žmonių grupėje gali būti 15 diadų.

Paprasčiausiu mažos grupės pavyzdžiu galėtų būti šeima, didelės – profesinė grupė, darbo kolektyvas ir kt.

Pagal susitapatinimo su grupe laipsnį gali būti:

- *mūsų (mano) grupė* (angl. *ingroups*),
- *jų (nemano) grupė* (angl. *outgroups*).

Pirmosioms mes priklausome ir save tapatiname su jomis, antrosioms - nepriklausome ir nesitapatiname, o priešingai – save nuo jų atskiriame.

Pagal socialiai reikšmingus kriterijus grupės skiriamos į:

- nominalias,
- realias

Nominalios grupės išskiriamos tik vykdant statistinę gyventojų apskaitą, ir todėl jos dar vadinamos socialinėmis kategorijomis. *Nominalios* grupės yra didelės socialinės grupės (pvz., esantieji medicininės priežiūros įskaitoje; turintieji nuolatinę ar laikiną registraciją; gyvenantieji atskiruose privačiuose ar valdiškose namuose ir t.t.).

Realios grupės gali būti ir didelės, ir mažos. Taip vadinamos todėl, kad jų išskyrimo kriterijumi laikomi požymiai, kuriuos žmonės suvokia kaip realiai egzistuojančius požymius ir kurių yra žymiai daugiau negu statistinių (pvz., lytis – vyrai ir moterys; pajamos – turtingi, vargšai, pasiturintys; giminystė ir santuoka – viengungiai, susituokę, tėvai, našliai, išsituokę; profesija (užsiėmimo rūšis) – mokytojai, statybininkai, teisininkai; tautiškumas – lietuviai, rusai, lenkai; amžius – vaikai, paaugliai, jaunimas, suaugusieji; gyvenamoji vieta – kaimiečiai, miestiečiai).

4. Grupės vidiniai procesai ir funkcijos

Kiekviena grupė yra unikali, joje savaip perduodama ir priimama informacija, įvairiai sprendžiami pašalinimo iš grupės klausimai (pvz., nusikalstamos grupės). Taip pat egzistuoja ir skirtingi tarpusavio elgesio modeliai.

Amerikiečių sociologas *N. Smelseris* nurodo tokius vidinius grupės procesus, kurie padeda identifikuoti pačią grupę:

- komunikacija ir valdžia, kurios priklauso nuo grupės dydžio;
- spaudimas grupės nariams;
- vaidmenų formavimas ir pasiskirstymas tarp grupės narių;
- pašalinimo iš grupės mechanizmas (109, 159-162).

Panašius grupės vidinius procesus nurodo ir *J. Vander Zanden*. Jis skiria:

- lyderystę (tapimo grupės lyderiu būdą);

- dykinėjimą (angl. *loafing*) – dirbant grupėje dedama mažiau pastangų, grupėje galima “pasislėpti” už kitų nugarų, padykinėti;
- socialinę dilemą, kai susikerta asmeniniai ir kolektyvo interesai;
- grupinį mąstymą (angl. *groupthink*), kai siekiant grupės konsensuso sumažėja grupės narių kritiškumas;
- prisitaikymą prie grupės normų (126, 97-102).

Pagrindinės socialinės grupės funkcijos: 1) socializacijos, 2) instrumentinė, 3) ekspresyvi grupės formavimo, 4) palaikymo.

Pagrindinis antrinės grupės tipas yra organizacija.

5. *Organizacijos samprata : pagrindinės jos savybės ir elementai*

Egzistuoja daugybė organizacijos apibrėžimų. Daugelis autorių organizaciją apibūdina kaip racionalias sistemas, nukreiptas į tam tikrų tikslų įgyvendinimą. Pasak N. Smelserio, organizacija - tai didelė socialinė grupė, sudaryta tam tikriems tikslams įgyvendinti (110, 169). S. Frolovo teigimu, organizacija – tai socialinė grupė, orientuota į tarpusavyje susijusių specifinių tikslų įgyvendinimą ir didelės formalizacijos struktūrų sudarymą (28, 168).

Organizacija skiriasi nuo grupės ne tik dydžiu, bet ir tuo, kad jos narių padėtys ir vaidmenys yra pastovesni ir labiau apibrėžti, tikslai – aiškūs, tuo tarpu grupėje tikslai yra labiau numanomi.

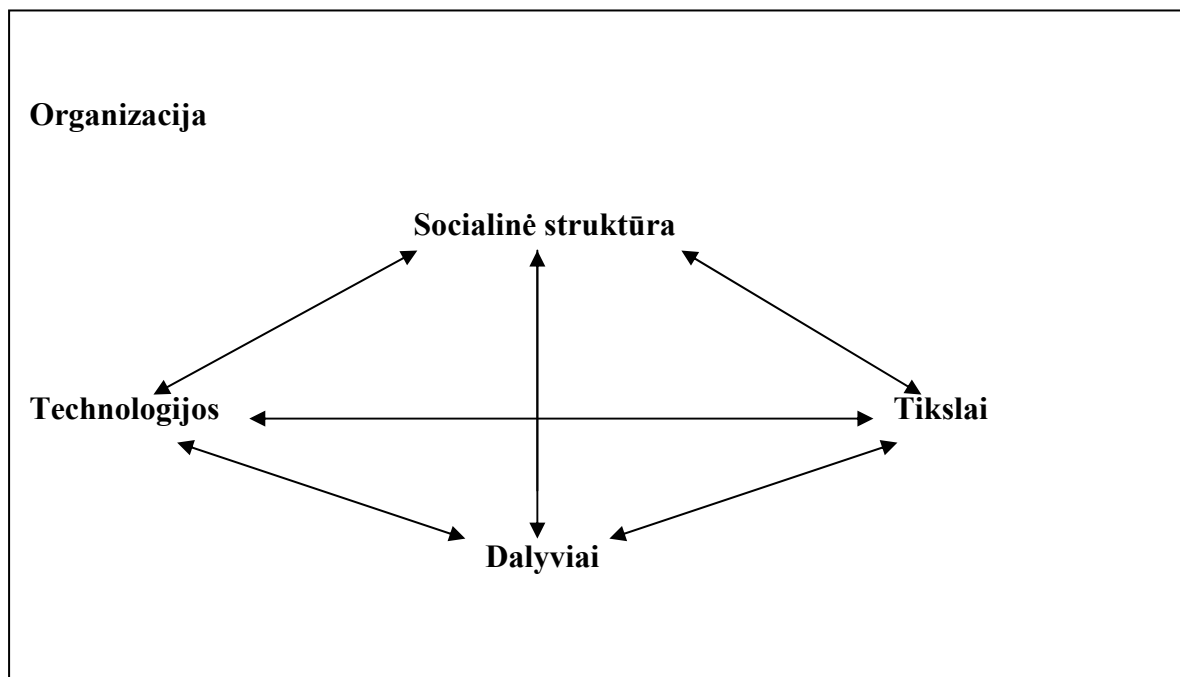
Organizacijos socialinės savybės. Organizacija kuriama kaip visuomeninių uždavinių sprendimo instrumentas, tikslų siekimo priemonė, todėl ją tyrinėjant į pirmą vietą keliamos tokios problemos kaip jos tikslų ir funkcijų, rezultatų veiksmingumo, personalo motyvacijos ir stimuliavimo aiškinimas.

Organizacija formuojasi kaip žmonių bendrija, specifinis socialumas, t.y. kaip socialinių grupių, statusų, normų, lyderiavimo, susitelkimo - konfliktiškumo santykių visuma.

Organizacija aiškinama kaip beasmenė ryšių ir normų struktūra, determinuota administracinių ir kultūrinių veiksmų. Organizacijos analizės objektas yra integruota hierarchinė visuma, kuri sąveikauja su išorine aplinka. Pagrindinės iš to kylančios problemos – organizacijos pusiausvyra, savivalda, darbo pasidalijimas. Suprantama, visos čia paminėtos socialinės organizacijos savybės yra tik santykinai savarankiškos, jos neturi ryškių ribų ir nuolat virsta viena kita.

Organizacijos elementai. Organizacija, kaip ir kiekvienas sudėtingesnis darinys, turi savo sudedamuosius elementus. H. Leavittas (65, 44) pateikia tokį paprasčiausią organizacijos modelį:

Išorinė aplinka

Pirmasis modelio elementas – socialinė struktūra.

Socialinė struktūra- pagrindinis organizacijos elementas. Pasak H.Leavitto, visuomenėje visuomet yra tai, ką galima pavadinti dviguba realybe: viena vertus, normatyvinė aplinka, kuri nieko neįkūnija, antra vertus, faktinė aplinka, kuri įkūnija viską. Kiekvienas žmogus yra apsuptas daugybės taisyklių, draudimų, leidimų, kurie būtini norint sureguliuoti visuomenės gyvenimą. Kitaip tariant, individas gyvena tarsi dvigubos realybės erdvėje, kurioje jo padėtis priklauso nuo struktūros formalizacijos lygio (65, 102).

Pagal formalizacijos lygį organizacijos struktūra skirstoma į:

- *formaliąją socialinę struktūrą*, kurioje socialinės pozicijos ir jų tarpusavio sąveika aiškiai specializuotos ir nustatytos neatsižvelgiant į asmenines charakteristikas organizacijos narių, užimančių tas pozicijas.
- *neformaliąją struktūrą*, kurią sudaro visuma pozicijų ir tarpusavio ryšių, besiformuojančių asmeninių charakteristikų pagrindu ir besiremiančių prestižu bei pasitikėjimu.

Antrasis elementas – organizacijos tikslai. Tikslas – tai numatomas rezultatas arba tos sąlygos, kurių organizacijos nariai nori pasiekti. Pasak H. Leavitto, yra trys tarpusavyje susijusios organizacijų tikslų rūšys:

- tikslai uždaviniai,
- tikslai orientyrai,
- tikslai sistemos (65, 48-49).

Tikslai uždaviniai: pagrindinės jų charakteristikos. Tai lyg ir įformintos bendrų veiksmų programos, kurias gauna organizacija iš išorės, iš aukštesnės institucijos (pvz., ministerija gauna nurodymus iš vyriausybės). Suprantama, kad šie tikslai yra prioritetiniai. Į jų įgyvendinimą nukreipta visų organizacijos narių veikla. Dėstymas aukštojoje mokykloje, gydymas bei pacientų priėmimas poliklinikose ir ligoninėse – tai tikslai uždaviniai, nustatantys organizacijos egzistavimo prasmę.

Tikslai orientyrai: pagrindinės jų charakteristikos. Tai tikslų, įgyvendinamų per organizaciją, visuma. Šiai tikslų grupei galima priskirti apibendrintus kolektyvo tikslus, apimančius asmeninius kiekvieno organizacijos nario tikslus. Svarbus bendros veiklos momentas yra tikslų uždavinių ir tikslų orientyrų suderinimas. Jeigu jie gerokai skiriasi, tai sumažėja tikslų uždavinių vykdymo motyvacija, ir darbas organizacijoje gali tapti neveiksmingas. Organizacijos nariai, norėdami įgyvendinti tikslus orientyrus, numoja ranka į tikslus uždavinius arba vykdo juos formaliai. Suprantama, kad tai neigiamai veikia organizacijos funkcionavimo efektyvumą.

Tikslai sistemos: pagrindinės jų charakteristikos. Tai siekimas išsaugoti organizacijos stabilumą, vientisumą ir pusiausvyrą. Kitaip tariant, tai organizacijos siekimas išlikti savo aplinkoje, jos integracija į kitas organizacijas. Tikslai sistemos turi organiškai derėti su tikslais uždaviniais ir tikslais orientyrais. Atsiradus organizacijų patologijai, tikslai sistemos gali užgožti kitus tikslus. Tuomet organizacija, praradusi realius tikslus, egzistuoja tik tam, kad išliktų ir išsaugotų savarankiškumą.

Trečiasis elementas – organizacijos nariai arba jos dalyviai. Tai visuma asmenų, kurių kiekvienas turi turėti būtiniausių savybių ir įgūdžių, leidžiančių jam užimti tam tikrą vietą organizacijos socialinėje struktūroje ir vaidinti tam tikrą socialinį vaidmenį. Visi organizacijos nariai drauge sudaro organizacijos personalą. Organizacijos nariai, turėdami skirtingus gebėjimus bei potencialą (kvalifikaciją, žinias, motyvaciją), turi užpildyti visos socialinės struktūros grandis, visas socialines pozicijas organizacijoje. Taip iškyla personalo išdėstymo, organizacijos narių sugebėjimų ir potencialo sujungimo problemos. Sėkmingai išsprendus šiuos klausimus galima tikėtis veiksmingos ir efektyvios organizacijos veiklos.

Ketvirtas elementas – technologija. Žvelgiant iš technologijos pozicijų organizacija – tai vieta, kurioje dirbamas tam tikras darbas, kur organizacijos narių energija paverčiama į medžiagas arba informaciją. Pati “technologijos” sąvoka suvokiama ir traktuojama įvairiai. Dažniausiai nurodomos 3 šios sąvokos reikšmės:

- technologija suprantama kaip fizinių objektų, sudarančių organizaciją (pvz., įrenginių, medžiagų ir kt.) sistema;
- technologija suprantama siaurai – tai fiziniai objektai, susieti su žmonių veikimu;
- “technologijos” terminas vartojamas norint parodyti žinių visumą apie procesus, vykstančius tam tikroje organizacijos veiklos srityje.

Penktas elementas – išorinė aplinka. Kiekviena organizacija egzistuoja fizinėje, technologinėje, kultūrinėje ir socialinėje aplinkoje. Ji turi prie šios aplinkos prisitaikyti ir joje egzistuoti. Uždarų organizacijų nėra. Visos jos norėdamos egzistuoti privalo palaikyti ryšius su išoriniu pasauliu: su aukštesnėmis organizacijomis, teise, politinėmis ir kitomis organizacijomis bei institucijomis, veikiančiomis visuomenėje. Daugelis tyrinėtojų, analizuodami išorinę organizacijos aplinką, išskiria tokius pagrindinius išorės veiksnius, turinčius įtakos organizacijai: 1) valstybė ir politinė sistema, 2) rinka (konkurentai, darbo rinka), 3) ekonomika, 4) socialiniai bei kultūriniai veiksniai, 5) išorinė technologija.

Taigi kiekvienas organizacijos elementas – socialinė struktūra, tikslai, uždaviniai, organizacijos nariai, technologijos ir išorinė aplinka – yra svarbiausi visų organizacijų komponentai. Galima tarti, jog organizacija – tai sistema elementų, kurių neįmanoma išivaizduoti po vieną - jie funkcionalūs tik būdami kartu.

Organizacijos struktūra ir jos charakteristikos. Skiriami du organizacijų struktūriniai tipai:

- formali organizacija,
- neformali organizacija.

Formali organizacija – tai grupė žmonių, kurių veikla yra sąmoningai koordinuota siekiant bendrų tikslų arba tikslo ir kurie kryptingai veikia kartu. Formalios organizacijos pavyzdžiai: firma, mokykla, gamykla ir kt.

Daugelis autorių nurodo tokius pagrindinius formalios organizacijos bruožus: ištekliai, priklausomybė nuo išorinės aplinkos, tikslinė (administracinė) organizacija, padaliniai, valdymo būtinumas.

Neformali organizacija – tai spontaniškai susidariusi grupė žmonių, kurie, siekdami tam tikrų aiškių tikslų, nuolat tiesiogiai bendrauja ir bendradarbiauja.

6. Socialinės organizacijos evoliucija

Socialinės organizacijos evoliucija - nuo tradicinės prie biurokratinės organizacijos. Jau pačios pirmosios tradicinės organizacijos turėjo biurokratijos bruožų. Tai buvo senųjų civilizacijų valdžios struktūros, kariuomenė, o biurokratinė organizacija pradėjo išsivystyti 18 - 19 a. Vokiečių sociologas *M. Veberis* bene pirmasis suformulavo biurokratijos bruožus, padedančius geriau suprasti tradicinę organizaciją.

- *Darbo pasidalijimas.* Biurokratinės organizacijos veiklos funkcijas atlieka skirtingi ir šiai funkcijai pasirengę žmonės. Tai etatiniai darbuotojai, kuriems tokia veikla yra pagrindinis užsiėmimas. Tuo tarpu tradicinėje organizacijoje tokio griežto funkcijų

pasidalijimo nebuvo (paprastai valdovo – karaliaus dvariškiai atlikdavo bet kurį valdovo paliepimą).

- *Valdžios hierarchija.* Biurokratinėje organizacijoje ji yra aiški ir griežta: biurai organizuojami hierarchijos principu: kiekvienas žemesnysis biuras yra kontroliuojamas aukštesniojo, tuo tarpu tradicinėje organizacijoje valdžios hierarchija silpna ir nuolat kintanti (jos kaitą lemia karaliaus norai).
- *Biuras yra viešas ir prieinamas,* jame kaupiami ir saugojami visi veiklos dokumentai.
- *Griežtų taisyklių buvimas.* Biurokratinėje organizacijoje taisyklės yra užrašytos, susistemos, aiškios, o tradicinėje organizacijoje buvo daug ir rašytų, ir nerašytų taisyklių, jos priklausė nuo valdovo užgaidų. Biuro veikloje vadovaujamasi nuolatine abstrakčių taisyklių sistema: biuro operacijos yra šių taisyklių taikymas konkrečiais atvejais. Taigi biure egzistuoja griežtos taisyklės, reglamentuojančios organizacijos veiklą.
- *Nuasmeninimas.* Tradicinėje organizacijoje buvo svarbus asmeninis paklusnumas valdovui. Biurokratinėje organizacijoje asmeniškumas lieka, tačiau jis yra užslėptas, neformalus, nes veikla grindžiama gebėjimu atlikti funkcijas. Idealiame biure tvyro formalizuoto nuasmeninimo dvasia.
- *Kvalifikacija.* Biurokratinėje organizacijoje tarnyba grindžiama techninėmis kvalifikacijomis, o tradicinėje organizacijoje tarnybą lėmė ne profesinės asmens savybės, o ištikimybė, paklusnumas valdovui. Be to, einant tarnybą biurokratinėje organizacijoje numatoma karjera – kilimas hierarchijos laiptais atsižvelgiant į ištarnautus metus ir nuopelnus.
- *Darbuotojo lojalumas organizacijai.* Biurokratinėje organizacijoje darbuotojas siekia vadovautis nustatytomis taisyklėmis, tačiau tai nebūtinai reiškia ištikimybę tiesioginiam viršininkui.

7. Šiuolaikinė biurokratijos samprata

Šiuo metu terminas *biurokratija* vartojamas mažiausiai keturiomis reikšmėmis:

- Biurokratija kaip socialinė grupė – tai žmonės, dirbantys biuruose.
- Biurokratija kaip valdymo sistema, kurioje dominuoja pareigūnai.
- Biurokratija kaip elgesio būdas – tai elgesys, paremtas visuotinai priimtomis taisyklėmis. Kai sakome, kad problema sprendžiama biurokratiškai, mes turime omeny tai, kad ji sprendžiama rėmuose, nubrėžtuose beasmenių ir visuotinių taisyklių, ir kad į konkrečias problemas aplinkybės yra atsižvelgiama tik tiek, kiek jos telpa tų taisyklių rėmuose.

- Biurokratija kaip efektyvumas ir neefektyvumas. Šis prieštaringas sąvokų vartojimas grindžiamas, *M. Vėberio* teigimu, kad biurokratija, kaip sistema, pasižyminti tam tikrais jo suformuluotais bruožais, pasiekia didesnę efektyvumą atlikdama bet kuriuos organizacinius uždavinius. Kita vertus, daugybe tyrimų, atliktų po *M. Vėberio*, parodė, kad empirinis ryšys tarp vėberiškos biurokratijos sampratos ir efektyvumo yra nežymus, o biurokratijai būdingas geriausiu atveju neefektyvumas taikant nereikalingas taisykles ir procedūras, blogiausiu atveju – visų iniciatyvų slopinimas taikant tas pačias taisykles.

Po *M. Vėberio* daugelis tyrinėtojų taip pat pripažino, kad biurokratija yra neutrali ir racionali mašina, kuriai būdingi ir kiti bruožai, kurie pavadinti *disfunkcijomis*. *Disfunkcijos* - tai biurų gebėjimas tapti savo veiklos tikslu, didinti įtampą tarp administratorių ir ekspertų.

Ryškiausios *disfunkcijos*:

- *Mitų kūrimas ir garbinimas*. Mitai integruoja organizaciją, tačiau jie gali turėti ir neigiamų pasekmių – trukdyti realiai įvertinti padėtį, prisitaikyti prie pasikeitusių sąlygų ir kt.
- *Ribotas racionalumas*. Norint nuspręsti visiškai racionaliai reikia žinoti: pirma, visas alternatyvas, antra, kiekvienos alternatyvos galimas pasekmes, trečia, kriterijų, padedantį nuspręsti, kuri pasekmė yra tinkamiausia. Tai įmanoma tik esant mažai problemai, o ne sudėtingai.
- *Nelankstumas*. Jis didėja biurui senstant ir plečiantis. Kai biuras pradeda regresuoti, jis imasi priemonių esamai padėčiai palaikyti ir apsaugoti nuo išnykimo. Tačiau tos priemonės, kaip rodo patirtis, tik dar labiau sustiprina jo nelankstumą.
- *Informacijos asimetrija*. Tai situacija, kai pavaldinys neatskleidžia viršininkui visos turimos informacijos apie realias galimybes prisidėti kuriant bendrą produktą, nes tai jam leidžia patinginiauti ar turėti iš to naudos. Taigi organizacija funkcionuoja ne pagal realias galimybes, o pagal tas, kurias pateikia suinteresuoti savo nauda pavaldiniai.
- *Organizacijos biudžeto didinimas*. Kiekvienas biuras yra finansuojamas. Dėl minėtos informacijos asimetrijos biuras turi galimybę apgauti savo finansuotoją. Todėl manoma, kad biuro veiklos apimtis visada yra didesnė už optimalų lygį.
- *Biuro plėtimasis prasideda, kai biurokratai suvokia, kad jų asmeninė nauda ir sėkmė priklauso nuo biuro plėtimosi*. Mat plečiantis biurui daugėja galimybių išlikti, pasipriešinti išorinių jėgų spaudimui, atsiranda daugiau stabilumo ir mažėja netikrumo dėl ateities.
- *Biuro autonomija*. Ji vertinama prieštaringai. Vieni sociologai iš jos kildina nekontroliavimą, neefektyvumą, neatsakingumą, kiti autonomiją laiko būtina sėkmingos veiklos sąlyga.

- *Biuro ir biurokrato interesų skirtingumas.* Biuro ir biurokrato interesai yra skirtingi, tačiau negalima jų supriešinti. Priešingai, - juos reikia derinti taip, kad sėkminga biuro veikla asmeniškai būtų suinteresuotas kiekvienas jo tarnautojas.

8. Socialinių organizacijų klasifikavimas

Organizacijos klasifikuojamos labai įvairiai ir taikomi skirtingi kriterijai.

Sociologai *R. Perruccis* ir *D. Knudsenas* skiria tokias organizacijas:

- ekonominės (teikia gėrybes ir paslaugas);
- palaikymo (mokykla, bažnyčia, kurios ruošia žmones atlikti socialinius vaidmenis);
- integruojančios (teismai, kalėjimai, kurie sprendžia konfliktus ir palaiko būtiną socialinę tvarką);
- politinės (vyriausybė, kuri panaudoja galią socialiniams konfliktams spręsti) (96, 259).

J. Guščinskienė išskiria tokias socialinių organizacijų rūšis:

- ekonominė (arba gamybinė), kuri gali užsiimti prekių gamyba, paslaugų teikimu, kapitalo kaupimu ir kt.;
- palaikomoji, kuri tiesiogiai susijusi su normatyvine visuomenės organizacija ir gali užsiimti neįgaliųjų integracija;
- adaptuojamoji - renka ir tikrina žinias, rengia bei tikrina teorijas;
- politinė - užsiima bendru išteklių, žmonių, visuomenės posistemių reguliavimu, koordinavimu ir kontrole. Šio tipo organizacijos yra pagrindinis valdžios šaltinis (40, 8-9).

Akivaizdu, kad visi aptarti organizacijų tipai yra tarpusavyje susiję.

Klausimai ir užduotys

1. Apibūdinkite pagrindinius grupės bruožus.
2. Kas sudaro grupės elementus?
3. Kaip grupės yra klasifikuojamos?
4. Apibūdinkite grupės vidinius bruožus.
5. Kas yra organizacija? Kokie yra pagrindiniai jos elementai?
6. Apibūdinkite *M. Vėberio* suformuluotus biurokratijos bruožus.
7. Apibūdinkite šiuolaikinę biurokratijos sampratą.
8. Kaip klasifikuojamos organizacijos? Pateikite jums priimtina organizacijų klasifikaciją.

Literatūra

- Chackerman R., Abcarian G. *Biurocratik Power in Society*. New York, 1994.
- Giddens A. *Introduction to Sociology*. Second ed. USA: Polity Press, 1996.
- Guščinskienė J. *Organizacijų sociologija*. Kaunas, 1999. P. 8-10.
- Hess B., Markon E., Stein P. *Sociology*. N.-Y., 1991. P. 78-86.
- Light D., Keller S., Calhoun C. *Sociology*. N.-Y., 1999. P. 196-209.
- Liuobikienė J. *Sociologija: bendrieji pagrindai ir tyrimų metodika*. Kaunas, 2000. P. 86-94.
- Parsons T. *The Social System*. New York: The Free Press, 1997.
- Perrucci R., Knudsen D. *Sociology*. N.-Y., 1993. P. 250-261.
- Prigožin A. *Sovremenaja sociologija organizacij*. Moskva, 1999. P. 48-61.
- Smelser N. *Sociologija*. Moskva, 1994. P. 155-163,
- Socialinis struktūrinimasis ir jo pažinimas (sud. M. Taljūnaitė). Vilnius: Friskas, 1996.
- Sociologija. Kurs lekcij*. Rostov-na-Donu, 1998. P. 92-115.
- Vander Zanden J. *Sociology .The Core*. Mc Graw- Hill, 1990. P. 120-130.

VIII. DEVIACIJOS FENOMENAS: ESMĖ, PRIEŽASTYS IR PASEKMĖS

1. Deviacijos supratimas
2. Deviacijos tipologizavimas
3. Deviacijos funkcijos
4. Deviacijos pasekmės
5. Deviacijos priežasčių aiškinimai
6. Deviacija kaip procesas
7. Deviacija: nusikalstamumas ir socialinė kontrolė

1. Deviacijos supratimas

Deviacija (*angl. deviance*) – tai elgesys, laikomas netoleruotinu arba pažeidžiančiu socialines normas. Amerikiečių sociologas *N. Smelseris* skiria tris deviacijos komponentus:

- subjektas (žmogus), kuriam būdingas tam tikras elgesys, neatitinkantis priimtinių visuomenėje normų;
- normos ir lūkesčiai, išreiškiantys tą elgesį (kaip to elgesio kriterijus);
- kiti subjektai (žmonės ar jų grupės), reaguojantys į tą elgesį ir vertinantys jį (110, 203).

Tai reiškia, kad pats elgesys savaime nėra nei deviantinis, nei konformistinis, kaip jį vadina vertintojai, vadovaudamiesi savais kriterijais. Galima pasakyti ir taip: nei deviacija, nei konformizmas nėra savybės, būdingos tam tikroms elgesio formoms, – jos yra savybės, suteiktos vertinant tą ar kitą elgesį.

Deviacijos ribos nėra griežtos, kadangi skirtingi vertintojai vadovaujami skirtingais kriterijais, skirtingomis elgesio normomis. Tam turi įtakos ir kultūrinis kontekstas bei tradicijos. Pavyzdžiui, kas vienoje visuomenėje yra deviacija, kitoje gali būti laikoma normaliu dalyku. (Tarkime, kiaulienos valgymas arabams ir lietuviams). Tai, kas vienoje istorinėje epochoje buvo

deviacija, kitoje gali ja nebūti (pavyzdžiui, rūkymas Europoje 14-17 a. buvo laikoma deviacija). Be to, tai, kas vienam žmogui atrodo deviacija, kitam tai gali atrodyti normaliu dalyku (pavyzdžiui, rūkymas rūkančiojo ir nerūkančiojo požiūriu). Tik tokios elgesio formos kaip žmogžudystė, vagystė visada laikomos deviacija, išskyrus žudymą karo metu, kai toks elgesys yra skatinamas.

Deviacija asocijuojasi su neigiamais reiškiniais (tikintiems – su blogiu, teisininkams – su nusikaltimu), tačiau iš tikrųjų ji tėra kita konformizmo pusė. Vieni žmonės linkę prisitaikyti prie visuomenės elgesio normų, kiti jas pažeisti. Idealių žmonių, kaip ir idealios visuomenės, nėra.

2. *Deviacijos tipologizavimas*

Amerikiečių sociologas R. Mertonas pateikia penkis individualaus prisitaikymo būdus prie visuomenėje priimtų kultūrinių tikslų ir priemonių jiems pasiekti. Juos galima suvokti kaip deviacijos tipus, išdėstytus skalėje, kur viename gale yra konformizmas, kitame – maištas.

Konformizmas (angl. *conformity* – susitaikėliškumas). Žmonės, siekdami visuomenėje priimtų tikslų, naudoja ir joje priimtas priemones (tikslas – aukšta padėtis, norima profesija, priemonės – išsilavinimas ir karjera).

Inovacija. Siekiama visuomenėje priimtų tikslų, tačiau tam naudojamos visuomenėje nepriimtinos, netgi neteisėtos priemonės. (Tarkim, vardan karjeros daromi tarnybiniai nusižengimai, kurie yra nuslepiami ir pan.).

Ritualizmas. Naudojamos socialiai priimtinos priemonės, kurios suabsoliutinamos, sureikšminamos taip, kad tampa svarbesnės už visuomenės tikslus, kuriems pasiekti jos buvo sumanytos. Antai biurokratija itin sureikšminanti savo pačios tikslus, veiklos taisykles bei procedūras.

Atsitraukimas (*retreatism*). Atmetami ir visuomenėje priimti tikslai, ir socialiai priimtoms priemonėms jiems pasiekti. Pavyzdžiui, marginalinės visuomenės grupės: valkatos, alkoholikai, narkomanai ir t.t.

Maištas. Atmetami ir socialiai priimtini tikslai, ir priemonės, tačiau siūlomi nauji tikslai ir priemonės (pavyzdžiui, įvairūs radikalūs socialiniai ir religiniai judėjimai) (84, 66-84).

Deviacija kaip ir kiekvienas reiškinys, egzistuojantis visuomenėje, atlieka ir tam tikras funkcijas.

3. *Deviacijos funkcijos*

Amerikiečių sociologai B. Hesas, E. Markson ir P. Steinas nurodo keletą esminių deviacijos funkcijų.

- *Grupės vienijimas ir elgesio ribų nustatymas*. Deviantui būtina būti nariu grupės, kurioje jis jaustųsi patogiai, tarp “savų”. Toji grupė savo ruožtu įvertina jo deviantiškumo laipsnį ir koreguoja tinkamo elgesio ribas. Deviantas stengiasi išsaugoti ir pateisinti savo priklausomumą grupei, nenori būti iš jos pašalintas.
- *“Apsauginio vožtuvo” funkcija*. Deviacija yra būdas palengvinti neviltį, įtampą, pyktį, kuris kyla deviantui bendraujant su realiu pasauliu. Būdamas konkrečios deviantinės grupės nariu, jis jaučiasi tarsi po “apsauginiu gaubtu”, kuris apsaugo jį nuo pasaulio jam keliamų reikalavimų: visada gali ten pasislėpti.
- *Nepasitenkinimo esamomis visuomenėje normomis išraiška*. Deviantas savo elgesiu tarsi oponuoja esamoms įteisintoms visuomenėje normoms ir elgesio taisyklėms.
- *Naujų elgesio normų paieškų funkcija*. Deviantai stengiasi ne tik oponuoti visuomenėje egzistuojančioms normoms, bet ir siūlyti apgalvotas naujas elgesio normas netgi ir bandyti jas įteisinti. (34, 128-132).

4. *Deviacijos pasekmės*

J. Vander Zanden skiria neigiamas deviacijos pasekmes, vadindamas jas disfunkcijomis, ir teigiamas, vadindamas jas funkcijomis.

Neigiamos pasekmės. Deviacijos poveikis visuomenei gali būti be rimtesnių pasekmių, tačiau nuolatinė ir plačiai paplitusi deviacija gali slopinti ar netgi griauti organizuotą gyvenimą. Tarkim didelis marginalinės visuomenės grupių (valkatų, narkomanų, alkoholikų) narių skaičius gali tapti (ir tampa) rimta socialine problema visuomenei.

Teigiamos pasekmės. J.Vander Zanden nurodo tokias:

- sustiprina socialinį konformizmą (vienas efektyviausių būdų išlaikyti žmones tam tikrose ribose yra išvartyti keletą žmonių už tų ribų);
- daugelis normų nėra išreikštos griežtomis taisyklėmis, todėl deviacija patikslina, išryškina tas normas;
- smerkdama deviantą, grupė stiprėja ir konsoliduojasi;
- deviacija stimuliuoja socialinius pokyčius (126, 125-138).

-
-

5. Deviacijos priežasčių aiškinimai

Egzistuoja įvairūs deviacijos priežasčių aiškinimai. Sąlyginai visus juos galima būtų suskirstyti į tris rūšis: biologiniai, psichologiniai ir sociologiniai.

Biologiniai aiškinimai. Bandoma nustatyti ryšį tarp individo kūno sandaros, akių, plaukų spalvos ir jo elgesio. Taip pat mėginama išsiaiškinti lytinių hormonų anomalijų poveikį individo deviantiškai elgsenai.

Psichologiniai aiškinimai. Kai kurias deviacijos formas (pvz., seksualinę) psichologai aiškina neapibrėžta baime. Z. Freudas vartoja sąvoką “potencialūs nusikaltėliai su kaltės jausmu”, apibūdindamas ją žmones, sąmonėje jaučiančius kaltę ir norinčius, kad juos nubaustų.

Sociologiniai aiškinimai. Juos sudaro:

- *Anomijos teorija*, kurią pasiūlė E. Diurkheimas. Pagal ją, radikalių pakitimų metu įprastos socialinės normos netinka naujoje situacijoje, žmonės pasimeta ir ima elgtis taip kaip paprastai nesielgtų.

Anomijos teoriją papildė amerikiečių sociologas R. Mertonas. Jo teigimu, deviacijos atsiradimo priežastis – atotrūkis tarp kultūrinių visuomenės tikslų ir socialiai priimtinių priemonių jiems pasiekti. Pavyzdžiui, turtas, aukšta socialinė padėtis – kiekvienos visuomenės kultūrinis tikslas, tačiau ne visi gali jį pasiekti priimtinomis priemonėmis (universitetinis išsilavinimas, darbas prestižinėje firmoje ir pan.). Tai suvokę žmonės imasi neteisėtų priemonių savo tikslams pasiekti. Jų elgesio normos nesiderina su visuomenėje priimtinomis (84,85).

- *Kultūrologinis aiškinimas.* Visuomenėje egzistuoja atskirų socialinių grupių subkultūros, kurios dažnai konfliktuoja tarpusavyje, kadangi yra orientuojamos į skirtingas vertybes: žemesniųjų sluoksnių jaunimo vertybės (aštrių pojūčių ir rizikos mėgimas, panieka policijai, savotiškas vyriškumo supratimas ir t.t.) tampa deviaciniu elgesiu vidurinėsios klasės vertybių požiūriu.
- *Etikečių “kljavimo” teorija.* Pagal ją, įtakingos visuomenės grupės sukuria taisykles, primeta jas visuomenei, o jų nesilaikymą laiko nukrypimu, t. y. deviacija, ir tokiu būdu “kljuoja” žmonėms deviantų etiketes. Tai linkę daryti ir kovotojai už blaivybę, skelbiantys ir saikingą alkoholio vartojimą deviacija, ir psichiatrai, nustatantys psichinio visavertiškumo kriterijus (dažnai išsigalvotus), kurių neatitinkantys žmonės laikomi deviantais.

6. Deviacija kaip procesas

N. Smelseris nurodo tokius deviacijos etapus.

Pirmas etapas – įvairūs aktyvistai sukuria normas. Jos skiriasi, nes vienos numato tam tikrą elgesį, kitos leidžia pasirinkti elgesį. Svarbesnės normos vadinamos *normomis taisyklėmis*, mažiau svarbios – *normomis lūkesčiais*.

Antras etapas – konkretus poelgis ar veiksmas, kuris sukelia aplinkinių žmonių reakciją.

Trečias etapas – poelgis pripažįstamas deviaciniu (dažnai dėl subjektyvių vertinimų, pavyzdžiui, policininkui nepatinka (ar kelia įtarimą) žmogaus apranga, manieros ir pan.).

Ketvirtas etapas – poelgio atlikėjas pripažįstamas deviantu, ir apie tai jis sužino iš kitų žmonių.

Penktas etapas – devianto reakcija: vieni žmonės greičiau pripažįsta, kad jie yra deviantai, kiti atkakliai tai neigia. (109, 219-226).

7. *Deviacija: nusikalstamumas ir socialinė kontrolė*

Nusikalstamumas ir deviacija. Nusikalstamumas yra įstatymų pažeidimas, už kurį baudžia valstybinės valdžios institucijos, ir tai yra viena iš deviacijos formų. Yra įvairūs nusikaltimų tipai.

- Nusikaltimai be aukų (nelegalūs azartiniai lošimai, prostitucija, narkomanija).
- “Baltasis” nusikalstamumas, kuris būdingas aukštiems pareigūnams, stambiems verslininkams (sukčiavimas, išievojimai, korupcija, manipuliavimas akcijomis ir kt.).
- Organizuotas nusikalstamumas (nelegali prekyba prekėmis ir paslaugomis; įvairių rūšių kontrabanda, prekyba žmonėmis).
- Smurtiniai nusikaltimai (žmogžudystės, užpuolimai, išžaginimai, vagystės, padegimai).

Visi minėti nusikaltimai priskiriami deviacijai.

Deviacija ir socialinė kontrolė. Socialinė kontrolė yra žmonių elgesio visuomenėje reguliavimas. Ji skirta deviacijos apraiškoms kontroliuoti.

Egzistuoja dvejopa socialinė kontrolė, kurios galia ir poveikis deviantams skiriasi.

- *Formalioji socialinė kontrolė.* Ją vykdo atitinkamos organizacijos pagal taisykles, ginančias ir palaikančias socialinį konformizmą, prižiūrinčias deviantų kraštutinius pasireiškimus (policija, teismai, kalėjimai, psichiatrinės ligoninės).
- *Neformalioji socialinė kontrolė.* Tai socialiniai atlygiai (šypsenos, pritrimai), bausmės (žvilgsniai, pastabos, grasinimai) ir įtikinimas.

Visos šios priemonės gali būti efektyvios kontroliuojant deviantų elgesį visuomenėje.

Klausimai ir užduotys

1. Apibūdinkite deviacijos sampratą.
2. Kaip tipologizuojama deviacija?
3. Kokios yra deviacijos funkcijos?
4. Kokios yra deviacijos pasekmės?
5. Apibūdinkite deviacijos priežasčių biologinį aiškinimą.
6. Apibūdinkite deviacijos priežasčių psichologinį aiškinimą.
7. Apibūdinkite deviacijos priežasčių kultūrologinį aiškinimą.
8. Apibūdinkite anomijos teoriją.
9. Kokie yra pagrindiniai deviacijos kaip proceso etapai?
10. Kokius žinote socialinės kontrolės būdus? Apibūdinkite juos.

Literatūra

- Hess B., Markson E., Stein P. Sociology. New York, 1991.
 Merton R. Socialinė struktūra ir anomija // Sociologija. Mintis ir veiksmas. 1997. Nr.1, P.66-84.
 Smelser N. Sociologija .Moskva. 1994, P. 125-129.
 Vander Zanden J. Sociology. The Core. Mc Graw-Hill, 1990, P.120-144.

IX. SOCIALINĖ STRATIFIKACIJA

1. Socialinės stratifikacijos samprata
2. Stratifikacijos dimensijos
3. Pagrindiniai socialinį sluoksnį išskiriantys požymiai
4. Papildomi socialinį sluoksnį išskiriantys požymiai
5. Stratifikacijos sistemos
6. Klasės šiuolaikinėje vakarietiškoje visuomenėje
7. Klasė ir gyvenimo būdas

1. Socialinės stratifikacijos samprata

Akiivaizdu, kad visuomenėje žmonės užima skirtingas padėtis ir nevienodai naudojami socialinėmis gėrybėmis. Taigi jie priklauso ir skirtingoms stratoms (lot. *stratum* – sluoksnis).

Socialinė stratifikacija suvokiama kaip socialinių darinių egzistavimas vienoje ar kitoje visuomenėje. Socialinių darinių atstovai naudojami nevienodu valdžios ir materialinių vertybių, teisių, pareigų ir privilegijų bei prestižo turėjimo lygiu. Galima pasakyti ir taip: stratifikacija – tai socialinių padėčių hierarchija, kuri rodo nelygų turto, galios ir prestižo pasiskirstymą visuomenėje, ir kurios dėka ši nelygi padėtis perduodama iš kartos į kartą.

Socialinės stratifikacijos turinį, sąvokas tobulino daug mokslininkų. Bene žymiausias jų – 20 a. rusų kilmės amerikiečių sociologas **Pitirimas Sorokinas** (1889-1968), kuris 1930m. Harvardo universitete įkūrė sociologijos katedrą ir dirbti kartu pakvietė R. Mertoną ir T. Parsoną. Žymiausi P. Sorokino darbai skirti stratifikacijos idėjoms – „Revoliucijos sociologija“ (1925) ir „Socialinis mobilumas“ (1927). Vėliau stratifikacijos teoriją plėtojo įvairūs vakarų socialinės minties atstovai.

Ilgainiui socialinės stratifikacijos teorijoje išsiskyrė atskiros srovės: vienos iš jų pagrindą sudarė struktūrinių – analininių tradicijų raida (T. Parsonas), kiti (R. Dahrendorf, R. Collinsas ir kt.) įvedė į ją socialinio konflikto sampratą. Socialinis konfliktas (lot. *conflictus* – susidūrimas) – tai skirtingų socialinių įsipareigojimų, pareigų, interesų susidūrimas, atskiras socialinio prieštaravimo pasireiškimo atvejais.

Socialinės stratifikacijos tolesnei raidai didelės įtakos turėjo JAV mokslininkų K. Davis ir A. Moore darbai, paskelbti prieš Antrąjį pasaulinį karą (apie 1940 m.). Tuo metu JAV visuomenėje pasireiškė tos socialinės organizacijos savybės, kurios buvo ypač svarbios pradiname teorijos kūrimo etape: klasinių skirtumų susilpnėjimas bei didelė ranguoto socialinio apdovanojimo (privilegijų), asmeninių žmonių privalumų reikšmė.

Šiuo metu labiausiai paplitę du socialinės stratifikacijos aiškinimai – funkcionalistinis ir konflikto teorijos.

Funkcionalistinis aiškinimas. Funkcionalistų (T. Parsonas) teigimu, socialinę stratifikaciją lemia: a) tam tikros veiklos rūšies vertinimas kiekvienoje konkrečioje visuomenėje ir b) nevienodi žmonių gabumai.

Funkcionalistų požiūris į stratifikaciją gali būti nusakomas šiais teiginiais:

- Stratifikacija yra būtina ir neišvengiama bet kokios visuomenės egzistavimo prielaida. Taigi ji yra universali.
- Stratifikacijos sistemą formuoja socialiniai poreikiai.
- Stratifikacija kyla iš visuomenės poreikio susitelkti ir geriau koordinuoti bendrus veiksmus.
- Stratifikacija palengvina optimalų visuomenės ir individo funkcionavimą.
- Stratifikacija rodo bendras visuomenėje pripažįstamas socialines vertybes.
- Socialinė stratifikacija visuomenėje (galia) pasiskirstyta teisėtai.
- Užduotys, pareigos ir atlygiai paskirstyti visuomenėje teisingai.
- Ekonominė dimensija (pasiekimai) yra priklausoma nuo kitų visuomenės dimensijų (socialinės, kultūrinės, technologinės ir t.t.)
- Stratifikacijos sistemos keičiasi lėtai – evoliuciniu keliu. (69, 228)

Konflikto teorija. Pasak šios teorijos šalininkų (R. Dahrendorfo, Ch. R. Millso, T. Bottomore) stratifikacija egzistuoja todėl, kad tai naudinga žmonėms, kurie kontroliuoja

visuomenės gerybes (kapitalą, gamybos priemones, valdžią ir t.t.). Valdžios ir galios perskirstymo galimybės labai nedidelės, todėl bet kurios visuomenės nariai kovoja dėl jų perskirstymo. Ši kova gali vykti ne atvirai, latentine forma, bet pagrindas jai egzistuoti yra kiekvienoje socialinėje struktūroje. Žmoniškųjų konfliktų pagrindas yra ne ekonominės priežastys, o žmonių siekis perskirstyti valdžią.

Oponuojantys funkcionalistiniam požiūriui teiginiai:

- Stratifikacija gali būti universali, bet nėra būtina ir neišvengiama.
- Stratifikaciją formuoja galingos socialinės grupės, kurios stengiasi išlaikyti savo galią mažesnėms grupėms. Pastarosios neišvengiamai tam priešinasi ir tokiu būdu mažina galingųjų ambicijas.
- Stratifikacija kyla iš grupių konflikto ir varžybų.
- Stratifikacija trukdo optimaliam visuomenės ir individo funkcionavimui, todėl visuomenė ir individas nuolat kovoja dėl valdžios ir galių perpaskirstymo. Individas siekia gauti sau kuo didesnę jų dalį.
- Stratifikacija reiškia galingųjų grupių vertybes, kurios bandomos primesti mažesnėms grupėms kaip visuotinai priimtinos ir svarbios. Mažesnės grupės, suprantama, tam nuolat priešinasi.
- Galia visuomenėje paskirstyta neteisingai, nes galingosios grupės yra užėmusios tas sritis, kurios negali būti monopolizuotos.
- Ekonominė dimensija (pasiekimai) yra svarbiausia, nes ekonominės valdžios turėjimas neišvengiamai skatina norą turėti ir politinę valdžią savo rankose.
- Stratifikacijos sistemos keičiasi revoliuciniu keliu. (96, 228)

2. *Stratifikacijos dimensijos*

Stratifikaciją visuomenėje nėra vienoda: žmonės skirstomi į nelygias grupes pagal turtą, pajamas, prestižą ir socialinę galią. Taip pat gali būti skirstomi ir pagal amžių bei lytį. Amerikiečių sociologas *P. Sorokinas* pirmasis atkreipė dėmesį į *socialinės erdvės* skirtumą nuo *fizinės erdvės*. Pasak jo, žemesnio sluoksnio žmogus gali fiziškai paliesti kitą žmogų, tačiau tai visiškai nesumažina tarp jų esančių ekonominių, prestižo ar valdžios skirtumų. Kuo aukštesnį socialinį statusą užima žmogus, tuo labiau jis yra nepasiekiamas – jį atskiria nuo kitų socialinė erdvė.

Pažymėtina, kad tarp šiuolaikinių socialinės stratifikacijos teorijos atstovų nėra vieningos nuomonės dėl visuomenės skirstymo į grupes kriterijų.

Pasak *J. Vander Zandeno*, žmonės skiria turtas ir pajamas, prestižas ir socialinę galią.

- *Turtas ir pajamos*. Turtas yra tai, ką žmogus turi, o pajamos – tai, ką jie gauna. Antai, žmogus gali turėti turto (didelį namą), bet gauti mažas pajamas iš jo. Gali gauti dideles pajamas, tačiau visas jas išleisti pragyvenimui ir turėti mažai turto.
- *Prestižas*. Tai yra užimamos socialinės padėties pripažinimas ir pagarba. Ši dimensija nebūtinai sutampa su pirmąja: didesnės pajamos teikianti socialinė padėtis gali būti mažiau prestižinė (pvz., universiteto rektorius ir narkotikų platintojas, kuris turi žymiai didesnės pajamas už garbų mokslininką).
- *Socialinė galia*. Yra individo ar grupės galėjimas įgyvendinti savo norus net ir prieš kitų valią. Toji valia remiasi trimis resursais – prievarta, stimuliavimu ir įtikinimu. (126, 181-182)

“*Statuso pasiekimo*” teorinės mokyklos atstovai (*O. D. Duncanas, P. Blau* ir kt.) pagrindiniais stratifikacijos kriterijais laiko:

- *išsimokslinimą,*
- *profesiją,*
- *pajamas.*

Šių kriterijų pagrindu jie sudarė taip vadinamąjį socialekonominį indeksą (SEI), kuris tiksliau nei prestižas nusako socialinę individo padėtį.

Struktūrinio funkcionalizmo šalininkai (*J. H. Goldthorpe*, *K. Hope*) mano, kad minėto indekso (SEI) nepakanka, nes socialinę padėtį veikia ir kiti veiksniai – tokie kaip autoritetas, gyvenimo būdas, socialinė aplinka ir kt.

Konfliktų teorijos atstovai (*E. O. Wrightas*) pabrėžia ekonominius kriterijus – materialinio kapitalo nuosavybę, sprendimų darymo galią, autonomiją ir kt.

Prancūzų sociologas *P. Bourdieu* pateikė jungtinį socialinės stratifikacijos kriterijų modelį ir pasiūlė tuos kriterijus nagrinėti socialinės galios išteklių ir kapitalo sąvokų pagrindu. *P. Bourdieu* išskyrė keturias pagrindines tokių išteklių rūšis:

- ekonominį kapitalą,
- kultūrinį kapitalą (išsimokslinimas, kalbos vartojimas),
- socialinį kapitalą (socialiniai ryšiai ir santykiai),
- simbolinį kapitalą (prestižas, reputacija, garbė).

3. Pagrindiniai socialinį sluoksnį išskiriantys požymiai

Skiriami tokie pagrindiniai socialinį sluoksnį išskiriantys požymiai (rodikliai):

Pirma, požymiai, susiję su ekonomine žmonių padėtimi (privatinės nuosavybės turėjimu, pajamų rūšimis ir dydžiu, materialinės gerovės lygiu).

Pagal tai išskiriami tokie sluoksniai: turtuoliai, vidutiniškai aprūpinti ir vargšai; gerai apmokami ir menkai apmokami darbuotojai; nekilnojamo turto savininkai ir municipalitetų bei savininkų butų nuomininkai ir kt.

Antra, požymiai, susiję su darbo pasidalijimu, t.y. su aprūpinimo sritimi, darbo rūšimis ir pobūdžiu, profesiniu statusų hierarchija, kvalifikacijos ir profesinių įgūdžių lygiu, profesiniu išsilavinimu.

Pagal tai išskiriami tokie sluoksniai: sunkiosios pramonės darbuotojai; aptarnavimo sferos darbuotojai; asmenys su specialiuoju viduriniu išsilavinimu ir kt.

Trečia, požymiai susiję su valdžios įgaliojimų turėjimo lygiu. Čia svarbi reikšmė tenka gamybiniais santykiams ir darbo organizavimui, kurių rėmuose formuojasi įvairaus lygio ir nevienodo masto galimybės daryti įtaką aplinkiniams per užimamą padėtį, per vadybines veiklos rūšis ir formas, per socialiai reikšmingos informacijos turėjimą (priėjimą prie jos) ir t.t.

Pagal tai išskiriami tokie sluoksniai – eiliniai valstybinių įmonių darbuotojai; mažųjų įmonių vadybininkai; aukščiausios valstybinės valdymo grandies vadovai ir t.t.

Ketvirta, požymiai susiję su socialiniu prestižu, autoritetu, įtaka, turint omeny tas pozityvias reikšmes, kurias žmonėms suteikia kiti konkretūs asmenys, taip pat vaidmenys, pareigos arba abiejų pastarųjų kombinacija.

Pagal tai skiriami tokie sluoksniai – neformalūs lyderiai; elitinės grupės; nacionalinės kultūros veikėjai ir kt.

4. Papildomi socialinį sluoksnį išskiriantys požymiai

Pagal čia suminėtų požymių grupes galima suformuoti įvairias stratas. Tačiau yra požymių, kurių vaidmuo stratifikacijoje gali pasireikšti paslėpta forma arba kisti priklausomai nuo aplinkybių. Dažniausiai vieši šie požymiai nėra dominuojantys, tačiau glaudžiai susiję su pagrindiniais (baziniais) požymiais, todėl yra pagrindo juos vadinti papildomais stratifikacijos požymiais.

- *Žmonių lyties, amžiaus charakteristikos, susijusios su psichologiniais žmonių ypatumais*, kurie beveik kiekvienoje visuomenėje turi įtakos jų socialinei padėčiai ir atliekamiems įvairiems vaidmenims;
- *Etnonacionalinės savybės* – jos pasireiškia tokiu mastu, koku apibrėžia žmogaus elgesį, taip pat – koku mastu žmogus visuomenėje visuotinai yra pripažįstamas;
- *Religinė priklausomybė* – ji daro įtaką išsilauksniavimui tuo lygiu, koku religiniai požiūriai konkrečioje visuomenėje yra susiję su žmonių socialinių vaidmenų ir statusų pozicijomis;

- *Kultūros, pasaulėžiūros pozicijos* – jos turi įtakos tais atvejais, kai skirstant žmones į skirtingas grupes, jie skatina nevienodus šių grupių atstovų socialinius veiksmus, kurie įgyja visuomenėje skirtingą statusą;
- *Požymiai, kuriuos lemia šeimyniniai santykiai, giminystės ryšiai*, – istorinės raidos procese šių požymių įtaka žmogaus padėčiai santykinai mažėja, bet ir šiandien tai yra gan svarbi charakteristika;
- *Požymiai, susiję su gyvenamąja vieta* – daugelyje šalių reikšminga, kur žmogus gyvena: kaime ar mieste. Tai sąlygoja ir kultūros formų įvairovę. Tie požymiai labai priklauso ir nuo šalies didumo (daro įtaką jo ūkiui, gamybos mastui ir kt.).

Išvardintos papildomų stratifikacijos požymių grupės savo ruožtu įgyja ir daugybę skirtingų socialinių funkcinių reikšmių. Kartais jais remiantis suformuotos grupės tyrinėjamos nepriklausomai nuo jų statusinio rango. Būna, kad tik išsami vienos ar kitos grupės analizė pagal pasirinktą tyrinėjimų kryptį padeda išsiaiškinti jos tikrąją vietą stratifikacijos sistemoje. Kitais žodžiais tariant, panašių grupių rangų statusas visuomenėje yra ne visuomet pakankamai akivaizdus ir lengvai nustatomas.

5. Stratifikacijos sistemos

Amerikiečių sociologas *A. Giddensas* skiria dvi stratifikacijos sistemų rūšis: *uždarąsias ir atvirąsias*.

Uždarojoje sistemoje yra sunku pakeisti savo socialinę padėtį, atvirojoje – tai padaryti kur kas lengviau. Uždarosios sistemos – tai yra:

- *Vergovė* – visuomenė, kurioje dalis individų yra kitų individų nuosavybė (vergai). Jie yra atsidūrę už oficialiosios visuomenės ribų (“kalbantys darbo įrankiai”).
- *Kastos* – indiškasis reiškiny, glaudžiai susijęs su induizmo religija. Pažymėtina tai, kad terminas *kasta* yra portugališkos kilmės, kad patys indai neturi vieno termino, nusakančio kastų sistemą kaip visumą. Kartais šis terminas vartojamas ir neindiškame kontekste, norint pabrėžti kurių nors socialinių grupių uždaramą, atsiskyrėliškumą. Pavyzdžiui, JAV po vergovės panaikinimo ar labai netolimoje Pietų Afrikos Respublikos praeityje, kai baltųjų ir juodųjų bendruomenės gyveno skyrium.
- *Luomai* – europietiško feodalizmo stratifikacinė sistema, egzistavusi ir kitose tradicinėse visuomenėse. Feodaliniai luomai – tai tokie luomai, kuriems būdingos skirtingos priedermės ir teisės viena kitos atžvilgiu.
- *Klasės*. *A. Giddensas* (nūnai tebegyvenantis ir kūrybiškai tebesireiškiantis žymus anglų sociologas) nurodo keturis klases skirtumus nuo kitų stratifikacijos sistemų:
  - 1) klasės nesiremia teisinėmis ar religinėmis priemonėmis; narystė nėra paremta paveldėta pozicija, apibrėžta teisiškai ar papročiais. Klasė sistema yra daug nepastovesnė nei kitos sistemos, ir niekada nėra aiškių ribų tarp klasių;
  - 2) individuali klasinė padėtis yra kažkuria dalimi įgyta, ne tik gauta gimus kaip kad kitose sistemose. Socialinis mobilumas yra daug paprastesnis (kastų sistemoje jis tiesiog neįmanomas);
  - 3) klasės priklauso nuo ekonominių skirtumų tarp grupių – nelygybės valdant ir kontroliuojant materialinius resursus. Kitose sistemose neekonominiai veiksniai (pavyzdžiui, religija kastų sistemoje) yra svarbesni.
  - 4) kitose sistemose nelygybė pasireiškia pirmiausia asmeninių santykių lygyje (vergas – šeiminkas, baudžiauninkas – feodas, žemesnės ir aukštesnės kastų nariai). Klasė sistemose susiklosto plati beasmeninių ryšių skalė. Klasė skirtumai atsiranda dėl užmokesčio ir darbo sąlygų nelygybės. (34, 242-243)

Klasė skirtumų teoriją pagrindė **Karlas Marksas** (1818-1883). Jis teigė, kad klasės – tai grupės žmonių, besiskiriančios savo santykiu su gamybos priemonėmis. Yra savininkai (žemės, fabrikų) ir gamintojai (vergai, valstiečiai, darbininkai). Savininkai išnaudoja gamintojus. Tarp šių klasių vykstanti nuolatinė kova, o šių klasių viduje taip pat nuolat konfliktuojama. *K. Markso* idėjomis rėmėsi ir *M. Vėberis*. Jis sutinka su *K. Markso* teiginiu, kad klasių egzistavimo pagrindas – objektyvios ekonominės sąlygos, tačiau mano, kad klasių skirtumai atsiranda ne tik dėl gamybos

priemonių turėjimo ar neturėjimo, bet ir dėl kitų ekonominių skirtumų: kvalifikacijos, meistriškumo, pareigų ir t.t. Be to, *M. Vėberis* išskiria dar du (šalia turto) nelygybės kriterijus: prestižą ir valdžią.

6. Klasės šiuolaikinėje vakarietiškoje visuomenėje

Skiriamos keturios pagrindinės klasės:

- aukštuomenė,
- vidurinioji klasė („baltosios apykaklės),
- darbininkų klasė („mėlynosios apykaklės”),
- valstietija.

Yra ir smulkesnė tipologizacija:

- kilmingi turtuoliai,
- prastos kilmės turtuoliai,
- aukštesnysis vidurinėsios klasės sluoksnis (gydytojai, juristai, menedžeriai),
- žemesnysis vidurinėsios klasės sluoksnis (kontorų personalas, mokytojai, medicinos seserys),
- aukštesnysis darbininkų klasės sluoksnis (aukštos kvalifikacijos darbininkai),
- žemesnysis darbininkų klasės sluoksnis (pusiau arba nekvalifikuoti darbininkai).

Nustatant klasinę priklausomybę taikomi trys metodai.

- *Objektyvusis metodas.* Tai reiškia, kad klasinė priklausomybė nustatoma pagal objektyvius kriterijus – pajamų dydį, profesiją, išsimokslinimą.
- *Subjektyvusis metodas.* Respondentai patys save priskiria vienai ar kitai klasei, todėl rezultatai gali neatitikti duomenų, gautų taikant objektyvųjį metodą.
- *Reputacijų metodas.* Respondentai prašomi priskirti vienai ar kitai klasei kitus asmenis, jiems pakankamai gerai pažįstamus žmones. Dėl to šį metodą geriau taikyti tik mažose bendruomenėse, kurių nariai nuolat sąveikauja ir gali išsakyti savo nuomonę vieni apie kitus.

7. Klasė ir gyvenimo būdas

Klasės gyvena skirtingą gyvenimą, nevienodai elgiasi šeimoje, praleidžia laisvalaikį ir ieško pramogų.

Gyvenimo trukmė. Skirtumas tarp klasių, vertinant pagal gyvenimo trukmę, mažėja, tačiau išlieka: aukštesnei klasei priklausantys žmonės gyvena ilgiau.

Elgesys šeimoje. Pastebėta, kad vidurinėsios klasės vyrai labiau padeda žmonoms buityje. Darbininkų šeimoje mažiau siekiama savitarpio supratimo nei vidurinėsios klasės atstovų, ištuokų taip pat yra daugiau tarp darbininkų. Žemesniųjų klasių šeimos labiau bendrauja su giminėmis, aukštesniųjų – su draugais, kolegomis, ypač tais, nuo kurių priklauso kilimas karjeros laiptais darbovietėje ir pan.

Laisvalaikis. Aukštesniųjų klasių atstovai lanko koncertus, spektaklius, skaito rimtą, sudėtingą literatūrą, sportuoja. Žemesnėsios klasės atstovai linkę daugiau būti žiūrovais sporto varžybose. Kuo žemesnė klasė, tuo nesudėtingesnio turinio literatūra skaitoma, o pramogos - paviršutiniškesnės. Tuo iš dalies galima paaiškinti lengvo žanro teleserialų, „muilo operų“ sėkmę žiūrovų tarpe.

Priklausimas klasei ar sluoksniui nėra amžinas. Individualų ar grupinį judėjimą iš vieno sluoksnio į kitą stratifikacijos sistemoje nusako *socialinio mobilumo* terminas. Socialinis mobilumas galimas dvejopas:

- *Vertikalusis socialinis mobilumas* – tai socialinės padėties pakeitimas į aukštesnę (kilimas aukštyn) arba į žemesnę (smukimas žemyn).
- *Horizontalusis socialinis mobilumas* – tai socialinės padėties pakeitimas panašia, nei aukštesne, nei žemesne.

Pagrindiniai socialinio mobilumo veiksniai yra šeima, turtas ir išsimokslinimas.

Klausimai ir užduotys

1. Apibūdinkite socialinės stratifikacijos sampratą.
2. Kas laikomi socialinės stratifikacijos teorijos pirmtakais?
3. Kaip aiškina stratifikaciją funkcionalistai?
4. Kaip aiškina stratifikaciją konflikto teorijos šalininkai?
5. Kokie yra svarbiausi socialinių sluoksnį išskiriantys požymiai?
6. Kokie yra papildomi socialinių sluoksnį išskiriantys požymiai?
6. Uždarnosios stratifikacijos sistemos. Trumpai apibūdinkite jas.
7. Kokios yra pagrindinės klasės šiuolaikinėje vakarietiškoje visuomenėje? Apibūdinkite jas.
8. Kokie yra klasinės priklausomybės nustatymo metodai?
9. Koks ryšys tarp klasės ir gyvenimo būdo?
10. Kokius žinote socialinio mobilumo tipus? Apibūdinkite juos.

Literatūra

- Berger P. L., Luckman T. Socialinis tikrovės konstravimas. Vilnius, 1999.
- Brazienė R. Šiuolaikinės stratifikacijos teorijos. Kn.: Sociologija: praeitis ir dabartis. Kaunas: Technologija, 1999, p.126-131.
- Giddens A. Sociology. N.-Y. Polity Presss, 1997, P. 240-249.
- Grigas R. Sociologinė savivoka. Specifika, metodai, lituanizacija. Vilnius, 2001, p. 59-63; 100-122.
- Hindes B. Political choice and social structure. Chicago: Edward Elger, 1999.
- Liuobikienė I., Guščinskienė J., Palidaukaitė J., Vaitkienė R. Sociologijos pagrindai. Kaunas. 1997, P.82-96.
- Liuobikienė I. Sociologija: bendrieji pagrindai ir tyrimų metodika. Kaunas, 2000, P. 71-80.
- Racenienė R. P. Soprokinio socialinio mobilumo teorija. // Sociologija: praeitis ir dabartis. Mokslinės konferencijos pranešimų medžiaga. KTU, 1999, P.178-181.
- Radajev V. V., Škaratin O. M. Socialnaja stratifikacija. Moskva, 1996.
- Sociologija. Kurs lekcij. Rastov-na-Donu. 1998, p.115-134.
- Vander Zanden J. Sociology. The Core. Mc Graw – Hill, 1990, P.153-181.

X. LYTIS

1. Lyčių stratifikacija ir jos ištakos
2. Socializacijos pagal lytį teorijos
3. Lyčių socialiniai vaidmenys
4. Vaidmenų diferenciacijos aiškinimai

1. Lyčių stratifikacija ir jos ištakos

Akivaizdu, kad visuomenės nariai yra dviejų lyčių (vyrai ir moteris), ir šis gamtos faktas yra socialinis. JAV sociologų *D. Lighto*, *C. Calhoun* ir *S. Kellerio* nuomone, lyčių stratifikacija yra nelygios vyrų ir moterų pozicijos socialinėje hierarchijoje išdava. (73,319) B.Hesas laikosi pažiūros, kad lyčių stratifikacija yra skirtingos žmonių socialinės vertės nustatymas pagal biologinę lytį, kuris lemia ir nelygų galios, prestižo ir turto pasiskirstymą. (42,203) Šią stratifikaciją sąlygoja, viena vertus, biologinis dvilytiškumas, kuris reiškiasi tam tikrais psichologiniais skirtingumais, kita vertus, tam tikri moteriškumo ir vyriškumo kultūriniai stereotipai, egzistuojantys visuomenėje.

Biologinė lytis, jos suvokimas ir psichologiniai ypatumai. Nediskutuotinas yra faktas, kad vyrai ir moterys skiriasi. Lytis turi fizinius požymius: genitalijas, kūno plaukuotumą, balso tembrą. Moterys gali gimdyti ir kūdikius maitinti savo pienu, vyrai gali apvaisinti. Savo lyties suvokimas dažniausiai atitinka biologinę lytį, tačiau egzistuoja atvejai, kai žmonės jaučiasi priklausantys kitai lyčiai (transeksualizmas) arba kai žmogaus kūnas turi abiejų lyčių požymius (hermafroditai) ir asmeniui reikia nuspręsti, kokiai lyčiai jis save priskiria.

Pasaulyje atliekama daug tyrimų, siekiant išsiaiškinti lyčių motyvacijų, socialinio elgesio ir intelektualinių gebėjimų skirtumus. Prieita prie išvados, kad lytis visiškai nesiskiria visuomeniškumu, įtaigumu, savigarba, siekių motyvacija, mokymusi mintinai, analitiniais įgūdžiais. Kartu daugelio psichologų atlikti tyrimai parodė, kad vyrai yra agresyvesni ir geriau atliekantys erdvines bei matematines užduotis. Tuo tarpu moterys pasirodė turinčios geresnių žodinių gebėjimų, tačiau šie skirtumai nedideli, ir nederėtų jų sureikšminti (73, 321-322).

Moteriškumo ir vyriškumo kultūriniai stereotipai. Kiekvienoje visuomenėje moterų ir vyrų idealus elgesys suvokiamas skirtingai. Kitaip tariant, biologinis skirtingumas atsispindi ir kultūroje. Moteris dažniausiai suvokiama kaip silpna, pasyvi, paklusni, kuriai reikia paramos, o vyras – kaip stiprus, galintis globoti, aktyvus ir linkęs vadovauti.

Amerikiečių sociologas *N.Smelseris* išskiria tokius labiausiai paplitusius moteriškumo stereotipus:

- moteris rūpinasi savo išvaizda ir bijo senatvės,
- prisirišusi prie šeimos,
- dorybinga, emocionali ir švelni, lengvabūdiška,
- turi gerą intuiciją,
- priklausoma, drovi, nelinkusi sportuoti.

Vyriškumo stereotipai:

- vyras mažiau nerimauja dėl savo išorės,
- vyras yra šeimos maitintojas,
- turi lytinio gyvenimo patyrimą,
- neemocionalus ir tvirtas,
- logiškai mąstantis, objektyvus, išlavinto intelekto,
- nepriklausomas, garbėtroška, siekia sėkmės ir linkęs sportuoti. (96,342-343)

Suprantama, kad šie moteriškumo ir vyriškumo stereotipai skirtingose visuomenėse paplitę nevienodai. Kita vertus, akivaizdu ir tai, kad jie taip pat kinta.

2. Socializacijos pagal lytį teorijos

Socializacijos procese žmonės suvokia savo socialinį elgesį ne apskritai, bet kaip konkrečios lyties atstovai. Moterimi ar vyru ne tik gimstama, bet ir tampama: mergaitės mokomos elgtis moteriškai, berniukai – vyriškai. Taigi socializacija pagal lytį yra gan ilgalaikis procesas. *N. Smelseris* skiria tris socializacijos proceso lygius:

- *modeliavimą*, kai vaikai imituoja suaugusiųjų elgesį, pirmiausia susitapatindami su savo tėvais,
- *sustiprinimą*, kai suaugusieji skatina tinkamą elgesį ir smerkia netinkamą,
- *savisocializaciją*, kai patys vaikai ima suvokti, koks elgesys yra tinkamiausias. (96,333-336)

Egzistuoja įvairios socializacijos pagal lytį teorijos, kurios skirtingai aiškina lyties tapatumo įgyjimą. *J.Vander Zanden* pagrindinėmis laiko tris.

Identifikavimo teorija. Jos pagrindėjas *S. Freud*as. Jis teigė, kad lyties tapatumas ir jį atitinkantis elgesys yra rezultatas Edipo konflikto, kuris būdingas nuo 3 iki 6 metų vaikams, kada vaikas atranda genitalijų skirtumus tarp lyčių. Šis atradimas paskatina vaiką suvokti save kaip tos pačios lyties tėvo ar motinos varžovą, kai jis siekia kitos lyties – tėvo ar motinos – meilės. Šiose varžybose vaikas pradeda save tapatinti su tos pačios lyties asmeniu – tėvu ar motina. Tokios identifikacijos dėka berniukai mokosi vyriško savęs suvokimo, mergaitės – moteriško.

Kultūros perdavimo teorija. Šios teorijos atstovai (B. Hess, R. Perrucci ir kt.), priešingai Z. Freudui, tvirtina, kad lyties tapatumas ir elgesys yra ne Edipo konflikto, bet laipsniško mokymosi rezultatas. Tėvai ir kiti suaugusieji formuoja vaiko elgesį, skatindami tuos elgesio aspektus, kurie laikomi tinkamais vaiko lyčiai, ir slopindami netinkamus. Tai daroma įvairiai: skirtingai dekoruojami dukters ir sūnaus kambariai, perkami skirtingi žaislai (mergaitėms lėlės, berniukams – mašinos), su berniukais žaidžiami agresyvesni žaidimai, mergaitės labiau drąsinamos kreiptis pagalbos.

Savisocializacijos teorija. Pagal šią teoriją (J. Vander Zanden, E. Page, C. Rouvier, J. Macionis ir kt.) vaikai patys siekia suvokti savo lytinį tapatumą. Jie pradeda suvokti save kaip berniukus ir mergaites nuo pusantrų iki trejų metų amžiaus. Lytiškai save identifikavę, jie stengiasi ir atitinkamai elgtis. Taip vaikas formuoja savąją stereotipinę moteriškumo ir vyriškumo sampratą, pagal kurią jis ir elgiasi.

Diskriminuojanti socializacija pagal lytį. Pastebėta, kad skirtingos lyties atstovai skirtingai traktuojami. JAV atlikta (1990) iliustruotų knygių analizė vaikams parodė menkesnį moteriškos lyties traktavimą. Daugelyje knygių vaizduojami berniukai, vyrai kaip aktyvūs vadai ir pasakojama beveik vien tik apie vyriškus nuotykius. Kuomet pasirodo moterys, tai jos atlieka nereikšmingus vaidmenis, likdamos bevardėmis, nepastebimomis ir pasyviomis stebėtojomis, pritariančiomis vyrų veiksams (Aštuoniolikoje knygių buvo 261 vyrišką giminę vaizduojantis paveikslėlis ir tik 23 paveikslėliai, vaizduojantys moterišką giminę) (12, 76-78). Į tokią padėtį atkreipė dėmesį feministinės organizacijos ir jų nariai, aktyviai veikiantys JAV. Tai, be abejo, turėjo įtakos situacijos kaitai.

3. *Lyčių socialiniai vaidmenys*

Kiekvienoje visuomenėje egzistuoja darbo pasidalijimas tarp lyčių, tačiau yra aiškiai pastebima tendencija, kad tas pasidalijimas nebėra toks griežtas. Kitaip tariant, daugėja veiklos formų, kurias gali atlikti ir vyrai, ir moterys. Kas lemia lyčių socialinius vaidmenis?

Vaidmenų kultūrinis sąlygotumas. Iš pirmo žvilgsnio atrodytų, kad vaidmenų moteriškumą ar vyriškumą pirmiausia turėtų nulemti biologinė lyties paskirtis. Tačiau dažniausiai nulemia kultūriniai veiksniai: vieni vaidmenys laikomi moteriškais vienoje visuomenėje, tuo tarpu tie patys vaidmenys gali būti laikomi vyriškais kitoje visuomenėje. (Pavyzdžiui, moteriškos ir vyriškos profesijos gali skirtis).

Tradicioniai vaidmenys ir jų kaita. Žmonijos istorijoje pagrindinis moterų socialinis vaidmuo buvo namų ir vaikų priežiūra. Vyrų socialinių vaidmenų spektras kur kas platesnis. Be šeimos išlaikymo, vyrai atlikdavo pagrindinius vaidmenis ekonomikoje, politikoje, religijoje, karyboje. Po pramonės ir socialinių ekonominių revoliucijų Europoje ir JAV prasidėjo besiplečiantis lig šiol procesas, kai vis daugiau ir daugiau tradicinių vyriškų vaidmenų tampa tiek vyriškais, tiek moteriškais. Vis daugiau moterų renkasi iš seno vyriškomis laikytas profesijas (pvz., tarnavimas kariuomenėje). Lyčių vaidmenų stereotipai keičiasi. Tačiau ne taip greitai, kaip to, gal būt, norėtų moterys.

4. *Vaidmenų diferenciacijos aiškinimai*

Labiausia paplitę du vaidmenų diferenciacijos aiškinimai: funkcionalistinis ir konflikto teorijos.

Funkcionalistinis aiškinimas. Funkcionalistai (F. Boudon, R. M. Harrop ir kt.) teigia, kad darbo pasidalijimas tarp lyčių pagrįstas biologiniu faktu: tik moterys gimdo vaikus, kuriuos jos prižiūri, kartu atlikdamos buities darbus. Taip susiklostė dvi veiklos sritys, kurios papildė viena kitą: moterys augino vaikus, o vyrai maitino šeimą ir gynė ją.

Skirtingi lyčių asmenys, atliekantys skirtingus vaidmenis, turėjo būti ir skirtingos kompetencijos. Kontrargumentas šiam aiškinimui būtų toks: jau ir tradicinėse visuomenėse, nekalbant apie šiuolaikines, vaikų gimdymas ir auginimas nebuvo vienintelė moterų veikla. Moterys taip pat dirbo įvairius ūkio darbus, o mažus vaikus prižiūrėdavo ir kiti šeimos nariai (vyresnieji vaikai ir seneliai).

Kitas funkcionalistinis aiškinimas (*T. Parsonas*) teigia, kad mažoms grupėms būdingi dviejų tipų lyderiavimai: 1) instrumentinis (sprendžia problemas) ir 2) ekspresyvinis (reguliuoja emocinius santykius). Taigi šeimoje vyrai, pasak funkcionalistų, atlieka instrumentinio lyderio vaidmenį, (aprūpina šeimą, sprendžia jos materialines problemas), o moterys – ekspresyvinio lyderio vaidmenį (reguliuoja šeimos vidaus santykius).

Konflikto teorijos šalininkų aiškinimas. Pagal šią teoriją, lyčių vaidmenys – tai ne tik efektyvus darbo pasidalijimas tarp lyčių. Tai reiškia ir vienos lyties dominavimą kitos atžvilgiu. Visuomenėse, kurios vertėsi medžiokle ir gamtos gėrybių rinkimu, nei viena lytis nedominavo, nes vyrų ir moterų vaidmuo buvo apylygis. Padėtis ėmė keistis prijaukinus gyvulius (piemenų visuomenės), pasidarius plūgą ir pradėjus verstis žemdirbyste – vyro vaidmuo tapo svaresnis. Žemdirbių visuomenė pasidaro sėsli, o vyras tampa žemės savininku. Vyrams tapus dominuojančia lytimi, tik vyriškosios lyties asmenys galėjo paveldėti užgyventą turtą, todėl moters santuokinė ištikimybė tapo vienintele garantija, kad vyras paliks turtą savo vaikams. Pramonės revoliucija lėmė reikšmingus pokyčius lyčių stratifikacijoje: moterys pradėjo dirbti, ėmė darytis ekonomiškai nepriklausomomis nuo vyrų. Moterų emancipacija (išsilaisvinimas) vyksta sparčiai, tačiau vyrai išlieka dominuojančia lytimi: savo rankose jie yra sutelkę žymiai daugiau socialinės galios nei moterys. (Tai akivaizdu pažvelgus į turtingiausių pasaulio ir šalių gyventojų sąrašus, taip pat vyrų dominavimą tokiose srityse kaip politika, verslas, vadyba.) Suprantama, kad moterys su tuo taikstyti nenori, todėl kova tarp lyčių tebevyksta.

Lyčių nelygybės raiškos sritys. Labiausiai pastebima lyčių nelygybė trijose srityse: šeimos, išsimokslinimo ir karjeros.

- *Šeima.* Dirbanti moteris turi atlikti ir namų ūkio darbus, nes tai pagal veikiančią stereotipą yra “moteriška” veikla (vyras, žinoma, jai gali padėti, bet tai nesanti jo pareiga).
- *Išsimokslinimas.* Turint omenyje, kad dar 19 šimtmetyje aukštųjų mokyklų (universitetų) duris moterims buvo uždarytos, tai šioje srityje šiandien nelygybė tikriausiai yra mažiausia.
- *Karjera.* Faktai rodo, kad vyrai sėkmingiau kopina karjeros laiptais ir dominuoja vadovaujančiose postuose.

Lyčių nelygybės problemas bene aktyviausiai kelia feministės. *Feminizmas* – tai moterų judėjimas prieš socialinę moterų diskriminaciją. Šio sąjūdžio pradžioje feminizmo dalimi buvo ir *sufražizmas* – judėjimas už moterų teisę dalyvauti rinkimuose ir valdžios institucijas (Ypač aktyvios sufražistės 20 a. pradžioje buvo D. Britanijoje ir Prancūzijoje). Dabartinio feminizmo ideologai (*A. Taylor* ir kt.) pagrindine moterų diskriminacijos priežastimi laiko moterų ir vyrų skirstymą į “biologines klases”, grindžiamą reprodukcijos funkcija. Pasisakoma už būtinumą keisti požiūrį į galiojančius visuomenėje stereotipus ir mąstymą. Feminizmo idėjos plinta ir Lietuvoje.

Klausimai ir užduotys

1. Kas yra lyčių stratifikacija?
2. Pateikite moteriškumo ir vyriškumo kultūrinių vaizdinių sampratą.
3. Kaip vyksta socializacijos pagal lytį procesas? Apibūdinkite jį.
4. Kokios yra pagrindinės socializacijos pagal lytį teorijos? Apibūdinkite jas.
5. Apibūdinkite lyčių socialinius vaidmenis.
6. Kaip lyčių vaidmenų diferenciaciją aiškina funkcionalistai?
7. Kaip lyčių vaidmenų diferenciaciją aiškina konflikto teorijos šalininkai?
8. Kokiose veiklos srityje, jūsų manymu, labiausiai pasireiškia lyčių nelygybė ir kodėl?

Literatūra

- Archer J., Lloyd B. Sex and Gender. Cambridge: Cambridge University Press, 1995.
 Broome L., Bojean Ch., Broom D. Sociologija: esminiai tekstai ir pavyzdžiai. Kaunas, 1992, P.70-81
 Jacobs J. A. Gender Inequality at Work. London: Sage Publications, 1995.
 Kanopkienė V. Moterų diskriminacija darbo rinkoje. Vilnius: VU, 1998.

- Kuznecovienė J. Socialinis lyties konstravimas. Kn.: Lygiateisiškumo keliu. Vilnius, 2000.
- Leliūnaitė I. Žmogus ir socialinė aplinka. Kaunas, 1997.
- Lietuvos Respublikos Moterų ir Vyrų lygių galimybių įstatymas. Moterų informacijos centras, 1999.
- Purvaneckas A. Moteris Lietuvos visuomenėje. Palyginamoji tyrimų analizė. Vilnius, 2001.
- Smelser N. Sociologija. Moskva, 1994, P. 339-348.
- Stankūnienė V. Gimstamumas ir šeima. Vuilnius, FSTI, 1999.
- Vander Zanden J. Sociology. The Core. N.-Y.. McGraw – Hill, 1990. P. 204-215.

XI. AMŽIUS

1. Amžiaus samprata
2. Gyvenimo ciklas
3. Svarbiausi gyvenimo etapai ir jų ypatumai
4. Amžius ir socialinė struktūra

1. Amžiaus samprata

Amžius, kaip sociologijos tyrimų objektas, yra nuolat besikeičianti asmens socialinė padėtis, kurią veikia fizinio brendimo, o vėliau - senėjimo procesas. JAV sociologas *B. Hessas* nurodo šiuos amžiaus, kaip socialinės padėties, bruožus:

Pirma, amžius kaip ir lytis yra gauta socialinė padėtis.

Antra, amžius yra pereinamoji socialinė padėtis.

Trečia, nors kiekvienoje visuomenėje vienos amžiaus grupės yra galingesnės, turtingesnės nei kitos, svarbus amžiaus kaip socialinės padėties bruožas yra tas, kad per visą gyvenimą kiekvienas iš mūsų gali tikėtis vadovaujančių (dominuojančių, besikeičiančių su amžiumi) pozicijų (42, 228).

Amžius mus domina kaip sociologinė kategorija. Tačiau negalime ignoruoti ir biologinio aspekto, nes fizinis senėjimas lemia žmogaus socialinę padėtį. Neatsitiktinai *J.Vander Zanden* skiria biologinį ir socialinį amžių.

- *Biologinis amžius* yra chronologinis laikas, kuris skaičiuojamas nuo gimimo ir yra susijęs su tam tikrais pakitimais organizme. Šie pakitimai yra neišvengiami.
- *Socialinis amžius* socialinėje struktūroje yra pagrįstas socialiai apibrėžtomis gyvenimo ciklo fazėmis. Biologinis ir socialinis amžius nebūtinai turi sutapti: vyresnis amžius nebūtinai reiškia aukštesnę socialinę padėtį (126, 207-209).

2. Gyvenimo ciklas

Sociologijoje žmogaus gyvenimas nuo gimimo iki mirties apibūdinamas nevienodai. Vartojami gyvenimo ciklo, gyvenimo eigos, žmogaus raidos terminai. Pavyzdžiui, sociologas *D. Lightas* gyvenimo eigą (*life course*) apibūdina kaip socialiai apibrėžtą gyvenimo ciklo etapų seką nuo gimimo iki mirties (73, 165). *J.Vander Zanden* ir kt. vartoja žmogaus raidos (*human development*) sąvoką, kuria apibūdinamas nuoseklių pokyčių, įvykstančių per gyvenimą, prasidedančių apvaisinimu ir pasibaigiančių mirtimi procesas. Taigi žmogus gyvena tam tikrais etapais, kurie yra socialiai sąlygoti.

Gyvenimo etapų socialinis sąlygotumas. Visos visuomenės skirsto asmenis į amžiaus grupes ir nustato svarbiausių gyvenimo įvykių „tvarkaraštį“. Iš esmės skiriasi tik visuomenės pripažįstamas gyvenimo etapų skaičius, jų apibūdinimas ir etapų ribos. Pavyzdžiui, žmogaus brandos amžius skirtingose kultūrose suvokiamas skirtingai: musulmonų kraštuose 12-14 m. mergaitės jau tekinamos už vyrų, tuo tarpu europietiškoje visuomenėje tokio amžiaus asmenų santuokos draudžiamos. Taip pat skiriasi ir senatvės samprata. Primityvioje visuomenėje sulaukęs penkiasdešimties metų vyras buvo laikoma seniu, o Šiaurės Amerikoje ir Europoje manoma, kad tai brandos amžius.

Perėjimo iš vieno gyvenimo etapo į kitą ritualizavimas. Akivaizdu, kad perėjimas iš vieno gyvenimo etapo į kitą gali būti: 1) laipsniškas arba staigus, 2) nepastebimas arba specialiai pabrėžiamas. Nepaisant to, tai yra tam tikras atspirties taškas, kai atsisakoma senojo vaidmens ir įgyjamas naujas. Pavyzdžiui, žmogus sensta lėtai, tačiau išėjimas į pensiją yra momentas, kuris iš esmės pakeičia jo gyvenimą, nors senstama ir toliau.

Visose visuomenėse kai kurie perėjimai (iš vieno amžiaus tarpsnio į kitą) yra švenčiami atliekant tam tikras ceremonijas ir ritualus, kuriuos sociologai vadina perėjimo ritualais (apeigomis). Labiausiai paplitę yra tokie: berniukų išventinimas į vyrus, santuoka, pareigų namuose perdavimas vaikams, išlydėjimas į pensiją.

Pasak *N. Smelserio*, šie ritualai (apeigos) atlieka dvi svarbias funkcijas:

- sukuria socialinį solidarumą,
- sureikškina pasikeitimus mūsų gyvenime (109, 373).

3. Svarbiausi gyvenimo etapai ir jų ypatumai

Dažniausiai sociologai nurodo keturis svarbiausius žmogaus gyvenimo etapus: vaikystę, jaunystę, brandą ir senatvę.

Vaikystė. Daugelyje sociologijos vadovėlių cituojami prancūzų istoriko *Ph. Arieso* teiginiai. Jo nuomone, viduramžiais neegzistavo šiandien naudojama vaikystės samprata. Tais laikais į vaikus buvo žiūrima kaip į mažus suaugusiuosius (netgi ir rengiami jie buvo to paties stiliaus drabužiais, mokomi suaugusiųjų manierų). Manoma, kad vaikai - tai nesubrendę suaugusieji, tiesiog vaikystė nebuvo suprantama kaip atskiras žmogaus gyvenimo etapas. Žodis „vaikas“ reiškė tik giminystės ryšius, o ne amžiaus tarpsnį. Šiuolaikinė vaikystės samprata pradėjo formuotis tik 17 a., kai augant ekonomikai reikėjo šiek tiek raštingų darbininkų. Vaikai ėmė lankyti mokyklas. Vaikystė imta suvokti kaip ypatingas laikotarpis žmogaus gyvenime.

Jaunystė. Ši sąvoka yra dar naujesnė nei vaikystės. Ji atsirado tik 19 a. pabaigoje, kai industrializacijos dėka ėmė jau nepakakti vien skaityti ir rašyti mokerčių darbininkų. Prireikė ilgesnio laiko sudėtingesnėms profesijoms įgyti. Taip atsirado atotrūkis tarp vaikystės ir

pradedamos profesinės veiklos kaip dar vienas individualaus gyvenimo etapas, be kurio neįsivaizduojama šiuolaikinė visuomenė ir kuris kelia pakankamai daug socialinių problemų (jaunimo užimtumas, nusikalstamumas, narkomanija ir pan.).

Branda. Anksčiau branda buvo laikoma gana stabiliu periodu. Dabar brandos amžius pripažįstamas kaip nuolatinių iššūkių ir pokyčių laikas. Būtent šiuo laikotarpiu įgyjama profesija, sukurama šeima (taip nutraukiami materialiniai ryšiai su tėvais), žmogus tampa savarankiškas, nepriklausomas ir kartu atsakingas už save ir savo tolesnį gyvenimą. Profesija ir šeima šiame žmogaus gyvenimo etape tampa svarbiausiu dalyku.

Branda dar skirstoma į smulkesnius etapus. Plačiausiai paplitęs toks skirstymas:

- ankstyvoji branda (20-44 m.);
- vidurinioji branda (45-64 m.);
- vėlyvoji branda (senatvė) (65 m. ir daugiau).

L. Broomas brandą taip pat skirsto į tris laikotarpius, nors jų ribas nurodo skirtingas:

- pirmasis brandos etapas (30-35 m.);
- vidurinės brandos etapas (36-50);
- vėlyvosios brandos etapas (nuo 50 m. iki pensijos) (12,288-289).

Senatvė. Senatvės pradžia kiekvienoje visuomenėje skirtinga ir pirmiausiai priklauso nuo vidutinės gyvenimo trukmės. Ekonomiškai stiprių šalių sociologai senatvės pradžia laiko pensijinį amžių (65m.). Pažymėtina tai, kad ši riba pasirinkta dar 19 amžiuje, kai Vokietijoje kancleris *O. Bismarkas* kūrė socialines programas, siekdamas nuraminti darbininkų socialinius judėjimus. 1889 m., kai Vokietija pirmoji Europoje priėmė Pensijų įstatymą, 65 metai buvo toks amžius, kurio nedaug kas sulaukdavo. Šiuo metu pailgėjus gyvenimo trukmei ekonomiškai stiprioje šalyse pagrįstai kyla klausimas, kodėl sveikas ir darbingas 65 metų žmogus tampa socialinių programų vartotoju, o mažėjant gimstamumui jaučiamas darbo jėgos stygius. Vis plačiau diskutuojame darbinės veiklos prailginimo tema.

4. Amžius ir socialinė struktūra

Iš skirtingo amžiaus žmonių, užimančių analogiškas socialines padėtis, visuomenė tikisi skirtingo elgesio. Kitaip tariant, jiems taiko skirtingas normas.

Socialinės padėties ir amžius. Per visą gyvenimą žmogus gauna, įgyja ir netenka daug socialinių padėčių. Daugelį iš jų lemia žmogaus nugyventi metai. Penkerių metų mergaitė negali tapti nei žmona, nei studente, tačiau trisdešimtmetei merginai jau realiai gresia senmergės etiketė. Visuomenė neigiamai vertina gimdančias paaugles, kadangi jos yra per jaunos tapti motinomis, tačiau visuomenė nekaip vertina ir tuomet, kai pagyvenusi pora nusprendžia tapti tėvais: vaikus

reikia gimdyti nei per anksti, nei per vėlai. Dėl amžiaus prarandama profesinė padėtis (sportininkams, baleto šokėjams tai įvyksta gan anksti).

Amžiaus tarpsnių normos (age norms) socialiniams vaidmenims atlikti. Kiekvienoje visuomenėje egzistuoja elgesio normos, kurios yra skirtos skirtingo amžiaus žmonėms. Pavyzdžiui, dvi mokytojos, dirbančios toje pačioje mokykloje, viena yra dvidešimt penkerių metų, kita – šešiasdešimties metų amžiaus. Suprantama, kad jos elgiasi skirtingai. Jaunesnioji gali ne taip formaliai elgtis mokyklos šokių vakare ar turistiniame žygyje negu vyresnioji. Taikant amžiaus normas, naudojami du kriterijai, kuriuos sąlyginai galima pavadinti: “per jaunas” ir “per senas”. Antai penkiolikmetis jaunuolis yra per jaunas leisti laiką naktiniame klube ar bare, o septyniasdešimtmetė moteris per sena dalyvauti paplūdimio gražuolių konkurse. Paprastai sociologai amžiaus normas apibrėžia kaip taisykles, nurodančias, koks elgesys yra tinkamas ir netinkamas įvairiais gyvenimo periodais.

Kiekvienoje visuomenėje yra dvi amžiaus grupės, kurioms reikia papildomo dėmesio ir globos. Tai senukai ir vaikai. Vaikystę priimta laikyti šviesiausiu gyvenimo etapu dar galbūt ir dėl to, kad dauguma vaikų (tiesa, ne visi) turi jais besirūpinančius tėvus. Tuo tarpu senatvė yra žymiai sunkesnis ir liūdnescnis gyvenimo etapas, nes jis susijęs su tam tikrais negrįžtamais praradimais, kurie turi lemiamos įtakos žmonių savijautai, elgsenai ir vaidmenų praradimui.

Senatvė kaip praradimų metas. Šiame gyvenimo etape žmogui tenka iš esmės keisti gyvenimo būdą. Tai susiję su praradimais, kuriuos jis patiria.

- *Socialinių padėčių bei vaidmenų praradimas.* Žmonės pajunta nereikalingumo jausmą. Deja, tik maža senų žmonių dalis gali šią tuštumą užpildyti bendraudami su artimaisiais ir giminaičiais.
- *Sveikatos praradimas.* Silpstant sveikatai žmonės labiau vertina gyvenimą. Pastebėta, kad senyvi žmonės labiau viskuo (išskyrus sveikatą) patenkinti nei jaunimas, kuris dėl to dar nesusimąsto.
- *Materialinės padėties prastėjimas.* Įpratę gyventi laisvai, savęs nevaržydami, pasenę ir tapę nedarbingais senyvi žmonės greitai pajunta sumažėjusių pajamų skoni, ir tai dar labiau pablogina bendrą savijautą.
- *Nusistatymas prieš senus žmones ir jų diskriminacija (ageism).* Ne paslaptis, kad visuomenėje dalis žmonių yra nusistatę prieš senus žmones ir nesusimąsto, kad ir jie taip pat bus seni.

Minėti praradimai gerokai apsunkina senų žmonių gyvenimą. Neatsitiktinai sociologai skiria vis didesni dėmesį senatvės problemų gilesniam pažinimui.

Klausimai ir užduotys

1. Apibūdinkite amžiaus sampratą.
2. Kas yra biologinis amžius?
3. Kas yra socialinis amžius?
4. Kas yra gyvenimo ciklas? Apibūdinkite jį.
5. Kokie yra svarbiausi žmogaus gyvenimo etapai ir kas jiems būdinga?
6. Koks amžiaus tarpsnių, elgesio normų ir socialinių padėčių ryšys?
7. Kokios, jūsų manymu, yra svarbiausios senatvės problemos? Apibūdinkite jas.

Literatūra

- Broom L., Bojean Ch., Broom D. Sociologija: esminiai tekstai ir pavyzdžiai. Kaunas, 1992. P. 287-290.
- Liuobikienė I., Guščinskienė J., Palidauskaitė J., Vaitkienė R. Sociologijos pagrindai. Kaunas, 1997. P. 91-99.
- Smelser N. Sociologija. Moskva, 1994. P. 371-379.
- Stankūnienė V. Gimstamumas ir šeima. Vilnius: FSTI, 1999.
- Vander Zanden J. Sociology. The Core. McGraw –Hill, 1990. P. 76-90.

XII. SOCIALINIO INSTITUTO SAMPRATA

1. Socialinio instituto supratimas
2. Socialinių institutų skirstymas
3. Socialinių institutų funkcionavimo ypatumai

1. Socialinio instituto supratimas

Socialiniai institutai (*lot. institutum* – įstaiga) – tai istoriškai susiklosčiusios bendros žmonių veiklos organizavimo formos. Pažymėtina, kad terminas “socialinis institutas” gali turėti įvairias reikšmes. Dažnai kalbama apie švietimo, sveikatos apsaugos, šeimos, valstybės institutą ir kt. Plačiausiai vartojama “socialinio” instituto reikšmė susieta su įvairaus lygio visuomeninių ryšių ir santykių sutvarkymo, formalizavimo ir standartizacijos pastangomis. Pats tvarkos įvedimo šiuose santykiuose, jų formalizacijos ir standartizacijos procesas vadinamas *institucionalizacija*.

Institucionalizacijos sąlygos.

Pirma, visuomeninių poreikių ir sąlygų jiems patenkinti atsiradimas. Socialinio instituto atsiradimą sąlygoja socialinis poreikis. Institutų paskirtis – organizuoti bendrą žmonių gyvenimą, jų veiklą tenkinant vienus ar kitus socialinius poreikius. Taip, pavyzdžiui, religijos institutas tenkina žmonių religinius poreikius, šeimos institutas tenkina žmonių giminės tęstinumo ir vaikų auklėjimo poreikį, realizuoja lyčių santykius ir t.t.

Socialinis institutas kuriamas konkrečių asmenų, individų, socialinių grupių ir kitų bendrijų tarpusavio sąveikos ir santykių pagrindu. Tačiau jis, kaip ir kitos socialinės sistemos, negali būti suvedamas tik į šių asmenų sąveikų sumą. Kitaip tariant, socialiniai institutai nėra individualaus pobūdžio, jų veikla yra sisteminė - visuminė. Taigi socialinis institutas reiškiasi kaip savarankiškas visuomeninis darinys, turintis savo raidos logiką ir kryptį.

Antra, asmenybės poreikių ir vertybinių orientacijų sociokultūrinis formavimas. Socialinis institutas – tai visų pirma vertybių, normų, idealų sistema, taip pat ir žmonių elgesio pavyzdžių (standartų) ir kitų sociokultūrinio proceso elementų visuma. Būtent ši sistema užtikrina panašų žmonių elgesį, nustato žmonių poreikių tenkinimo būdus, sprendžia konfliktus, užtikrina pusiausvyros ir stabilumo būseną vienoje ar kitoje socialinėje bendrijoje ir visoje visuomenėje. Tie sociokultūriniai elementai patys savaime dar neužtikrina sėkmingos socialinio instituto veiklos. Būtina, kad jie būtų asmenybės įsisąmoninti, įgytų socialinių vaidmenų ir statusų išraišką.

Trečia, socialinio instituto organizacinė išraiška. Išoriškai socialinis institutas reiškiasi kaip asmenų, įstaigų, aprūpintų materialinėmis priemonėmis ir atliekančių apibrėžtą socialinę funkciją, visuma. Antai aukštojo mokslo institutas susideda iš daugybės asmenų: dėstytojų, aptarnaujančiojo personalo, valdininkų, kurie veikia tokių įstaigų kaip universitetas, institutas, švietimo ir mokslo ministerija ir kt. ribose ir kurie savo veikloje naudoja tam tikras materialines vertybes (finansus, pastatus ir kt.). Kiekvienas socialinis institutas apibūdinamas savo veiklos tikslais, konkrečiomis atliekamomis funkcijomis, socialinių statusų ir vaidmenų, būdingų šiam institutui, rinkiniu.

Taigi *socialiniai institutai – tai:*

- *organizuotos žmonių bendrijos,*
- *atliekančios tam tikras socialiai reikšmingas funkcijas,*
- *užtikrinančios bendrų tikslų siekimą*
- *ir žmonių socialinių vaidmenų atlikimą remdamosios egzistuojančiomis socialinėmis vertybėmis, normomis ir elgesio standartais.*

Institucionalizacija – socialinių normų, taisyklių, padėčių (statusų) ir vaidmenų nustatymo ir įtvirtinimo procesas, taip pat jų susijungimas į sistemą, kuri gali patenkinti tam tikrą visuomenės poreikį.

Socialiniai institutai vykdo įvairias funkcijas. Socialinio instituto funkcija – tai ta nauda, kurią jis atneša visuomenei. Kitaip tariant, visuma sprendžiamų uždavinių, siekiamų tikslų, teikiamų paslaugų.

Socialinio instituto funkcijos gali būti :

- *akivaizdžios*, jeigu jos oficialiai paskelbtos, visi jas supranta,
- *latentinės*, jeigu jos yra paslėptos ir apie jas nepaskelbta.

Socialiniams institutams ir jų funkcionavimo raiškai didelės įtakos turi visuomenės stabilumas. Tai matyti iš pateiktos lentelės.

Socialinio instituto padėtis (būklė)

Stabilioje visuomenėje	Nestabilioje visuomenėje
<i>Socialinio instituto funkcijos aiškiai apibrėžtos ir suvoktos</i>	<i>Socialinio instituto funkcijos pasižymi ambivalentiškumu</i>
<i>Teikiama pirmenybė formalioms instituto funkcijoms</i>	<i>Teikiama pirmenybė realioms instituto funkcijoms</i>
<i>Socialinių institutų funkcijos pastovios</i>	<i>Vyksta dažna funkcijų kaita</i>

2. Socialinių institutų skirstymas

Kiekvienas socialinis institutas atlieka jam būdingas funkcijas. Šių funkcijų visuma sudaro bendras socialinių institucijų funkcijas vertinant jas kaip apibrėžtų socialinių sistemų tipus. Sociologai bando juos suklasifikuoti pateikdami kaip tam tikrą sureguliuotą sistemą. Tokių klasifikacijų yra daug. Bene populiariausia yra vadinamosios “institucinės mokyklos” atstovų (S. Lipsetas, D. Landbergas) pateiktoji, kurioje institutai klasifikuojami pagal keturias pagrindines socialines institutų atliekamas funkcijas:

- *Visuomenės narių reprodukcijos (atgaminimo)*. Pagrindinis šią funkciją vykdomantis institutas – šeimos institutas (nors jam čia padeda ir kiti institutai, pavyzdžiui, valstybė).
- *Socializacijos*. Individai perduoda toje visuomenėje nustatytus elgesio pavyzdžius (standartus) ir veiklos būdus. Tai realizuojama per šeimos, švietimo, religijos ir kt. institutus.
- *Gamybos ir paskirstymo*. Šią funkciją atlieka ekonominiai socialiniai valdymo ir kontrolės institutai. Valdymo ir kontrolės funkcijos realizuojamos per socialinių normų ir draudimų sistemą, kuri užtikrina tokius elgesio standartus kaip moralinės ir teisinės normos, administracijos sprendimai ir kt.
- *Skatinimų ir sankcijų*. Šią funkciją atlieka teisėtvarkos, teisėsaugos ir kiti socialiniai institutai, valdantys bei reguliuojantys individų socialinį elgesį.

Socialiniai institutai skiriasi savo funkcinėmis ypatybėmis.

3. Socialinių institutų funkcionavimo ypatumai

Skiriami socialiniai institutai:

- *Ekonominiai – socialiniai institutai* – tai nuosavybė, mainai, finansai, įvairaus tipo ūkiniai susivienijimai, kurie užtikrina visų gamybos ir visuomeninių gėrybių paskirstymo visumą ir taip sujungia ekonominį gyvenimą su kitomis socialinio gyvenimo sferomis.
- *Politiniai institutai* – tai valstybė, partijos, profsąjungos ir kitos politinių tikslų siekiančios organizacijos, kurių tikslas - nustatyti ir įtvirtinti tam tikrą politinę valdžią. Politiniai institutai užtikrina ideologinių vertybių tęstinumą ir jų išlikimą, stabilizuoja visuomenės socialinę struktūrą.
- *Sociokultūriniai ir auklėjimo institutai*. Jų tikslas - užtikrinti kultūrinių ir socialinių vertybių atgaminimą ir perdavimą naujoms kartoms, asmenų įtraukimą į tam tikrą subkultūrą, taip pat jų socializaciją per atitinkamų elgesio standartų bei normų įsisavinimą.
- *Normatyviniai – orientuojantys institutai*. Tai savotiški asmenų elgesio moralinės etinės orientacijos reguliavimo instrumentai. Jų tikslas – suteikti elgesiui ir motyvacijai dorovinę argumentaciją. Šie institutai padeda įtvirtinti bendrijoje ir visuomenėje moralines vertybes ir elgesio etiką.
- *Normatyviniai – sankcionuojantys institutai*. Jų tikslas - užtikrinti asmenų elgesio socialinę reguliaciją, kuri remiasi normomis ir taisyklėmis, įteisintomis juridiniais aktais. Normų laikymosi privalomumas užtikrinamas taikant sankcijas.
- *Ceremonijų – simboliniai ir situaciniai – konvencijų institutai*. Jų tikslas yra užtikrinti konvencinių (sutartinių) normų (ilgalaiikių ar nustatytos trukmės) priėmimą ir jų oficialų (ir neoficialų) įtvirtinimą. Konvencinės normos reguliuoja kasdienius individų kontaktus, įvairaus grupinio elgesio aktus, nustato tarpusavio veikimo tvarką, būdus, bendravimo reikalavimus.

Pagrindinių visuomenės socialinių institutų funkcijos ir struktūriniai elementai (A. Kravčenko. Sociologija. Maskva, 1998, p.61).

Funkcijos	Institutai	Pagrindiniai vaidmenys	Fiziniai elementai	Simboliniai elementai
Vaikų auklėjimas, rūpinimasis jais	Šeimos, santuokos	Tėvas, mama, vaikas	Namas	Žiedai, sužieduotuvės, santuoka, kontraktas
Rūbų, maisto, būsto gavimas	Ekonominiai	Darbdavys, samdiny, darbuotojas, pirkėjas, pardavėjas	Gamykla, raštinė, parduotuvė	Pinigai, prekyba, reklama
Laikymasis įstatymų, taisyklių ir standartų	Politiniai	Įstatymų leidyba, teisės subjektas	Visuomeniniai pastatai ir vieta	Vėliava, kodeksas
Laikymasis religinių nuostatų, tikėjimo gilinimas	Religiniai	Kunigas, parapijiečiai	Bažnyčia	Kryžius, altorius, Biblija
Žmonių socializacija, jų priartinimas prie bazinių vertybių ir praktikos	Švietimo	Mokytojas ir mokinys	Mokykla, gimnazija, universitetas, vadovėlis	Atestatas, diplomas, sertifikatas, laipsnis

Amerikiečių sociologas *M. Spenceris* institutus kildina iš interesų. Tuo pagrindu jis skiria dvi socialinių institutų grupes: 1) visuotinius, kurie tenkina visų visuomenės narių interesus, ir 2) personalinius institutus, kurie tenkina privačius grupių interesus. Pagrindiniais jis laiko masinius socialinius institutus, kurie ir turėtų pirmiausia rūpėti sociologui.

M. Spenceris skiria keturis masinių socialinių institutų tipus:

- *Visuomenės savireguliacijos (palaikymo) institutai* – industrinė organizacija, nuosavybė, kova dėl gėrybių paskirstymo. Šie institutai skirti reguliuoti gyvybinių poreikių (mitybos) tenkinimą.

- *Šeimos ir santuokos institutai*, reguliuojantys lytinių instinktų tenkinimą ir žmonių giminės išlikimą.
- *Įsitvirtinimo institutai* – tai mada, etiketas, žaidimai, malonumai ir kt.
- *Religijos institutai* – tenkina individų religinius poreikius ir padeda įveikti baimės jausmą (115, 115-119).

Bet kurio konkretaus socialinio instituto sudarymo ir veiklos pagrindas yra tam tikrų socialinių poreikių tenkinimas. Intensyviai plėtojantis visuomeniniams santykiams gali susidaryti situacija, kai pakitę visuomeniniai poreikiai neras tapataus šių pokyčių atspindžio veikiančių socialinių institutų rėmuose. Todėl gali atsirasti disfunkcijos. *Socialinio instituto disfunkcija* vadinamas normatyvinio tarpusavio veikimo socialinėje aplinkoje (visuomenėje, bendrijoje) pažeidimas. Disfunkcijas galima ištaisyti pakeitus patį socialinį institutą (jį patobulinus) arba sukūrus naują, kuris tenkintų naujai susiformavusį socialinį poreikį.

Toliau aptarsime kai kuriuos reikšmingesnius socialinius institutus.

Klausimai ir užduotys

1. Pateikite socialinio instituto sampratą.
2. Apibūdinkite institutualizaciją ir pagrindines jos sąlygas.
3. Kokios yra pagrindinės socialinių institutų funkcinės savybės? Apibūdinkite jas.
4. Kaip klasifikuojami socialiniai institutai? Pateikite jums priimtina socialinių institutų klasifikaciją.

Literatūra

- Barazgova E.S. Amerikanskaja sociologija (tradiciji i sovremenost.). Jekaterenburg, 1997. P. 38-45.
- Giddens A. Introduction to sociology. Seconded. USA, Oility Press, 1966.
- Kravčenko A. I. Obščetstvo i socialnyje instituty // Sociologija. Moskva, 1997. P. 332-352.
- Liuobikienė I. Sociologija: bendrieji pagrindai ir tyrimų metodika. Kaunas, 2000. P. 81-84.
- Merton R. Javnyje i latentnyje funkcijy // Amerikanskaja sociologija. Moskva, 1994. P. 379-448.
- Radugin A.A., Radugin K.A. Sociologija. Moskva, 1996. P. 128-135.
- Sociologija (pod red V.I. Kurbatova). Kurs lekcij. Rostov-na-Donu, 1998. P. 104-115.

XIII. ŠEIMA

1. Šeimos supratimas. Šeimos struktūros ypatumai
2. Šeimos funkcijos
3. Šeimos tyrimo kryptys
4. Santuoka: jos taisyklės ir formos
5. Šeimos vidaus gyvenimas

1. Šeimos supratimas. Šeimos struktūros ypatumai

Šeima yra giminingumu, santuoka arba įvaikinimu paremtas susivienijimas (socialinė grupė) žmonių, susietų bendra buitimi ir vienodai atsakingų vaikų auklėjimu. Šeimos tikslas – auklėti jaunąją kartą ir organizuoti kasdienį savo narių gyvenimą.

Sociologai lygina šeimos struktūrą skirtingose bendruomenėse pagal 4 parametrus (kriterijus): šeimos formą, gyvenamąją vietą, paveldėjimo būdą ir valdžios pasiskirstymą šeimoje.

Pagal formą. Giminingumas reiškia vienovę socialinių santykių, pagrįstų tam tikrais veiksniais. Tokie santykiai apima biologinius ryšius, santuoką ir teisės normas, taisykles dėl įvaikinimo, globos ir kt. Pagal formą N. Smelseris skiria du pagrindinius šeimos struktūros būdus:

- branduolinio (nuklearinio) tipo šeima, kurią sudaro dvi kartos (tėvai ir vaikai);
- išplėstinė šeima, kurią sudaro 3-4 kartos, šalutinės linijos giminaičiai (109, 399).

Šiuolaikiniai sociologai skiria dar trečią formą – *nepilną šeimą*, gyvujančią be vieno iš tėvų (tokių šeimų gausėja ir Lietuvoje).

Pagal gyvenamąją vietą skiriama:

- patrilokalinė šeima – kai sutuoktiniai gyvena pas vyro tėvus;
- matrilokalinė šeima, kai gyvenama pas žmonos tėvus;
- neololakinė, kai sutuoktiniai gyvena atskirai nuo tėvų.

Pagal paveldėjimą skiriama:

- šeima, kurioje paveldėjimo teisė atitenka vyriškosios lyties atstovams;
- šeima, kurioje paveldėjimo teisė atitenka moteriškosios lyties atstovams;
- šeima, kurioje paveldėjimo teisė gali atitekti tiek vyriškosios, tiek moteriškosios lyties atstovams.

Pagal valdžios pasiskirstymą šeimoje skiriama:

- patriarchalinė šeima, kurioje valdžia priklauso vyrui bei tėvui,
- matriarchalinė šeima, kurią valdo žmona – motina,
- egalitarinė šeima, kurioje valdžia pasiskirsčiusi tarp abiejų sutuoktinių maždaug vienodai.

Egzistuoja ir dar vienas šeimų skirstymas: tose šiuolaikinėse visuomenėse, kuriose vyrauja nuklearinė šeima, dauguma žmonių per savo gyvenimą būna dviejų nuklearinių šeimų nariais – savo tėvų šeimos ir savo sukurtosios šeimos.

2. Šeimos funkcijos

Šeima tenkina tam tikrus socialinius poreikius. Remdamiesi šia nuostata sociologai skiria tokias šeimos funkcijas: reprodukcijos, globos, saugos ir emocinės paramos; socializacijos; seksualinio elgesio reguliavimo; socialinės padėties suteikimo.

Reprodukcija. Žmonijos istorijoje žmonių giminė ligi šiol beveik be išimčių buvo pratęsiama šeimoje. Už šeimos ribų (arba nesantuokiniai) gimdymai buvo smerkiami, deviantišką pavainikio “etiketę” žmonės turėdavo visą gyvenimą. Nors šiuolaikinė visuomenė daug tolerantiškesnė, tačiau į nesantuokinius gimdymus žiūrima gana rezervuoti.

Globa, sauga ir emocinė parama. Šeima yra tas socialinis darinys, kuriame auganti karta globojama ir saugoma nuo aplinkos pavojų. Be to, šeima yra svarbiausia žmogui pirminė socialinė grupė, padedanti jam tiek materialiai (buitis), tiek dvasiškai (šeimos narių meilė, prisirišimas, globa).

Socializacija. Šeima yra vaiko ir visuomenės tarpininkas, pirmoji ir pagrindinė socializacijos institucija, kurioje vaikas gauna pirmąsias žinias, perima vertybes, elgesio normas, būtiną gyvenimui visuomenėje.

Seksualinio elgesio reguliavimas. Visose visuomenėse seksualinis elgesys buvo ir yra reguliuojamas bandant jį apriboti santuokos rėmais, t.y. draudžiant ikisantuokinius ir nesantuokinius ryšius. Tradicinėje visuomenėje, kurioje šeima buvo pagrindinis gamybinis vienetas, santuokinė ištikimybė buvo svarbiausias reikalavimas, nes tik ji garantavo, kad turtą paveldės tikrieji vyro vaikai. Dėl to santuokinė neištikimybė buvo baudžiama pagal įstatymą. Šiuolaikinėse europietiškos kultūros visuomenėse ikisantuokiniai lytiniai santykiai yra laisvas asmens pasirinkimas. Tačiau santuokinė neištikimybė nėra toleruojama, ji laikoma pažeidžiančia socialines normas.

Socialinės padėties suteikimas. Šeima suteikia tai, ką galima būtų pavadinti gautąja socialine padėtimi. Tradicinėse visuomenėse šeimos suteikta socialinė padėtis praktiškai nesikeisdavo per visą žmogaus gyvenimą (grafo ar bajoro titulas, amatininko, pirklio profesija). Šiuolaikinis socialinis mobilumas suteikia asmeniui galimybes pasiekti kitokią padėtį nei gali suteikti šeima. Tačiau ir čia šeimos vaidmuo yra svarbus (aukštuomenė savo vaikams stengiasi suteikti patį geriausią išsilavinimą).

3. Šeimos tyrimo kryptys

Šeima sociologus domina nuo seno. Šio fenomeno sociologinis tyrimas vykdomas dviem kryptimis: funkcionalizmo ir konflikto teorijos.

Funkcionalizmas. Funkcionalizmo šalininkai tiria šeimą pagal jos funkcijas arba socialinius poreikius, kuriems ji tarnauja. Tačiau akivaizdu, kad šeima netenka istoriškai turėtų funkcijų, kurias perima kiti socialiniai dariniai. Savo metu šeima buvo vienas pagrindinių gamybinių vienetų - dabar gamybą organizuoja transnacionalinės korporacijos (išskyrus smulkųjį, dažniausiai vienos šeimos verslą, pavyzdžiui, įvairios smulkios paslaugos). Profesinių žinių vaikai gaudavo iš tėvų, dabar jų įgyja mokymo įstaigose. Nuklearinė šeima neteko ir senelių globos funkcijos, tą darbą dabar atlieka specialios globos įstaigos.

Konflikto teorija. Jos šalininkai svarbiausiu dalyku laiko valdžios pasiskirstymą šeimoje. N. Smelseris skiria tris konfliktinio požiūrio į šeimą lygius:

- *Vidinis valdžios pasiskirstymas:* šeimos nariai, turintys daugiau socialinės galios, ir šeimoje įgyja daugiau valdžios. Be to, labiau mylintis sutuoktinis turi mažiau valdžios, nes jis jaučia didesnę psichologinę priklausomybę.
- *Šeima ir globalusis konfliktas.* Dar K. Marksas teigė, kad šeimoje kaip visuomenės mikrokosmose atsispindi pagrindinis socialinis išnaudotojų ir išnaudojamųjų konfliktas (žmona – namų šeimininkė faktiškai yra vyro vergė).
- *Vidiniai šeimos konfliktai.* Šeimoje vyksta konfliktai, kai susiduria šeimos narių interesai tokiais klausimais: kas turi atlikti buities darbus, kaip ir kam leisti šeimos pinigus ir kt.

Šeimos pagrindas yra dviejų asmenų santuoka.

4. Santuoka: jos taisyklės ir formos

Santuoka yra visuomeniškai sankcionuota vyro ir moters sąjunga, sukurianti tam tikrus narių tarpusavio įsipareigojimus.

Santuokos taisyklės. Visose visuomenėse santuokos partnerio pasirinkimas yra daugiau ar mažiau reguliuojamas. Nustatant partnerio tinkamumą veikė ir veikia dvi priešingos, tačiau viena kitą papildančios taisyklės, atėjusios iš žilos praeities:

- *Endogamija* – taisyklė, reikalaujanti tuoktis tik su savosios grupės (genties, tautos, rasės, bendruomenės ir pan.) nariu.
- *Egzogamija* – taisyklė, reikalaujanti tuoktis su žmogumi, nesusijusiu kraujo ryšiais. Egzogamija remiasi kraujomaišos draudimu, tačiau artimųjų giminaičių, negalinių tarpusavyje tuoktis, samprata istoriškai ir kultūriškai yra nevienoda. Ir endogamija, ir egzogamija dažniausiai egzistuoja kartu. Antai per visą istoriją iš žydų buvo

reikalaujama tuoktis tik tarpusavyje (endogamija), tačiau negalima buvo tuoktis artimiems giminaičiams (egzogamija).

Santuokos formos. Egzistuoja tokios santuokos formos:

- *monogamija* – dviejų asmenų santuoka,
- *poligamija* – asmens santuoka su keliais kitais asmenimis. Savo ruožtu poligamijoje skiriamos dvi formos: *poliginija (daugpatystė)* ir *poliandrija (daugvyrstė)*.

Visais laikais ir visose visuomenėse be santuokos gyvavo ir nesankcionuotos moters ir vyro sąjungos. Konkubinatas (lot. *concubina* – sugulovė) – senovės Romoje taip buvo vadinamas faktinis vyro ir moters sugyvenimas, kuris buvo reguliuojamas įstatymu (apibrėžtos konkubinate gimusių vaikų teisės paveldėti turtą). Gyvenimas kartu (nesantuokinės sąjungos) plinta ir Lietuvoje.

Giminystė. Tai žmonių tarpusavio ryšys, grindžiamas bendra kilme arba santuoka. Todėl giminystė yra dvejopa: kraujo ir vedybinė. Taip pat skiriama tiesioji ir šalutinė, aukštesnė ir žemesnė giminystė.

Tiesioji ir šalutinė giminystė. Tiesioji – ryšys su tėvais, protėviais, su vaikais ir vaikaičiais. Šalutinė – ryšys su broliais, seserimis, dėdėmis, tetomis, pusbroliais, pusseserėmis.

Aukštesnė ir žemesnė giminystė. Aukštesnė – ryšys su tėvais, protėviais, žemesnė – ryšys su vaikais, vaikaičiais, provaikaičiais.

5. Šeimos vidaus gyvenimas

Sociologus domina du dalykai: vaikai šeimoje ir komunikacija šeimoje.

Vaikai šeimoje. Sociologai tiria sutuoktinių požiūrį į vaikus, į jų skaičių. Skiriamas idealus vaikų skaičius (kiek reikėtų turėti), norimas (kiek norėčiau turėti) ir realus (kiek turiu). Sureikšminus eudemoninę (gr. *eudemonia* – malonumas) santuokos funkciją, didėja sutuoktinių ir tėvų vaidmenų konflikto galimybė.

Komunikacija šeimoje. Sociologai tiria ir šeimos narių santykius. Jie gali būti demokratiniai arba autokratiniai priklausomai nuo to, kieno valdžia yra šeimoje.

Sociologai tiria taip pat ir santuokos tvirtumo veiksnius, besituokiančių nuostatas, lūkesčius, ištuokų motyvus. Pastebėta, kad šiuolaikinės santuokos tvirtumui didelės įtakos turi subjektyvus supratimas, ką reiškia būti laimingam ar nelaimingam. Kai nelaimingumo pojūtis nugalė pareigą ir atsakomybę, santuoka nutraukiama. Sociologai pastebi ištuokų motyvų ir priežasčių neatitikimą. Ištuokos turi didelės įtakos demografiniams procesams.

Klausimai ir užduotys

1. Kokios yra šeimos formos?

2. Apibūdinkite pagrindines šeimos funkcijas.
3. Kaip traktuoja šeimą funkcionalistai?
4. Kaip traktuoja šeimą konflikto teorijos šalininkai ?
5. Kokios yra pagrindinės santuokos formos?
6. Kokios yra giminystės formos? Apibūdinkite jas.
7. Kas domina sociologus šeimoje, kokius jos aspektus jie tyrinėja?

Literatūra

- Grigas R. Sociologinė savivoka. Specifika, metodai, lituanizacija. Vilnius, Rosma, 2001, p. 160-171.
- Mitrikas A. Šeimos vertybių pokyčiai pastaruoju dešimtmečiu // Filosofija. Sociologija. 2000. Nr. 4. P. 66-77.
- Smelser N. Sociologija. Moskva, 1994. P. 389-409.
- Stankūnienė V. Nauji Lietuvos šeimos bruožai: tradicinių ir modernių šeimos formavimo strategijų sandūra. Kn.: Šeima ir gimstatumas Lietuvoje. Vilnius, LFSI, 1997.
- Van de Kaa D.J. Postmodern Fertility Preferences: From Changing Value Orientation to New Behaviour. Work Papers in Demography. Canbera, 1998, Nr. 74.
- Vander Zanden J. Sociology. The Core. McGraw-Hill, 1990. P. 253-281.

XIV. RELIGIJA

1. Religija ir pagrindiniai jos elementai
2. Religijos paskirtis
3. Religija ir socialiniai pokyčiai
4. Religijų tipai
5. Religinių organizacijų formos
6. Religijos kaitos tendencijos
7. Religija kaip sociologų tyrinėjimo objektas

1. Religija ir pagrindiniai jos elementai

Religija yra tikėjimų ir ritualų sistema, kurios dėka žmonių grupė reaguoja ir aiškina tai, ką laiko antgamtisku ir šventu. Religiją sudaro trys dalys – doktrina, kultas ir organizacija.

Sociologai nevienodai nurodo religijos elementus. Antai pagal *N. Smelserį*, pagrindiniai religijos elementai yra tokie: 1) tikinčiųjų grupės, 2) šventi dalykai (sąvokos, reiškiniai, daiktai), 3) tikėjimas, 4) ritualai, 5) normos (109, 462).

Pagal *D. Lightą*: – 1) tikėjimas, 2) simboliai, 3) praktika, 4) religinė bendruomenė, 5) patyrimas (73,518-521).

Religijos elementai.

Tikėjimas. Tai specifinis tikinčiojo santykis su religija – religinės doktrinos teiginių priėmimas vadovaujantis Bažnyčios autoritetu (Apreiškimu). Tikėjimo terminas kartais klaidingai vartojamas kaip religijos sinonimas.

Šventenybė (lot. *sacrum* – tai, kas šventa) yra paslaptingas, protu nesuvokiamas ir neįmanomas apibrėžti bei sąvokomis išreikšti reiškiny, kurį galima suvokti tik per simbolius.

Kultas ir ritualai. Kultas yra viena iš trijų religijos dalių (šalia doktrinos ir organizacijos), praktinis religijos aspektas. Tai sakraliniai veiksmai, išreiškiantys religijos turinį. Ritualai – kulto veiksmų atlikimo būdai.

Religinė patirtis. Tai yra:

- sustiprėjęs atgamtiškos būties ar galios pažinimas;
- ekstazinė būseną, peržengianti *čia* ir *dabar* ribas;
- jausmas apie turėtą kontaktą su dieviškąja būtybe.

Šios patirtys nėra tik žmonių asmeninio gyvenimo, bet ir psichologinės išmonės rezultatas. Sociologo *D. Lighto* žodžiais tariant, “tai socialinis reiškiny, formuojamas lūkesčių tos grupės, kuriai religinės patirties turėtojai priklauso” (73,521).

Magija. Tai yra tikėjimas atgamtinėmis jėgomis ir žmogaus galėjimu tam tikrais veiksmais (apeigomis) jas valdyti.

2. Religijos paskirtis

Kokį vaidmenį atlieka religija socialiniame gyvenime? Kokias socialines pasekmes turi žmonių tikėjimas, kad juos supantis pasaulis kupinas dvasių ir nematomų jėgų, kurios tariamai įtakoja jų veiksmus?

Egzistuoja du plačiausiai paplitę požiūriai – funkcionalistinis ir konflikto teorijos.

Funkcionalizmo šalininkai pabrėžia ir tiria religijos indėlį, padedantį visuomenei išgyventi. Funkcionalistai teigia, kad:

- religija padeda žmonėms, bandantiems suvaldyti jiems nepaklūstančias gamtos jėgas (maldos, užkalbėjimai ir pan.);
- religija padeda žmonėms ieškoti gyvenimo prasmės, apmąstyti savo likimą;

- religija guodžia, suteikia viltį sunkiais gyvenimo momentais (liga, nelaimė, mirtis ir pan.);
- sušvelnina bejėgiškumo jausmą tose situacijose, kuriose asmuo nieko negali pakeisti (skurdas, socialinis neteisingumas ir pan.);
- pagaliau – religija integruoja visuomenę. E.Diurkheimio žodžiais tariant, pirmoji religijos funkcija kaip tik ir yra socialinio solidarumo kūrimas, stiprinimas ir palaikymas.

Konflikto teorijos šalininkai į religiją žiūri kaip į ginklą, kuriuo valdančios klasės suvaldo liaudies nepasitenkinimą, kylantį iš socialinio neteisingumo, išlaiko savo viešpataujančią padėtį. Ryškiausias tokio požiūrio atstovas buvo K. Marksas, laikęs religiją iliuzija, paguoda ir pasiteisinimo pagrindu, iškreipta pasaulėžiūra, prieš kurią reikia kovoti, nes kova prieš religiją yra netiesioginė kova prieš tą pasaulį, kurio dvasinė paguoda yra religija. Taigi, pasak K. Markso, religija yra “liaudies opijus”.

3. Religija ir socialiniai pokyčiai

Religijos įtaka socialiniams visuomenės pokyčiams yra neabejotina. Šis santykis yra dvejopas:

- Religija gali oponuoti pokyčiams ir siekti išlaikyti tradicinę socialinę tvarką (pvz., Islamo revoliucija Irane, kai 1979 m. buvo nuverstas šachas ir pradėta kurti socialinė santvarka, pagrįsta tradicinėmis islamo vertybėmis (Islamo Respublika). Panašūs procesai vyko ir Afganistane pasitraukus iš šalies sovietų kariuomenei).
- Religija gali prisidėti prie pasaulinių pokyčių. Pavyzdys – *M. Vėberio* tyrinėtas asketinis protestantizmas (tiksliau, jo atšaka – kalvinizmas) kaip svarbi moderniojo kapitalizmo atsiradimo sąlyga. (Kalvinistai ieškojo būdų patikrinti, ar jie priklauso Dievo išrinktiesiems, ar bus išganyti, ir nusprendė, jog pagrindinis būdas tikinčiajam pasitikrinti, ar jis bus išganytas, yra sėkmingas profesinis darbas, kurio natūralus vaisius – turto ir kapitalo kaupimas bei socialinis mobilumas. Laikytasi pažiūros, jog siekti būti turtingam yra pirmaeilis tikinčiojo uždavinys).

Religija taip pat gali būti panaudota ir atskirų religinių grupių kaip priemonė savo tikslams pasiekti (pvz., Ben Laden religinės teroristinės grupuotės veikla Afganistane ir kitose šalyse).

4. Religijų tipai

Sociologai nevienodai skiria religijų tipus.

Amerikiečių sociologas *N. Bellahas* skiria penkis religijų tipus:

- *Primityvios religijos* (garbinami mitiniai daiktų ir žmonių atvaizdai, su kuriais tapatinamasi; bažnyčia kaip organizacija neegzistuoja, ji sutampa su visa visuomene, pvz., Australijos aborigenų religijos).
- *Archainės religijos* (garbinamos mitinės būtybės, kurioms aukojamos aukos; formuojasi įvairūs kultai, pvz., polinezietiškos ir afrikietiškos religijos);
- *Istorinės religijos* (gerais darbais gelbėjama siela; formuojasi religinė organizacija, pvz., senovės žydų religija);
- *Ankstyvosios moderniosios religijos* (tiesioginis individo ir antgamtinės jėgos ryšys, savanoriška narystė religinėje bendruomenėje, pvz., protestantizmas reformacijos epochoje).
- *Moderniosios religijos* (asmeninių etinių principų paieška, tikinčiojo asmeninė atsakomybė) (109, 466).

Vokiečių sociologo M. Vėberio sistema paremta dviem kriterijais:

- misticismu ar asketizmu,
- siela išganoma šiame ar aname pasaulyje.

Amerikiečių sociologas M. Spenceris religijas klasifikuoja taip :

- *monoteistinės religijos* (judaizmas, krikščionybė, islamas),
- *politeistinės religijos* (induizmas, animizmas, taoizmas, sintoizmas),
- *pereinamosios religijos* (zoroastrizmas, skhizmas),
- *filosofinės religijos* (budizmas, konfucianizmas) (115, 36-39).

5. Religinių organizacijų formos

Skiriamos trys religinių organizacijų formos: bažnyčia, sekta ir denominacija.

Bažnyčia. Tai yra didelė formali religinė organizacija, biurokратиškai valdoma profesionalių dvasiškių. Ji turi savo hierarchiją, valdymo struktūrą, kadru rengimo sistemą. Ji palaiko gerus santykius su kitomis visuomenės institucijomis. Bažnyčios nariai – tikintieji (pasauliečiai) gali vienytis į religines socialines (visuomenines) organizacijas, kurios siekia ne tik religinių, bet ir socialinių tikslų. Pagal Katalikų Bažnyčios Kanonų teisės kodeksą, pasauliečių sambūriai skirstomi į kelias grupes:

- *Tertii ordines* – tretininkus, pavaldžius kokiam nors religiniam ordinui (pvz., pranciškonams, jėzuitams),
- *Consociationes clericos* – klerikalines sąjungas ar draugijas, kurioms vadovauja dvasininkija,
- *Consociationes publicae* – visuomenines sąjungas, religines socialines organizacijas (pvz., ateitininkai).

Katalikiškos religinės socialinės organizacijos (RSO) remiasi krikščionybės doktrina (orientacija į transcendencijos sferą, kurios galva yra Kristus), suteikiančia joms pasaulėžiūrinį pamatą, kuris veikia jų tikslus, vertybių sistemą ir veiklos principus. Kita vertus, katalikų religinės socialinės organizacijos veikla nėra vien tik religinė, bet ir socialinė: jose siekiama religinių ir socialinių tikslų (labdara, senelių globa, darbas su neįgaliaisiais ir pan.). Panaudojama ne vien religinės, bet ir socialinės priemonės, veiklos vieta pasirenkama visuomenė, o ne Bažnyčia, ir taip savo konkrečiais darbais paliudijamas tikėjimas. Būtent tai katalikų organizacijas išskiria iš grynai religinių sambūrių (brolių, kongregacijų). RSO galima vadinti “katalikų veikimu”. Taigi Katalikų Bažnyčia tai ne tik formali religinė organizacija, valdoma profesionalių dvasiškų, bet ir organizuotų piliečių RSO bendrija. Ši bendrija taip pat sąveikauja su įvairiomis institucijomis (politinėmis, ekonominėmis, švietimo ir kt.). Katalikų Bažnyčia yra tik viena iš pliuralistinės visuomenės dalių: šiandien nėra nei objektyvių, nei subjektyvių sąlygų susiformuoti vientisai krikščioniškai socialinei struktūrai. Todėl tikėtina, kad ateityje atsivers labai plati dirva įvairioms religinėms socialinėms organizacijoms – jos užims naujas socialinės veiklos vietas visuomenėje (darbas su narkomais, neįgaliaisiais ir pan.). Tikėtina, kad taip RSO funkcijos išsiplės – religinis motyvas vis labiau užleis vietą socialiniam.

Sekta. Tai yra nedidelė neformali religinė organizacija, vadovaujama pasauliečių, atsisakanti visuomenėje vyraujančių vertybių, mananti, kad tik jos išpažįstamas tikėjimas yra tikrasis. Radikali sektos forma – kultas. Jam būdingas agresyvumas, psichologinė prievarta sektos narių atžvilgiu, manipuliavimas jais. Sektos vadovas – “pranašas”, kuriam dera visiškai paklusti. Kultinės sektos pavyzdys – munistų sekta. Šiuo metu Lietuvoje veikia per 100 sektų.

Denominacija. Tai yra vidutinio dydžio formali religinė organizacija, turinti profesionalių dvasiškų ir puoselėjanti vyraujančią kultūrą bei palaikanti socialinę tvarką. Ji laikoma bažnyčios ir sektos tarpine forma. Denominacija, kaip religinės organizacijos forma, būdinga Šiaurės Amerikai.

Individualus religinis atsivertimas. Tai resocializacijos pavyzdys. Tokia resocializacija gali būti ir staigi, ir laipsniška. Pasak L. Broomo, ją lemia keli veiksniai:

- Įtemptos gyvenimiškos situacijos (ištuoka, nedarbas, mirtis šeimoje ir pan.). Tuomet religijoje individas ieško dvasinės atramos.
- Stipri emocinė tarpasmeninė būsimo atsivertėjo ir verbuotojo sąveika, lemianti jų ryšį. Tokiais atvejais neatmetama ir psichologinės prievartos galimybė. Tai ypač pastebima verbuojant naujus sektos narius.
- Laipsniškas naujo socialinio vaidmens mokymasis, kai individas laipsniškai artėja prie religijos, sąmoningai ją priimdamas kaip jam svarbų autentišką dalyką (12, 195-196).

6. *Religijos kaitos tendencijos*

Šiuolaikinėje visuomenėje pastebimos dvi pagrindinės religijos raidos tendencijos.

Pirma, sekuliarizacija (lot. *seacularis* – viešas, pasaulietinis). Tai yra procesas, nusakantis religijos įtakos viešajame gyvenime silpnėjimą. Sekuliarizacija reiškiasi:

- religinių vertybių nykimu, silpnėjančia jų įtaka visuomenėje;
- didėjančiu visuotiniu nusigrėžimu nuo vertybių, kurios susijusios su pareiga ir pritarimu (tiek politikos, tiek darbo srityse), nuo vertybių, perteikusių vadinamosios religinės etikos (teonominės etikos – Dievo garbė ir karalystė kaip galutinis tikslas) nuostatas ir kategorijas, ir leidusių kapitalizmo plėtotę;
- nenoru paklusti tradicinėms normoms ir vertybėms orientuojantis į individualias vertybes, į savirealizaciją ir pasitenkinimą savimi. Įsigali postmodernus vertybių pliuralizmas, vertybės (taip pat ir universalios), kurias visuomenė laikė neabejotinomis, vis dažniau verifikuojamos.

Antra, ekumenizmas. Tai yra siekimas suartinti skirtingas religijas, stiprinti jas išpažįstančiųjų bendradarbiavimą ir dialogą. Šis ekumenizmo sąjūdis įgyja vis didesnę svarbą konfliktų, kylančių tarp įvairių religijų (ypač krikščionių ir musulmonų, pvz., Indijoje, Indonezijoje, Pakistane ir kitose šalyse) išpažinėjų akivaizdoje.

7. *Religija kaip sociologų tyrinėjimo objektas*

Tyrinėjant religiją sociologus domina:

- kaip socialiniai ekonominiai bei kultūriniai pokyčiai daro įtaką religijos ir konkrečios bažnyčios, kaip organizacijos, kaitai, veiklos kryptims, prioritetams ir dialogui su visuomene;
- kaip keičiasi visuomenės religingumas;
- kaip keičiasi bažnyčios santykis su visuomene;
- kaip religinės organizacijos palaiko ryšius su kitomis visuomenės institucijomis (politinėmis, ekonominėmis, socialinėmis ir kt.) ir koks tas jų dialogas;
- koks religinių socialinių organizacijų (RSO) vaidmuo visuomenėje, kiek jos gali keisti visuomenę ir pačios keistis;
- koks RSO santykis su naujais religiniais judėjimais ir sektomis;
- kas vyksta religinėse bendruomenėse, kokie religinių grupių santykiai, jų sąveika;
- kokie vyrauja religinių grupių elgesio modeliai, kaip jie kinta;
- koks sekuliarizacijos ir ekumenizmo procesų poveikis bažnyčiai, kokie jo pasireiškimai;
- koks globalizacijos procesų poveikis bažnyčiai.

Klausimai ir užduotys

1. Kas yra religija?
2. Kokie yra esminiai religijos elementai?
3. Kaip religijos socialinę paskirtį aiškina funkcionalizmo šalininkai ?
4. Kaip religijos paskirtį aiškina konflikto teorijos šalininkai?
5. Apibūdinkite religijos įtaką socialiniams pokyčiams.
6. Kaip klasifikuojamos religijos? Pateikite jums priimtina klasifikavimo tipą.
7. Kokios yra religinių organizacijų formos?
8. Apibūdinkite sąvokas “sekuliarizacija” ir “ekumenizmas”.
9. Kas domina sociologus tyrinėjant religijos fenomeną?

Literatūra

- Abrometi H. The Church in a Secularized Society. New York, Carden City, 1998.
- Broom L., Bojean Ch., Broom D. Sociologija: esminiai tekstai ir pavyzdžiai. Kaunas, 1992. P. 192-198.
- Girnius K. Katalikų bažnyčia Lietuvoje pokomunistinių permainų procesuose pasauliečio žvilgsniu. LKMA Metraštis T. 18. Vilnius, 2001, p.291-320.
- Leonavičius J. Sociologijos žodynas. Vilnius, 1993.
- Peškaitis A., Glodenis D. Šiuolaikinis religingumas. Vilnius, 2000.
- Pruskus V. Katalikų bažnyčios kaip institucijos vaidmens kitimo prielaidos kuriant pilietinę visuomenę Lietuvoje. Kn.: Lietuvos sociologija amžių sandūroje. Vilnius, 2001.
- Religijotyros žodynas. Vilnius, 1991. P. 335-367
- Rops D. The Church in Society. New York. The Frede Press, 1996.
- Smelser N. Sociologija. Moskva, 1994. P. 464-476.
- Sociologija. Kurs lekcij. Rostov-na-Donu, 1998. P. 284-302.
- Vander Zanden J. Sociology. The Core. McGraw – Hill, 1990. P. 395-405.

XV. IŠSIMOKSLINIMAS KAIP ŠVIETIMO REZULTATAS

1. Išsimokslinimo samprata ir jo funkcijos
2. Išsimokslinimo organizavimas ir jo formos
3. Išsimokslinimas ir socialinė stratifikacija

1. *Išsimokslinimo samprata ir jo funkcijos*

Išsimokslinimas (education) yra formalizuotas, sistemingas procesas, kurio metu vieni visuomenės nariai perduoda kitiems žinias, vertybes, įgūdžius, o kiti įgyja atitinkamą išsimokslinimą ir taip tampa pajėgūs atlikti tam tikras socialines užduotis. Kalbėdami apie socializaciją, mokyklą minėjome kaip svarbią priemonę. Todėl galima teigti, kad pagrindinė išsimokslinimo funkcija yra visuomenės narių socializacija. Tačiau toks nusakymas būtų pernelyg platus. Išsimokslinimo funkcijas derėtų formuluoti konkrečiau. Sociologai skiria penkias *išsimokslinimo funkcijas*:

- *Kultūros perdavimo funkcija.* Kiekviena visuomenė turi tam tikrus veiklos būdus, savo normas, vertybes, kuriomis vadovaujasi, tvarko savo vidaus gyvenimą ir kurios ją skiria nuo kitų visuomenių. Jei amžiams bėgant išlieka skirtumai tarp lietuvių ir rusų, vadinasi, kiekviena iš minėtų visuomenių sugebėjo perduoti savo kultūrą iš kartos į kartą ir taip išlaikyti savo tapatumą. Be to, kultūra perduodama savo būdais ir priemonėmis.
- *Socialinės integracijos funkcija.* Vieninga švietimo sistema yra viena iš svarbiausių priemonių integruojant visuomenę (ypač įvairias etnines, kalbines grupes), paverčiant ją vieninga visuma.
- *Atrankos ir paskirstymo funkcija.* Akivaizdu, kad švietimo sistemoje vyksta moksleivių atranka ir paskirstymas. Nuolatinis vaikų mokymosi vertinimas vidurinėje mokykloje parodo, kurie mokiniai yra pajėgūs siekti aukštojo mokslo, o kurie galės mokytis kito lygio mokyklose.
- *Socialinės kontrolės funkcija.* Mokykla ne tik teikia žinias bei ugdo vertybes, bet ir yra socialinės kontrolės priemonė: vaikai išbūna mokykloje 5-6 valandas per dieną, penkias dienas per savaitę ir beveik dešimt mėnesių per metus. Taigi jie būna vienaip ar kitaip mokytojų prižiūrimi, pratinami prie tvarkos, drausmės. Dauguma mokinių pripažįsta esamą tvarką, paklūsta mokytojams, mokymąsi ir žinias laiko vertybe. Taip išsimokslinimo institucijos dėka palaikomas visuomenės stabilumas.
- *Socialinio mobilumo skatinimo funkcija.* Geras išsimokslinimas sudaro prielaidas pakeisti savo padėtį, padaryti karjerą ir pan. Todėl dauguma tėvų stengiasi suteikti savo vaikams kuo geresnį išsilavinimą.

2. Išsimokslinimo organizavimas ir jo formos

Išsimokslinimas yra sistemingas ir nė vienoje visuomenėje niekada nenutrūkstantis procesas. (Netgi karų metu mokyklos nėra uždaromos.)

Sociologus domina įvairūs išsimokslinimo organizavimo aspektai. *N. Smelseris* (109, 437-444) skiria keturis išsimokslinimo aspektus (formas):

- *Masinis ir elitinis išsimokslinimas.* Viduramžių Europoje aukštąjį mokslą buvo galima vadinti elitiniu, nes mokėsi daugiausia didikų vaikai. 21 a. aukštasis mokslas praranda savo elitinį pobūdį. Šiuo metu ES šalyse apie trečdalis jaunimo (18-35 m.) studijuoja. Tiesa, egzistuoja ir elitinės aukštosios mokyklos (Harvardo universitetas, Čikagos biznio mokykla ir kt.).
- *Valstybinės ir privačios mokyklos.* Išsimokslinimas niekada nebūna vienodas visose socialinėse grupėse. Aukštesnieji visuomenės sluoksniai stengiasi, kad jų vaikai išsilavinimą įgytų privačiose mokyklose, kuriose jis yra geresnis. Lietuvoje taip pat pastebima tendencija leisti vaikus į privačias mokyklas (pradedant pradine).
- *Centralizuotas ir decentralizuotas mokymasis.* Išsimokslinimas gali būti labai centralizuotas, tai būdinga nedemokratinėms valstybėms (pvz., buvusiai Sovietų Sąjungai). Pažymėtina tai, kad išsimokslinimo centralizuotumas priklauso ne tik nuo politinio režimo, bet ir nuo valdžios pasidalijimo valstybės viduje tarp centrinės ir regioninės valdžios institucijų: unitarinėms valstybėms būdinga centralizuota švietimo sistema, federacinėms – decentralizuota. Bene labiausiai decentralizuota yra JAV švietimo sistema.
- *Bendrasis ir techninis lavinimas.* Išsimokslinimas gali būti orientuotas į bendrąjį lavinimą, taip pat į praktinių, profesinių žinių įgijimą. Toji orientacija priklauso nuo ekonominių bei socialinių visuomenės poreikių (pvz., Lietuvoje šiuo metu ypatingas dėmesys skiriamas tiek bendrajam lavinimui, tiek praktinių profesinių žinių įgijimui) (109,437-444).

Italų sociologas *R. Perruccis* išsimokslinimo organizavimą aptaria kitu – mikrosociologiniu – aspektu atkreipdamas dėmesį į tokius dalykus:

- *Išsimokslinimo administravimas.* Mokyklos biurokratėja, kyla mokytojų ir administracijos konfliktai, administratoriai, ribodami mokytojų veiksmų laisvę, naudoja dvi pagrindines strategijas: 1) taisykles ir procedūras ir 2) visuotinę kontrolę.
- *Klasės ir mokytojai: lūkesčiai ir tikrovė.* Nors klasė yra mokyklos dalis, jos struktūra gali būti tiriama atskirai nuo mokyklos kaip visumos.
- *Mokyklos ir mokinių subkultūros, jų vaidmuo mokinių socializacijoje, mokyklos veikloje.*

- Mokytojų profesinės problemos, kova už savo interesus (96, 506-512).

3. *Išsimokslinimas ir socialinė stratifikacija*

Išsimokslinimo sistema yra veikiamą egzistuojančios socialinės visuomenės stratifikacijos: gaunamą išsilavinimą daugiau ar mažiau nulemia priklausymas vienai ar kitai socialinei grupei. Ir atvirkščiai – skirtingas išsilavinimas lemia jaunosios kartos priklausymą skirtingoms socialinėms grupėms ir taip savotiškai lemia visuomenės stratifikaciją.

- *Socialinė klasė ir išsimokslinimas.* N. Smelseris pastebi, kad dauguma šios šalies mokytojų, nepaisydami savo kilmės, orientuojasi į vidurinės visuomenės klasės gyvenimą, pritaria jos požiūriui tokiais klausimais kaip ambicijos, punctualumas, švara, pagarba nuosavybei ir valdžiai, lytinė moralė, tvarkingumas. Todėl nenuostabu, kad mokyklose šios socialinės klasės vaikų padėtis yra žymiai geresnė, o žemesniųjų sluoksnių vaikai yra nepakankamai įvertinami. Atsiranda tiesioginė diskriminacija, trukdanti šiems vaikams sėkmingai mokytis. Taip yra viešosiose (valstybinėse) mokyklose nekalbant apie tai, kad dalis turtingųjų vaikų mokosi privačiose mokyklose, kuriose mokymo lygis yra aukštesnis.
- *Lytis ir išsimokslinimas.* Išsimokslinimas palaiko stratifikaciją pagal lytį. Čia dera prisiminti, kad ne taip dar seniai ekonomiškai stiprių šalių moterims atsirado galimybė siekti tokio pat išsilavinimo kaip ir vyrams: 19 a. moterims aukštųjų mokyklų durys buvo uždarytos. Taip pat reiktų prisiminti atskiras mergaičių ir berniukų mokyklas – tai rodo, kad švietimo sistema buvo priemonė stratifikacijai pagal lytį palaikyti. Nors bendros mergaičių ir berniukų mokyklos rodo šios stratifikacijos silpnėjimą, tačiau išliko berniukų orientavimas į vaidmenis, kuriems atlikti reikia aktyvumo, sugebėjimo vadovauti, o mergaitės orientuojamos į tai, kur reikia pasyvumo, paklusnumo.
- *Socialinis mobilumas.* Išsimokslinimas yra svarbi socialinio mobilumo sąlyga, padedanti individui pakeisti socialinę grupę, kurioje jis atsidūrė, pavyzdžiui, gimdamas. Skiriami du išsimokslinimo veiksniai: 1) kiekybiniai išsimokslinimo veiksniai (mokymosi trukmė) ir 2) kokybiniai (mokymo kokybė, mokyklos prestižas ir pan.). Tiesa, sociologai neturi vieningos nuomonės, kiek šie veiksniai nulemia individo socialinį mobilumą, nes išsimokslinimo negalima atsieti nuo kitų socialinio mobilumo veiksnių (pvz., šeimos, asmeninių gabumų, kurie gali būti veiksmingesni už išsimokslinimą).

Klausimai ir užduotys

1. Kas yra išsimokslinimas?

2. Apibūdinkite pagrindines išsimokslinimo funkcijas.
3. Apibūdinkite *N. Smelserio* nurodytus keturis išsilavinimo organizavimo formas.
4. Koks išsimokslinimo ir socialinės stratifikacijos ryšys? Apibūdinkite jį.
5. Kokią įtaką išsimokslinimas turi asmens socialiniam mobilumui?

Literatūra

- Liuobikienė I., Guščinskienė J., Palidauskaitė J., Vaitkienė R. Sociologijos pagrindai. Kaunas, 1997. P.105-106.
- Muliulytė R. Moksleivių vertybinės orientacijos. Kn. Sociologija: praeitis ir dabartis. Mokslinės konferencijos pranešimų medžiaga. Kaunas, KTU, 2000, p. 291-295.
- Pruskus V. Lietuvos ir OECD šalių gyventojų dalyvavimo formaliajame šviesine lyginamoji analizė. Kn.: Sociologija: praeitis ir dabartis. 2 knyga. Kaunas, KTU, 1998, p. 87-93.
- Pruskus V. Lietuvos švietimo pasiekimai OECD šalių kontekste. Vilnius, 1998.
- Smelser N. Sociologija. Moskva, 1994. P. 436 – 449.
- Sociologija. Kurs lekcij. Rostov-na-Donu, 1998. P. 351-365.
- Vander Zanden J. Sociology. The Core. Mc Graw- Hill. 1990. P. 177-180; 302-308.

XVI. POLITIKA

1. Politika ir valdžia. Politinės galios tipai
2. Politinės galios telkimosi modeliai
3. Politinės valdžios tipai
4. Politinis režimas ir jo tipai
5. Politikos socialinis kontekstas

1. Politika ir valdžia. Politinės galios tipai

Politika yra bendri ir visiems privalomi sprendimai, kuriuos daro žmonės, turintys valdžią kitiems visuomenės nariams. Sociologo *H. Lassvello* žodžiais tariant, politika yra atsakymas į klausimą – “kas gauna – ką, kada ir kaip.” Sprendimų priėmimas galimas tik turint valdžią. Valdžia yra galėjimas įsakyti tada, kada tas, kas įsako, turi tam teisę, o tas, kuriam įsako, privalo paklusti. Tad valdžia yra universalus politikos įgyvendinimo įrankis.

Politinė galia (power) yra individo, grupės, klasės gebėjimas gauti tai, ko norima, ir taip garantuoti kitų sutikimą bet kokiomis priemonėmis.

Amerikiečių sociologas *A. Birch* skiria keturis politinės galios tipus - nuo labiausiai iki mažiausiai akivaizdžios politinės galios raiškos.

- Politinė valdžia apibrėžiama kaip piliečių kontrolė, kurią vykdo valdžios žmonės naudodami jėgą ar grąsinimus ir nepalikdami piliečiams jokios pasirinkimo teisės.
- Politinė valdžia apibrėžiama kaip asmenų ir institucijų atliekamas teisės įgyvendinimas. Valdžia visuotinai priimama kaip legitiminė, galinti spręsti ir įgyvendinti sprendimus jai suteiktos jurisdikcijos ribose.
- Politinė įtaka apibrėžiama kaip netiesioginė ar tiesioginė valstybės institucijų sprendimų ar personalo įtaka.
- Politinis manipuliavimas apibrėžiamas kaip veikla, kuria formuojama politinė opinija, vertybės ir elgesys, neatitinkantis realios padėties (7,139-140).

2. Politinės galios telkimosi modeliai

Egzistuoja du politinės galios telkimosi modeliai: elitizmo ir pliuralistinis.

- *Elitizmo modelis*. Politinė valdžia sutelkta mažų elito grupių rankose; ryški elito ir masių takoskyra.
- *Pliuralistinis modelis*. Politinė galia priklauso daugeliui mažumų (elitų) – politiniam, ekonominiam, kariniam, kultūros, meno, žiniasklaidos elitui. Pliuralizmas yra tarpinė elitizmo ir demokratijos koncepcija. Skirtingai nuo elitizmo, jis skelbia, kad nėra vieno dominuojančio elito; skirtingai nuo demokratijos teiginio apie “daugumos valdymą”, jis aiškina, kad dauguma nevaldo.

3. Politinės valdžios tipai

Atsižvelgdamas į paklusnumo motyvus, *M. Vėberis* išskiria tris teisėtos valdžios tipus:

- *Tradicinė valdžia*, kuriai paklūstama todėl, jog tikima, kad valdančiųjų kilmė ir veikla atitinka tradiciją, laikomą šventa ir nekeistina.
- *Charizmatinė valdžia*, kuriai paklūstama todėl, kad tikima nepaprastomis asmeninėmis valdovo savybėmis, iškeliančiomis jį virš tradicijos ir įstatymų.
- *Racionali (legali) valdžia*, kuriai paklūstama todėl, kad jos veikla atitinka įstatymus, nustatomus ir keičiamus pagal tam tikras taisykles.

Politinė valdžia gali reikštis tik esant valstybei.

Valstybė, jos elementai ir funkcijos. Valstybė yra apibrėžtoje teritorijoje gyvenančių žmonių organizacija, besiremianti viešąja valdžia. Valstybę sudaro: gyventojai (piliečiai), teritorija ir viešoji valdžia. Kiekviena valstybė gina savo suverenitetą. Suverenitetas – tai valstybės galėjimas turėti nepriklausomą vidaus ir užsienio politiką. Tai padaryti valstybė gali tik tuo atveju, jei yra nepriklausoma.

Valstybės raida. Europietiškoje civilizacijoje valstybės institucija evoliucionavo. Tai rodo miestų – valstybių (polių) senovės Graikijoje kūrimasis ir senovės Romos imperijos klestėjimas. Viduramžiais egzistavo šventoji Romos imperija, vienijama kosmopolitiškos krikščionybės: vienas Dievas, viena Bažnyčia, viena Imperija. Naujaisiais laikais (16-17 a.) ėmė kurtis tautinės valstybės (viena (pagrindinė, didžiausia) tauta – viena valstybė). 20 a. pradžioje susikūrė ir Lietuva kaip tautinė valstybė (1918m.). 20 a. pabaigoje susikūrė valstybių sandrauga (Europos Sąjunga), kurios tikslas – užtikrinti efektyvesnę ekonominę, socialinę bei kultūrinę šalių plėtotę. ES nariu tapo ir Lietuva.

Valstybės funkcijų plėtimasis. Pirminė valstybės paskirtis – suvienyti skirtingų interesų žmones. Klasikinės valstybės funkcijos yra keturios tokios:

- įstatymų apsauga,
- finansų sistemos priežiūra,
- viešosios tvarkos palaikymas,
- gynyba nuo išorės priešų.

Pramonės ir demokratinės revoliucijos pakeitė Europos visuomenės ir taip išplėtė valstybės funkcijas. Šis procesas, prasidėjęs 19 a. pradžioje, 20 a. įgijo naujas apraiškas ir naujas funkcijas. 20 a. pabaigos valstybė buvo pavadinta *gerovės valstybe*.

Gerovės valstybė - tai valstybė, siekianti garantuoti minimalią gerovę visiems savo piliečiams. Pagrindiniai gerovės rodikliai: sveikatos apsauga, švietimas, būstas, pajamų minimumas, socialinis draudimas. Gerovės valstybės iškilimo priežastys:

- *Industrializacija*, sumažinusi tradicinių aprūpintojų (šeimos) vaidmenį arba privertusi juos išnykti (gildijos, cechai).
- *Darbininkų klasės organizuota kova už savo interesus*. Tai privertė valstybės valdžią rūpintis socialiniu draudimu susirgus, esant bedarbystei, senatvėje.
- *Demokratija*. Gerovės valstybė yra visuotinės rinkimų teisės įsigalėjimo pasekmė, nes žmonių asmeninę riziką norima paversti kolektyvine kuriant visiems priimtina draudimo sistemą.
- *Kapitalizmo sąlygomis reikia atsižvelgti į neigiamas rinkos santykių pasekmes*: ne kiekviena veikla šiuolaikinėje visuomenėje yra pelninga, privatus kapitalas į nepelningas sritis (pvz., aplinkos apsauga, sveikatos apsauga, švietimą ir kt.) nelinkęs investuoti. Visu tuo privalo pasirūpinti valstybinė valdžia.

Valdžios funkcionalumas ir efektyvumas priklauso nuo politinio režimo.

4. Politinis režimas ir jo tipai

Politisinis režimas – tai valdžios sudarymo ir įgyvendinimo būdas. Egzistuoja trys politinio režimo tipai: demokratinis, autoritarinis ir totalitarinis.

- *Demokratinis režimas.* Valdžia sudaroma pagal nustatytus įstatymus išrenkant tautos atstovus, kurie formuoja vykdomąją valdžią ir ją kontroliuoja, leidžia reikiamus ir nepažeidžiančius šalies Konstitucijos įstatymus: demokratinė valdžia įgyvendinama laikantis ribų, kurios grindžiamos žmogaus teisėmis.
- *Autoritarinis režimas.* Valdžia sudaroma ne pagal taisykles, o dažniausiai ginkluota jėga. Pamynusi politines teises autoritarinė valdžia iš dalies pripažįsta ekonomines, kultūrines, religines piliečių teises. Kitaip tariant, pripažįsta privačios sferos egzistavimą.
- *Totalitarinis režimas.* Valdžia sudaroma ne pagal taisykles ir stengiamasi aprėpti visas visuomenės gyvenimo sritis įgyvendinant monistinį principą: politikoje be konkurencijos veikia viena valdančioji partija (kitos uždraustos); ekonomikoje – vienintelis savininkas ir darbdavys yra visagalė valstybė, kuri nustato darbo sąlygas, darbų apimtį ir atlyginimą; dvasiniame gyvenime – pripažįstama tik vienintelė teisinga pasaulėžiūra (Sovietų Sąjungoje – marksistinė).

5. Politikos socialinis kontekstas

Politikos socialinį kontekstą nusako: visuomenės politinė kultūra, žmonių politinis dalyvavimas ir jų politinės socializacijos lygis.

Politinės kultūros apima:

- visuomenės narių žinias apie politiką (teisingas ar klaidingas),
- emocijas (prieraišumas arba nepriešiškumas atskiriems politikos objektams),
- vertinimus (individualūs ar grupiniai), teikiačius subjektyvią informaciją politikos klausimais ir lemiančius asmenų ar atskirų grupių politinį elgesį.

Politisinis dalyvavimas. Sociologai dalyvaujančiuosius politikoje diferencijuoja taip:

- *apolitiškieji, ignoruojantys politiką ir visai ja nesidomintys,*
- *balsuojantys rinkimuose (jie sudaro daugumą, nors ne visais atvejais),*
- *aktyvistai, patys aktyviai besidomintys politika ir aktyviai dalyvaujantys visuose politiniuose renginiuose.*

Daugelis sociologų aktyvistus dar skirsto į dvi grupes: 1) dalyvaujantys politinių partijų veikloje ir 2) siekiantys politinės karjeros bei politiniai lyderiai.

Politinė socializacija. Politinis dalyvavimas priklauso nuo politinių asmens nuostatų ir politinio elgesio stereotipų, įgyjamų politinės socializacijos proceso metu. Demokratinės visuomenės paprastai ypač rūpinasi jaunosios kartos politiniu socializavimu. Todėl mokyklose dėstoma speciali disciplina – pilietinis ugdymas (*civic education*), kuris padeda parengti aktyvų pilietį, galintį sąmoningai ir atsakingai dalyvauti šalies politiniame gyvenime. Tokia disciplina dėstoma ir kai kuriose Lietuvos mokyklose.

Politinio dalyvavimo būdai. Asmuo politiniame gyvenime dalyvauja dvejopai:

- konvencionali (visuotinai priimtina, leistina);
- nekonvencionali (visuotinai nepriimtina, smerktina).

Konvencionalaus dalyvavimo politiniame gyvenime formos. Tas dalyvavimas vyksta per:

- rinkimus,
- interesų grupes,
- politines partijas.

Rinkimai. Tai pagal nustatytas taisykles atliekama procedūra, kurios metu piliečiai iš kelių kandidatų renka savo atstovus į valstybinės valdžios ar vietinės savivaldos institucijas.

Interesų grupės. Tai organizuotos žmonių grupės (pvz., verslininkai), siekiančios, kad vyriausybė laikytųsi joms palankios politikos. Galima pasakyti ir taip: tai politinės galios ir įtakos telkimas specifiniams interesams pasiekti įvairiose ekonominio, socialinio gyvenimo srityse.

Politinės partijos. Tai profesionalių politikų ir juos palaikančių eilinių piliečių organizacijos, siekiančios laimėti rinkimus ir sudaryti vyriausybę. Demokratinėje visuomenėje kiekvienas pilietis turi galimybę tapti vienos ar kitos jo pažiūras atitinkančios politinės organizacijos nariu. Šiuo metu Lietuvoje įregistruota 41 partija.

Nekonvencionalus dalyvavimo politiniame gyvenime formos:

- nesankcionuoti piketai, mitingai, demonstracijos,
- badavimai,
- susideginimai,
- nepaklusnumas įstatymams (riaušės).

Demokratinėje visuomenėje abu asmens dalyvavimo politiniame gyvenime būdai bei jų formos yra įmanomos, nors skirtingai toleruojamos ir vertinamos.

Klausimai ir užduotys

1. Apibūdinkite politikos ir valdžios santykį.
2. Kas yra politinė galia ir kokie yra skiriami politinės galios tipai?

3. Apibūdinkite pagrindinius politinės valdžios tipus.
4. Kokie yra pagrindiniai valstybės elementai? Apibūdinkite juos.
5. Kas yra socialinės gerovės valstybė? Apibūdinkite esminius jos bruožus.
6. Kokie yra politiniai režimai? Apibūdinkite juos.
7. Į kokias grupes skirstomi asmenys, dalyvaujantys politikoje?
8. Kas yra politinė socializacija? Apibūdinkite ją.
9. Kokie yra politinio dalyvavimo būdai ir formos? Apibūdinkite juos.

Literatūra

Burje P. Sociologija politiki. Moskva, 1995.

Kaminskas R. Asocijuotos interesų grupės: politikos tinklų sociologinė charakteristika. Kn. Sociologija: praeitis ir dabartis. Mokslinės konferencijos pranešimų medžiaga. Kaunas, KTU, 200, p. 93-100.

Liuobikienė I., Guščinskienė J., Palidauskaitė J., Vaitkienė R. Sociologijos pagrindai. Kaunas, 1997. P. 131-142.

Matakas J. (sudar.) Šiuolaikinė valstybė. Kaunas, KTU, 1999.

Palidauskaitė J. Lietuvos politinė kultūra. Kaunas, 1997. P. 16-38.

Parsons W. Viešojo politika. Vilnius: Eugrimas, 2001.

Sociologija. Kurs lekcij. Rostov-na-Donu, 1998. P. 312-337.

Vander Zander J. Sociology. The Core. McGraw – Hill, 1990. P. 238-249.

Wilson J. Political organizacions. New York: Basic Books, 1993.

XVII. SOCIALINIAI POKYČIAI

1. Socialinių pokyčių samprata
2. Socialinių pokyčių rūšys
3. Socialinių pokyčių šaltiniai
4. Socialinių pokyčių teorijos

1. Socialinių pokyčių samprata

Socialinio pokyčio sąvoka artima mums įprastai “socialinės raidos” sąvokai, tačiau ji apima kur kas platesnę socialinės realybės sritį. “Socialinės raidos” sąvoka apima tik socialinių pokyčių, kurie susiję su gerinimu, tobulinimu ir kt. rūši. Tačiau yra daugybė kitų socialinių pokyčių, kurių

negalima priskirti tobulinimo pokyčiams, pavyzdžiui, atsiradimas (iškilimas), tapsmas, augimas, kritimas, pereinamasis periodas ir kt. Tai iš esmės nei neigiamos, nei teigiamos reikšmės (vertinimo) pokyčiai. Taigi priimtinau šiuo atveju taikyti “socialinių pokyčių” sąvoką, kurioje nėra vertinimo ir kuri apima platų įvairiausių socialinių permainų ratą ir nepriklauso nuo jų krypties.

“Socialinio pokyčio” sąvoka fiksuoja patį socialinio pokyčio vienoje ar kitoje srityje, posūkio, permaitos plačiąją prasme faktą. Be to, socialinių pokyčių negalima suprasti kaip bet kurių visuomenės pokyčių. Būtina išskirti visuomeninius pokyčius, priskirtinus bet kuriai visuomenės sferai - ekonominei, politinei, dvasinei, ir socialinius pokyčius. Todėl kai kalbama apie socialinius pokyčius sociologine prasme, tai turima omeny ne bet kokios kurios nors sferos (ekonominės, politinės, technologinės arba visuomenės apskritai), o tik tos sferos, kuri yra sociologijos dalykas. Kitaip tariant, tai socialinių sistemų, socialinės stratifikacijos, socialinių procesų, institutų, organizacijų ir jų tarpusavio sąveikos pokyčiai.

Socialinių pokyčių sferai taip pat priskirtini ir žmonių veiksmų bei elgsenos ir sąmonės pokyčiai, kurie glaudžiai susiję su žmonių socialine padėtimi. Akivaizdu, kad žmonių socialinį statusą sąlygoja jų išsilavinimas, veiklos turinys ir pobūdis, pajamų ir turto lygis. Mažiausiai keičiasi kultūros turinys (pvz., vertybės, normos, papročiai) ir tautinė savimonė. Kur kas greičiau vyksta pokyčiai ekonominėje srityje.

Taigi “socialinių pokyčių” sąvoka reiškia įvairias permainas, vykstančias tam tikrą laiką. Pokyčiai vyksta:

- tarpasmeniniuose santykiuose (pvz., šeimos struktūros ir jos funkcijų pokyčiai);
- organizacijose ir institutuose (švietimas, mokslas nuolat kinta ir turinio, ir organizavimo požiūriu);
- mažose ir didelėse socialinėse grupėse (keičiasi klasės, atsiranda naujos, pvz., savininkų);
- visuomenėje ir globaliniu lygiu (migracija, ekonominė raida, pakilimas, krizės).

2. Socialinių pokyčių rūšys

Priklausomai nuo to, kurie socialiniai elementai veikiami (labiausiai pažeidžiami), skiriamos keturios socialinių pokyčių rūšys:

- *Pokyčiai, susiję su įvairių socialinių darinių struktūromis (struktūriniai pokyčiai).* Pavyzdžiui, pokyčiai šeimos struktūroje (poligaminė, monogaminė, daugiavaikė, mažavaikė ir kt.), bet kurios bendruomenės struktūroje – mažos grupės, profesinės, teritorinės, klasės, nacijos ir kt. Prie šių pokyčių grupės priskiriami ir struktūriniai socialinių institutų pokyčiai (prekybos, švietimo, mokslo, religijos), socialinės organizacijos pokyčiai ir kt.

- *Pokyčiai, susiję su socialiniais procesais (procesiniai socialiniai).* Pavyzdžiui, pokyčiai, vykstantys bendrijų socialinės tarpusavio sąveikos ir tarpusavio ryšių sferoje, (bendruomenių, organizacijų, institutų, individų). Tai solidarumo, įtampos, konflikto santykiai, kurie nuolat kinta.
- *Pokyčiai, susiję su įvairių socialinių sistemų, institutų, organizacijų funkcijomis (funkciniai socialiniai).* Pavyzdžiui, keičiantis Konstitucijai vyksta pokyčiai vykdomosios ir įstatymų leidžiamosios valdžios funkcijose (Prezidento, Ministro Pirmininko įgaliojimų kaita).
- *Pokyčiai individualios ir kolektyvinės motyvacijos sferoje (motyvaciniai socialiniai).* Individo bendruomenių, grupių poreikių, elgesio ir veiklos pobūdis nuolat kinta. Pavyzdžiui, kuriant rinkos ekonomiką iš esmės keičiasi gyventojų motyvacijos. Į pirmą vietą iškyla tokie motyvai kaip asmeninis uždarbis, pelnas, kurie veikia žmonių elgesį, mąstymą, sąmonę.

Visi čia suminėti pokyčių tipai yra glaudžiai susiję: vieno tipo pokyčiai pakeičia kitus socialinius tipus (antai po struktūrinių pasikeitimų būna funkciniai, po motyvacinių – procesiniai).

3. Socialinių pokyčių šaltiniai

Dažniausiai sociologų minimi socialinių pokyčių šaltiniai yra šie: gyventojai, gamta, mokslas ir technologijos, naujovių plitimas ir socialiniai konfliktai.

Gyventojai. Augant gyventojų skaičiui, keičiasi visuomenės sudėtis, teritorinis gyventojų pasiskirstymas (ypač dėl migracijos), o tai sukelia socialines problemas. Vienose šalyse socialines problemas sukelia gyventojų skaičiaus augimas, kitose - gyventojų senėjimas, t.y. vyresnio amžiaus žmonių skaičiaus spartus augimas (pvz., Vakarų Europos šalyse).

Gamyba. Potvyniai, sausros, žemės drebėjimai gali sukelti radikalias socialines permainas. Gamtos išteklių atradimas turi įtakos gyventojų migracijai, miestų augimui ir kt.

Mokslas ir technologija. Šiuolaikinė visuomenė neišsivaizduojama be automobilio, telefono, kompiuterio, tačiau prieš šimtą metų šių dalykų nebuvo. Mokslas vis labiau tarnauja naujų technologijų kūrimui. Sociologai R. Schaeferis ir R. Lammas mokslą apibūdina kaip žinias, įgytas taikant metodus, pagrįstus sistemingu stebėjimu, o technologiją – kaip tų žinių taikymą gaminant įrankius ir naudojantis gamtiniais ištekliais (106, 619). Daugelis sociologų, neminėdami mokslo ir technologijos terminų, kalba apie naujoves (inovacijas), t.y. atradimus (žinojimo papildymą) ir išradimus (turimų žinių panaudojimą nauja forma). Antai A. Enšteinio reliatyvumo teorija yra atradimas, o automobilis – tik išradimas, nes jis yra nauja senų elementų kombinacija.

Naujovių plitimas. Šis procesas vyksta tiek vienoje visuomenėje, tiek iš vienos visuomenės plinta į kitas. Ankstesnėse epochose naujoves skleidė keliautojai, misionieriai, kareiviai, migrantai.

Dabar tai daro transnacionalinės korporacijos, tarptautinė prekyba. Naujovių plitimas yra reglamentuojamas naudojant patentus.

Socialiniai konfliktai. Tai konfliktai, kurių sprendimas dažnai lemia esmines permainas. Skirtingos socialinės grupės turi nevienodus interesus, todėl jos negali nekonfliktuoti, o šie konfliktai negali nekeisti visuomenės.

4. Socialinių pokyčių teorijos

Sociologija nuo pat savo atsiradimo stengiasi atskleisti socialinių pokyčių ir raidos dėsnius. Sociologijos pradininkai *O. Kontas* ir *H. Spenceris* naudojo gausią istorinę medžiagą norėdami suprasti, kodėl ir kaip keičiasi visuomenės. Vėlesni sociologai tęsė atsakymų į šiuos klausimus paieškas. Ilgainiui susiklostė keturi socialinių pokyčių aiškinimo būdai: evoliucionizmas, ciklizmas, funkcionalizmas ir konflikto teorija.

Evoliucionizmas, dominavo 19 a. ir buvo siejamas su Č. Darvino biologinės evoliucijos teorija. Manyta, kad visuomenė, kaip ir gamta, nuolat tobulėja nuo paprastų homogeninių iki sudėtingų heterogeninių junginių. Buvo laikomasi viena kryptimi vykstančios evoliucijos teorijos, pagal kurią visos visuomenės pereina tuos pačius evoliucijos etapus ir neišvengiamai pasiekia tą patį rezultatą. 20 a. iškilo ne viena kryptimi vykstančios evoliucijos teorija, kuri aiškino, kad pokyčiai vyksta skirtingais keliais, nebūtinai ta pačia kryptimi ir nebūtinai reiškia pažangą.

Ciklizmas. Pagal šią teoriją, visuomenės raida yra ciklinė: civilizacijos iškyla, suklesti ir žlunga. Evoliucionistai, ypač vienos krypties evoliucijos teorijos atstovai, istoriją vaizduoja kaip nuoseklų ir nuolat kylančių pakopų seką, o ciklizmo šalininkai mato civilizacijos iškilimus ir žlugimus. Jie nesiekia numatyti ilgalaikės žmonijos raidos kryptį, o tik nori numatyti konkrečios visuomenės ar civilizacijos eigą. Evoliucionistai palyginti optimistiškai mato žmonijos pastangas siekti naujų aukštumų ateityje, o ciklistai - pesimistiškai numato kiekvienos civilizacijos neišvengiamą žlugimą.

Funkcionalizmas. Šios teorijos šalininkus labiau domina ne kaip visuomenė keičiasi, bet kaip ji išsilaiko. Naudojama *pusiausvyros* sąvoka: visuomenė reaguoja į neaiškias situacijas, tvarkos ardymą atitinkamomis priemonėmis, kurios padeda sugrąžinti pusiausvyrą. Socialinius neramumus (streikus, riaušes) funkcionalistai laiko tik laikiniais griovimais, o ne reikšmingais socialinės tvarkos pokyčiais.

Konflikto teorija. Pagal šią teoriją, visuomenė, kaip ir kiekvienas reiškiny, yra prieštaringa, t.y. vienybė priešybių, tarp kurių vyksta nuolatinė kova. Būtent besivaržančių socialinių grupių konfliktas ir esąs pagrindinis socialinių pokyčių šaltinis. Konfliktuoja darbdaviai ir darbininkai, valdantieji ir valdomieji. Konfliktai kyla taip pat ir kiekvienoje grupėje. Tad galima pasakyti ir taip: konfliktais visuomenė minta ir jų dėka išlieka.

Klausimai ir užduotys

1. Pateikite “socialinių pokyčių” sampratą sociologijoje.
2. Kokios yra socialinių pokyčių rūšys?
3. Kokie yra socialinių pokyčių šaltiniai?
4. Kaip aiškina socialinius pokyčius evoliucionizmo teorijos šalininkai?
5. Kaip aiškina socialinius pokyčius ciklizmo teorijos šalininkai?
6. Kaip aiškina socialinius pokyčius funkcionalistai?
7. Kaip aiškina socialinius pokyčius konflikto teorijos šalininkai?

Literatūra

- Alperovič B.D. Socialnaja gerontologija. Rostov –na- Donu, 1997.
- Berger P., Lucman T. Socialinės tikrovės konstravimas. Vilnius: Priedai, 1999.
- Blau P. M. Exchange and Power in social Life. New York, 1997.
- Burje P. Sociologija politiki. Moskva, 1993.
- Dahrendorf R. Modernusis socialinis konfliktas. Vilnius: Pradai, 1996.
- Frolov S.S. Sociologija. Moskva, 1997. P. 125-138.
- Hindles B. Political choice and social structure. Chicago: Edward Elger, 1999.
- Kublinskienė L. Šiuolaikiniai pokyčiai ir socialinių grupių interesai. Kn.: Žmogaus interesai ir dabartis. Vilnius, 1993. P. 12-34.
- Merton R. Social Theory and Social Structure. Gleancoe: The Free Press, 1992.
- Štompka P. Sociologija socialnych izmenenij. Moskva, 2001.
- Vander Zanden J. Sociology. The Core. McGraw - Hill, 1990. P. 355-366.

XVIII. KOLEKTYVINIS ELGESYS

1. Kolektyvinio elgesio samprata ir jo klasifikavimas
2. Išskaidytas ir koncentruotas kolektyvinis elgesys
3. Minios elgesio aiškinimai
4. Socialiniai judėjimai ir jų tipai

1. Kolektyvinio elgesio samprata ir jo klasifikavimas

Kolektyvinis elgesys yra tiek spontaniškas, tiek organizuotas ir būdingas palyginti dideliame skaičiui žmonių, reaguojančių į idėjas, reiškinius, įvykius. Kolektyvinis elgesys yra klasifikuojamas įvairiai. Dažniausiai sociologai, klasifikuodami kolektyvinį elgesį, remiasi dviem kolektyvinio elgesio lygiais: 1) mase ir 2) minia.

Masė – tai visuma žmonių, kuriuos jaudina ta pati problema, tačiau jie nėra arti vienas kito.

Minia – tai palyginti didelis skaičius žmonių, esančių vienas šalia kito (kartu).

N. Smelseris skiria tris emocijų tipus, būdingus tiek masei, tiek miniai. Tai – baimė, priešiškas ir džiaugsmas. Minios baimės pavyzdys – teatro žiūrovai gaisro metu. Masės (visuotinės) baimės pavyzdys – stichinė nelaimė. Minios priešiško pavyzdys – rasiniai neramumai, masinio priešiško pavyzdys – politinių lyderių paskelbimas kaltais („atpirkimo ožiais”).

Minios džiaugsmas – karnavalai, koncertai. Masės džiaugsmas – gyventojų džiaugsmas šalies krepšininkams laimėjus prestižines varžybas (109, 578-584).

J. Vander Zanden skiria išskaidytą (*dispersed*) ir koncentruotą (*converging*) kolektyvinį elgesį. Pirmasis – tai gandai, mada, pamišimai, visuotinė isterija, viešojo nuomonė. Antrasis – minia (126, 367-374).

Mes skirsime tris kolektyvinio elgesio formas: išskaidytą kolektyvinį elgesį, koncentruotą kolektyvinį elgesį ir socialinius judėjimus (iš spontaniškų reakcijų išaugę socialiniai judėjimai yra nulemti pirmųjų dviejų formų).

2. Išskaidytas ir koncentruotas kolektyvinis elgesys

Išskaidytas kolektyvinis elgesys. Visuotinės komunikacijos visuomenėje kiekvienas asmuo gali būti įtrauktas į masių elgesį, nes žiūri tas pačias televizijos programas, klauso tos pačios

muzikos, skaito tuos pačius laikraščius, yra nuolat raginamas pirkti tas pačias prekes. Sociologai skiria keturias konkrečias visuotinio elgesio formas: mada, viešoji nuomonė, gandas, panika.

Mada. Tai visuotinis priėmimas tam tikro skonio ar gyvenimo stiliaus, kuris trunka tam tikrą laiką ir keičiasi laipsniškai. Sociologus domina, kodėl žmonės rengiasi vieno stiliaus rūbais ir kodėl egzistuoja madingi ir nemadingi daiktai.

Viešoji nuomonė. Tai tam tikri elgesio viešajame gyvenime standartai ir jų taikymas vertinant individų ir grupių elgesį.

Gandas. Tai sunkiai patikrinama informacija, gauta neformaliu būdu (dažniausiai jos kilmės šaltinis neaiškus ar nežinomas), naudojama analizuojant neaiškią situaciją ir neretai priimama kaip tiesa.

Gandai – neoficiali visuomenės ryšio forma, nuolatinis įvykių įsisavinimo procesas, nusakomas kaip paslaptingas masių šnabždesys, formuojantis bendrąją visuomenės dvasinę atmosferą. Prieš gandas bejėgė visuomenės informavimo sistema bei kraštutiniai visuotinio teroro metodai. Pasiekę tam tikrą intensyvumo lygį gandai gimdo baimę, fobijas, diskomfortišką būseną, nepaklusnumą valdžiai ir pan. Gandai yra “patikimų pranešimų “papildymas neformaliais kanalais. Socialinių santykių, kurie formuojasi asmeniniu pagrindu, bazės dėka susikuria neformalūs komunikacijos kanalai ir pasitikėjimas. Tokie kanalai paprastai yra pagalbinių, nes kai “patikima” informacija prieštarauja oficialiems pranešimams, nuo jos paprastai atsiribojama kaip nuo gandų. Kai kuriais atvejais tokios neoficialios naujienos gali išstumti oficialiąsias.

Gandams būdingos dvi savybės: svarbusmas ir neapibrėžtumas. Jei įvykis nesvarbus ir jam apibrėžtumas nebūdingas, tuomet gandų ir nebus. Gando vertė ir neoficialumas turi įtakos visuomenės stratifikacijai, nes pasaulis dalinamas į “savus” ir “svetimus”, kur “svetimieji” – tie, kurie socialinėje hierarchijoje yra aukščiau ar žemiau. JAV sociologas *N. Smelseris* gandas sieja su kolektyviniu elgesiu, kuris minioje dažniausiai stichiškas ir neorganizuotas. Šiuo atveju gandai tampa labiausiai paplitusiu komunikacijos būdu. Gandų paskirtis - suteikti reikšmę situacijai, kurios žmonės nesupranta, ir bandyti ją paaiškinti. (110,34-41)

Gandų šaltiniu gali būti atskiri individai, mažos grupės ir organizacijos (gali būti ir politinė opozicija).

Gavėjais arba adresatais tampa ne tik nurodyta visuomenės dalis, bet ir didelės socialinės grupės (etnosas, klasės, sluoksniai) bei jų institutai.

Gandų nešiotojais arba tarpininkais dažniausiai tampa visuomenės informavimo priemonės. Domėjimasis tam tikrais gandais priklauso nuo amžiaus ir lyties: vyrai labiau nei moterys linkę kildinti, platinti ir priimti politines žinias (oficialias ir ne), moterys domisi gandais, susijusiais su kainų augimu, šeimyniniu gyvenimu. Jaunimas nuolat keičiasi žiniomis apie žinomus sportininkus, kino ir muzikos žvaigždes. Senus žmones domina pensijų dydis, nauji vaistai, aplinkinių likimas ir

pan. Sociologai pastebi didėjančią žmonių poreikį gauti patikimą ir atsakingą informaciją. Susidariusį patikimos informacijos vakumą užpildo gandai.

Panika. Tai nevaldomas bėgimas nuo suvokto pavojaus, kuris gali būti tiek tikras, tiek menamas, pagrįstas tikėjimu.

Koncentruotas kolektyvinis elgesys. Minia yra laikinas, santykinai neorganizuotas susibūrimas žmonių, kurie tiesiogiai kontaktuoja vienas su kitu. Skiriami tokie minios tipai:

- *Atsitiktinė minia* – susibūrimas žmonių, kurie siekia individualių tikslų toje pačioje vietoje ir tuo pačiu metu.
- *Įprastinė minia* – teatro, sporto varžybų žiūrovai, kurie laikosi egzistuojančių elgesio normų.
- *Ekspresyvi minia* – susibūrimas žmonių, reiškiančių stiprius jausmus (pvz., religinių apeigų dalyviai, sporto komandų, popmuzikos žvaigždžių gerbėjai ir t.t.).
- *Veikianti minia* – susibūrimas susijaudinusių žmonių, manančių, kad norimus pokyčius pasiekti galima tik pažeidus galiojančias socialines normas. Ši minia būna pasiruošusi agresyviai veikti, todėl gali virsti, pasak *J. Vander Zandeno*, gauja.

Minios bruožai. *J. Vander Zanden* skiria tokius minios bruožus:

- *Įtaigumas* – minioje lengviau pasiduodama svetimai įtakai nei būnant vieniems.
- *Deindividualizacija* (nuasmeninimas) – susitapatinus su minia, pamiršamas asmeninis tapatumas ir atsakomybė.
- *Nepažeidžiamumas* – minioje pasijuntama stipresniais ir nenugalimais (126, 370-371).

Minios dinamikos (raidų) fazės. Amerikiečių sociologas *N. Smelseris* skiria tokias minios dinamikos fazes:

- *Susibūrimas.* Gali būti spontaniškas susibūrimas, kai atsitiktinius praeivius nugali smalsumas, ir sąmoningas, kai susirenkama kažkam organizavus.
- *Komunikacija.* Minios dalyviai pirmiausiai aiškinasi, kas vyksta. Labiausiai paplitęs komunikacijos minioje tipas – gandas, nes tikroji informacija dažniausiai būna žinoma tik keliems asmenims.
- *Konvencionalizacija.* Minios susibūrimas tampa visuotinai priimtiniu, tačiau šią fazę pasiekia ne kiekviena minia, o tik ta, kuri buriasi svarbaus įvykio (pvz., valstybinių švenčių, reguliarių sporto varžybų) dėka (109, 584-586).

3. Minios elgesio aiškinimai

Egzistuoja įvairūs aiškinimai, kodėl minioje keičiasi žmonių elgesys ir kas lemia minios vieningumą. Labiausiai paplitę du: “užkrėtimo teorija” ir *N. Smelserio* teorija.

Užkrėtimo teorija. Jos kūrėjas – prancūzų sociologas *G. Le Bonas* (1841-1931). Jis teigė, kad minioje žmonės patiria radikalią transformaciją. Jie gali tapti žiauriais, laukiniais, iracionaliais, destruktiviais. (Būtent šie pradai glūdi kiekviename žmoguje ir tik ieško progos pasireikšti.) Minia visiškai užvaldo individą. Bendros nuotaikos ir vaizdiniai veikia individą trim būdais:

- *imitacija* – kitų veiksmų kartojimas,
- *įtaigumas* – būseną, kai individą veikia kitų vaizdiniai, nurodymai, siūlymai,
- *abipusė reakcija* – procesas, kurio metu vienų žmonių emocijos sukelia kitų žmonių emocijas, kurios, savo ruožtu, sustiprina pirmųjų emocijas, o šios intensyvina kitų žmonių emocijas (126, 373-375).

N. Smelserio teorija. Nurodomos šešios tam tikra seka (viena paskui kitą) sąlygos, lemiančios konkretų kolektyvinį elgesį (pvz., riaušės):

- *Struktūriniai veiksniai* – tai socialinio gyvenimo aspektai, padedantys atlikti kolektyvinius veiksmus.
- *Struktūrinė įtampa* yra sutrikęs socialinių sistemos dalių ryšys.
- *Augantis bendras tikėjimas (generalized belief)* – tai būseną, kai vis didesnę žmonių skaičių užvaldo nuomonė apie tai, kaip vertinti susiklosčiusią padėtį ir kaip į ją reaguoti.
- *Aktyvinantys veiksmas* – tai veiksmas, išprovokuojantis visuotinus susibūrusių žmonių veiksmus.
- *Dalyvių įtraukimas* reiškia, kad minia pradeda veiksmus ir vis daugiau minios narių įsitraukia į šiuos veiksmus.
- *Socialinė kontrolė.* Įvykių eiga labai priklauso nuo valdžios veiksmų, kurie gali būti prevenciniai, siekiantys neleisti kilti įvykiams, ir represiniai, siekiantys nuslopinti masinius destruktivius veiksmus. Ne visada valdžios veiksmų pasekmės atitinka ketinimus (109, 591-594).

4. Socialiniai judėjimai ir jų tipai

Tai vienaip ar kitaip organizuotos kolektyvinės pastangos sukelti socialinius pokyčius arba pasipriešinti jiems. Minios susirenka ir išsiskirsto, tačiau kolektyvinis elgesys ne visada trumpai gyvuoja. Kartais žmonės ilgai ir apgalvotai siekia ką nors keisti visuomenės gyvenime.

Demokratinėse visuomenėse gyvuoja daugybė įvairiausių socialinių judėjimų: pilietinių teisių, aplinkos apsaugos ir t.t. Juos klasifikuoti galima remiantis įvairiais kriterijais: pagal trukmę, interesus, tikslus. Egzistuoja judėjimai, kurie trunka šimtmečius, kiti gyvuoja trumpai. Pagal interesus socialiniai judėjimai skirstomi: į religinius, politinius, tautinius ir kt.

Pagal tikslus jie gali būti revoliuciniai ir reformistiniai.

Kiekviena klasifikacija turi savo privalumų ir trūkumų.

Amerikiečių sociologo *B. Hesso* siūlomi socialinių judėjimų klasifikavimo kriterijai:

- Socialinio pokyčio, kurį gina socialinis judėjimas, svarba.
- Judėjimo tikslas – sukelti pokyčius ar pasipriešinti jiems.
- Judėjimo taktika – panaudoti esamas struktūras ar kurti lygiagrečias.

Socialinių judėjimų tipai (pagal B. Hessa):

- *Reformistiniai*, siekiantys pokyčių egzistuojančiose sistemose.
- *Revoliuciniai*, siekiantys pakeisti vertybes ir institucijas.
- *Pasipriešinimo judėjimai*, siekiantys sustabdyti pokyčius ir atkurti tai, kas vadinama tradicinėmis vertybėmis bei normomis.
- *Utopiniai*, siekiantys idealios visuomenės išrinktosioms grupėms, turinčioms viltį, kad jų pavyzdys padės keistis ir sudėtingesnėms socialinėms sistemoms (42, 594-597).

Socialinio judėjimo raidos etapai. N. Smelseris išskiria keturis etapus:

- Nepasitenkinama esama padėtimi, kyla neramumai. Šiame etape lyderis yra agitatorius, raginantis veikti.
- Kuriama ideologija, kuri tampa tam tikru tiltu tarp nepasitenkinimo ir veiklos, vyksta telkimas bendrai veiklai. Lyderis – pranašas, idėjų įkvėpėjas.
- Kuriama formali organizacija. Lyderis tampa administratoriumi, koordinuojančiu veiksmus ir kontroliuojančiu darbo pasidalijimą.
- Judėjimas tampa biurokратиška institucija. Lyderis – politikas. Šis etapas būdingas ne visiems judėjimams. Paprastai jo stengiamasi įvairiais būdais išvengti (109, 599-600).

Klausimai ir užduotys

1. Kas yra kolektyvinis elgesys? Apibūdinkite jį.
2. Kaip klasifikuojamas kolektyvinis elgesys?
3. Kokios yra visuotinio elgesio formos? Apibūdinkite jas.
4. Apibūdinkite esminius minios bruožus.
5. Kokios yra esminės minios dinamikos fazės?
6. Kaip minios elgesį aiškina “užkrėtimo teorijos” šalininkai?
7. Kaip minios elgesį aiškina N. Smelseris?
8. Kaip klasifikuojami socialiniai judėjimai, pagal kokius kriterijus?
9. Kokie yra socialinių judėjimų tipai? Apibūdinkite juos.
10. Kokie yra pagrindiniai socialinio judėjimo raidos etapai? Apibūdinkite juos.

Literatūra

- Anderson B. Įsivaizduojamos visuomenės. Vilnius, 1999.
- Arendt Hanuah. Tarp praeities ir dabarties. Vilnius, 1995.
- Blau P.M. Exchange and Power in Social Life. New York, 1997.
- Burje P. Sociologija politiki. Moskva, 1993.
- Dmitrijev A.V. Sluchi kak objekt sociologičeskogo isledovaniya. Moskva, 1995.
- Kylikov V.N. Psichologija vnušenija. Moskva, 1998.
- Smelser N. Sociologija. Moskva, 1994. P. 575-599.
- Suslavičius A. Socialinė psichologija. Vilnius, 1998.
- Vander Zanden J. Sociology. The Core. Mc Graw – Hill, 1990. P. 367-376.

XIX. DEMOGRAFINIAI PROCESAI

1. Demografijos supratimas
2. Gyventojų skaičius ir jo augimo tendencijos
3. Gyventojų sudėtis ir pagrindiniai jos analizės kriterijai
4. Gyventojų dinamika ir jos veiksniai
5. Demografinės teorijos

1. Demografijos supratimas

Demografija (gr. dēmos – liaudis, gyventojai, graphō – rašau) yra mokslas, tiriantis gyventojų skaičių, sudėtį ir dinamiką, kuriuos lemia jų gimstamumas, mirtingumas ir migracija. Demografai pateikdami savo tyrimų duomenis naudoja dviejų tipų skaičius:

- Absoliučius skaičius, nusakančius esamą gyventojų kiekį, ir gimimų, mirimų, santuokų bei ištuokų kiekį.
- Santykinius skaičius (koeficientus, procentus, proporcijas), leidžiančius lyginti skirtingų laikotarpių ar skirtingų visuomenių demografinius procesus.

Pagrindiniai demografinių duomenų šaltiniai yra du: gyventojų surašymas ir statistika.

- *Gyventojų surašymas.* Tai tam tikroje teritorijoje (dažniausiai vienoje valstybėje) vienu metu atliekamas visų toje teritorijoje esančių gyventojų registravimas pagal lytį, amžių, rasę, tautybę, įregistruotas santuokas, pajamas, užimtumą ir kt. Pirmąjį visuotinį

gyventojų surašymą Europoje 1749 m. atliko Švedija. Pirmasis gyventojų surašymas Rusijos Imperijoje (į kurios sudėtį įėjo ir Lietuva po trečiojo Žečpospolitos (Lietuvos – Lenkijos valstybės) padalinimo (1795 m.)) buvo atliktas 1899 m. Paskutinis Lietuvos gyventojų surašymas įvykdytas 2001 m.

- *Statistika.* Kiekvienoje valstybėje tam tikros valdžios institucijos nuolat registruoja gimimus, mirtis, santuokas, gyventojų migraciją, vėliau šiuos duomenis apdoroja.

2. Gyventojų skaičius ir jo augimo tendencijos

Pagrindinis gyventojų surašymo ir statistikos tikslas – sužinoti, kiek gyventojų yra konkrečioje šalyje ir kokios jų kitimo tendencijos. Iš esmės labiausiai domina trys dalykai: gyventojų skaičiaus didėjimas, didėjimas pagal atskirus regionus ir gyventojų tankumas.

Gyventojų skaičiaus didėjimas. Pasak L. Broomo, apie 1650 m. pasaulyje gyveno maždaug 500 mln. žmonių. Per du amžius jų skaičius padvigubėjo. Kitas padvigubėjimas įvyko per 80 metų (1850-1930 m.) (12, 338). Šiuo metu pasaulyje gyvena per 6 mlr. žmonių. (Lietuvoje 3,4 mln., per dešimt nepriklausomybės metų dėl gimimų mažėjimo ir emigracijos gyventojų skaičius sumažėjo 5 procentais.)

Gyventojų skaičiaus didėjimas pagal regionus. Gyventojų skaičius auga nevienodai. Yra regionų, kuriuose šis skaičius auga lėtai (apie 1 proc. per metus), ir regionų, kuriuose gyventojų skaičiaus augimą demografai vadina greitu (2 proc. ir daugiau). Pirmiausia – tai musulmoniškos ir Lotynų Amerikos šalys. Šie pokyčiai atrodo nedideli, tačiau per ilgesnį laiką atsiskleidžia milžiniškas jų poveikis: 2 proc. metinis gyventojų prieaugis padvigubina pasaulio gyventojų skaičių per 35 metus, o 3 proc. metinis prieaugis – per 23 metus (73, 277-278).

Gyventojų tankumas. Tai yra gyventojų skaičius, tenkantis vienam teritoriniam vienetui (kv. km). Demografija negali apsieiti be šio kriterijaus, kadangi gyventojai įvairiose teritorijose pasiskirstę labai nevienodai. Yra tankiai gyvenami planetos ar atskirų valstybių regionai ir yra retai apgyvendinti regionai. (Bene rečiausiai gyvenama Mongolijoje: vienam žmogui tenka vienas kvadratinis kilometras. Tankiausiai – Honkonge.)

3. Gyventojų sudėtis ir pagrindiniai jos analizės kriterijai

Analizuodami gyventojų sudėtį demografai remiasi tokiais pagrindiniais kriterijais kaip lytis, amžius, gyvenamoji vieta, šeimyninė padėtis, kilmė.

Lytis. Demografus domina moterų ir vyrų skaičiaus santykis, kuris yra nevienodas skirtingose amžiaus grupėse. Šis santykis išreiškiamas kaip vyrų skaičius, tenkantis šimtui moterų. Lietuvoje 88 vyrams tenka 100 moterų (2002 m.). Kol kas mokslas negali paaiškinti, kodėl visais

laikais ir visose visuomenėse šimtui gimusių mergaičių tenka 104-107 berniukai ir kodėl daugiau berniukų miršta kūdikystėje ir vaikystėje (tik apie dvidešimtuosius gyvenimo metus mergaičių ir berniukų skaičius išsilygina).

Amžius. Gyventojai skirstomi į amžiaus kohortas (grupes) nurodant kiekvienos tokios grupės dydį procentais: visi asmenys, gimę tais pačiais metais, sudaro amžiaus kohortą. Visi tais pačiais metais pradėję dirbti sudaro užsiėmimo kohortą. Taigi kohortą sudaro žmonės, kurie vienu metu išgyvena vienodus įvykius. Visuomenę, kurioje daugumą sudaro jauni žmonės, demografai vadina jauna, o visuomenę, kurioje dominuoja pagyvenę – sena. (Tokiomis senomis visuomenėmis vadintinos Vakarų Europos šalys: Vokietija, Italija, Prancūzija).

Gyvenamoji vieta. Skiriami miestų, miestelių ir kaimo vietovių gyventojai.

Šeimyninė padėtis. Skiriami vieniši, susituokę, išsituokę, našliai. Šiuolaikinėse vakarietiškoje visuomenėje naudojamos papildomos charakteristikos:

- *Sugyventiniai (cohabitant)*, t.y. gyvenantys kartu nesusituokę (ES šalyse jie sudaro nuo 25 iki 40 proc., Lietuvoje apie 20 proc.).
- *Atsiskyrusieji (separated)* – tai sutuoktiniai, gyvenantys atskirai.

Kilmė. Visuomenėse, kurias sudaro įvairių tautų ir rasių gyventojai, remiamasi ir šiuo kriterijumi. Lietuvoje gyvenantys ne lietuviai (įvairių tautybių žmonės) sudaro apie 20 proc. visų gyventojų.

4. Gyventojų dinamika ir jos veiksniai

Gyventojų dinamika yra nuolat vykstanti gyventojų skaičiaus ir sudėties kaita, kurią lemia tokie veiksniai: gimstamumas, mirtingumas ir migracija. Gyventojų dinamika atskleidžia gyventojų skaičiaus didėjimą ar mažėjimą, lyčių santykio pokyčius, įvairių amžiaus grupių didėjimą ar mažėjimą, vienišų žmonių ir susituokusiųjų skaičiaus kitimą. Visa tai turi įtakos visuomenės socialiniams bei ekonominiams procesams, jų spartai ir kryptims.

Gimstamumas. Tiriant gimstamumą remiamasi tam tikrais kriterijais ir analizuojami gimstamumui įtakos turintys veiksniai.

Gimstamumo kriterijai:

- *Gimstamumo koeficientas* – kasmetinis naujagimių skaičius tūkstančiui gyventojų.
- *Vaisingumo koeficientas* – gimdymų skaičius, tenkantis tūkstančiui 15-44 metų amžiaus moterų.
- *Vaisingumo lygis* – vidutinis vaikų, kuriuos pagimdo moterys per visą savo gyvenimą, skaičius.

Gimstamumo veiksniai. Gimstamumą pirmiausia lemia objektyvūs veiksniai:

- socialinės ekonominės sąlygos,

- karai,
- ekonomikos pakilimas ir smukimas,
- žmonių pajamos ir išsilavinimas.

Turtingesnėse šalyse gimstamumas mažesnis nei neturtingose.

Subjektyvūs gimstamumo veiksniai:

- individualūs požiūriai į vaikus kaip į vertybes,
- individualūs požiūriai į jų skaičių šeimoje ir kt.

Mirtingumas. Tai yra gyventojų dinamikos veiksnys, neatsiejamas nuo gimstamumo.

Mirtingumo kriterijai:

- *Mirtingumo koeficientas* – kasmetinis mirimų skaičius tūkstančiui gyventojų.
- *Naujagimių mirtingumo koeficientas* – skaičius vaikų, mirusių iki vienerių metų amžiaus, tenkantis tūkstančiui naujagimių.

Mirtingumo tyrimai leidžia apskaičiuoti vidutinę gyvenimo trukmę (šiuo metu pasaulyje ilgiausiai gyvena prancūzės - 87 m.).

Mirtingumo veiksniai. Mirtingumą pirmiausiai lemia biologinė žmogaus prigimtis: žmogus, kaip ir viskas gamtoje, turi savo pradžią bei pabaigą. Pažymėtina tai, kad biologinė žmogaus prigimtis yra veikiamą socialumo, tai įrodo vis ilgėjanti vidutinė žmogaus gyvenimo trukmė (Romos Imperijos laikais žmogaus vidutinė gyvenimo trukmė buvo 30 m., dabar - per 70 m.). Mokslininkai teigia, kad žmogus galėtų išgyventi iki 150 m., jeigu nebūtų veikiamas neigiamų įtakų. Visuomenėje žmonės nuolat gerina savo gyvenimo sąlygas (būstą, mitybą), mokslas vis geriau pažįsta žmogaus organizmą ir taip kelia medicinos lygį. Taigi objektyviai atsiranda galimybės žmogaus gyvenimo trukmei ilgėti.

Migracija - tai žmonių judėjimas iš vienos geografinės vietovės į kitą. Skiriami du migracijos tipai: tarptautinė ir vidinė.

Tarptautinė migracija - tai gyventojų judėjimas iš vienos šalies į kitą. Ji turi du aspektus: emigraciją ir imigraciją.

- *Emigracija* vadiname tokį žmonių judėjimą, kai išvykstama iš šalies.
- *Imigracija* - toks judėjimas, kai atvykstama į kitą šalį.

Vidinė migracija - tai geografinis gyventojų mobilumas šalies viduje. Pagrindinis šios migracijos bruožas – gyventojų persikėlimas į didelius miestus (urbanizacijos proceso išdava).

Migracijos veiksniai. Skiriami du migracijos veiksnių tipai:

- “Stumiantieji” veiksniai (skurdas, karas, politinis persekiojimas šalyje).
- “Traukiantieji” veiksniai (aukštesnis gyvenimo lygis, socialinis saugumas kitoje šalyje).

Abu šie veiksnių tipai lemia asmens apsisprendimą emigruoti.

5. Demografinės teorijos

Gyventojų dinamikos priežastys ir pasekmės aiškinamos įvairiai. Plačiausiai žinomos *T. R. Malthuso* teorija ir “demografinio perėjimo teorija”.

Tomas Robertas Malthusas (1766-1834) – anglų šventikas ir mokslininkas, atkreipęs dėmesį į tai, kad gyventojų skaičius auga greičiau nei maisto gamyba. Todėl, jo nuomone, gyventojų skaičius auga geometrine progresija (1-2-4-8 ir t.t.), o maisto gamyba - aritmetine (1-2-3-4). Jis siūlė lytinį susilaikymą ir vėlyvą santuoką, nes kitaip gyventojų skaičių mažins badas, karai ir ligos.

“*Demografinio perėjimo teorija*”. Ji aiškina gyventojų skaičiaus augimą pereinant iš tradicinės visuomenės į moderniąją. Skiriami trys šio perėjimo etapai:

- Tradicinėje visuomenėje buvo didelis gimstamumas ir didelis mirtingumas, todėl gyventojų skaičius augo lėtai.
- Modernizacija sumažino mirtingumą (pagerėjo žmonių gyvenimo sąlygos, mityba, medicininis aptarnavimas), tačiau gimstamumas išliko toks pat, todėl staiga išaugo gyventojų skaičius.
- Mirtingumas išliko toks pat mažas, tačiau sumažėjo gimstamumas, nes ji buvo pradėta reguliuoti (kontraceptinės priemonės, nėštumų nutraukimas). Gyventojų skaičiaus augimas lėtėja ir stabilizuojasi.

Pažymėtina, kad šie etapai būdingi beveik visoms europietiškos civilizacijos šalims. Tokios tendencijos pastebimos ir Lietuvoje.

Klausimai ir užduotys

1. Kokie yra demografinių duomenų rinkimo šaltiniai? Apibūdinkite juos.
2. Kokiais kriterijais apibūdinama gyventojų sudėtis?
3. Apibūdinkite gyventojų dinamikos sąvoką.
4. Kokie yra pagrindiniai gimstamumo veiksniai? Apibūdinkite juos.
5. Kokie yra mirtingumo veiksniai? Apibūdinkite juos.
6. Kas yra migracija, kokie pagrindiniai jos tipai?
7. Apibūdinkite migracijos veiksnius.
8. Apibūdinkite T.R.Malthuso demografinę teoriją.
9. Kaip gyventojų skaičiaus augimą aiškina “demografinio perėjimo teorija”?

Literatūra

Broom R., Bonjean Ch., Broom D. Sociologija: esminiai tekstai ir pavyzdžiai. Kaunas, 1992. P. 312-316; 336-339.

Iverson L. Demografijos situacijos 10 šalių. Vilnius, 1995. P. 27-50.

Kanopkienė V. Demografija: pagrindinės sąvokos ir rodikliai. Vilnius, 1997.

Kosauskas A. Demografinis saldo Lietuvoje // Verslo žinios, 2000. Nr.40.

Sociologija. Kurs lekcij. Rostov-na-Donu, 1998. P. 134-156.

Stankūnienė S. Demografinių procesų valdymas. Teorija ir patyrimas. Vilnius, 1995. P. 45-60.

Vander Zanden J. Sociology. The Core. McGraw – Hill, 1990. P. 330-340.

SOCIOLOGINIAI TYRIMAI

XX. SOCIOLOGINIŲ TYRIMŲ SAMPRATA, TIPAI IR RŪŠYS

1. Metodologijos supratimas
2. Tyrimo metodai ir procedūros
3. Sociologinių tyrimų rūšys
4. Sociologinių tyrimų tipai

1. Metodologijos supratimas

Mokslinis pažinimas skirstomas į empirinį ir teorinį, t.y. faktinės medžiagos rinkimą ir jos teorinį aiškinimą. Faktai yra tikri, nepramanyti, nustatyti įvykiai, reiškiniai. Teorija yra tos tikrovės reiškinių aiškinimas abstrakčia logine forma. Teorijos ir empirikos santykis nusakomas tuo, kad faktai yra apibūdinami kaip teorinio aiškinimo objektas, o pati teorija - kaip tų faktų aiškinimo būdas. Empirinis tyrimas (t.y. faktų rinkimas) neįmanomas nesiremiant kokia nors teorija. Kita vertus, faktai būtini teorijoms pagrįsti ar atmesti. Empirinė sociologija kaip tik ir domisi sociologiniais tyrimais, kurie orientuoti rinkti ir analizuoti konkrečius visuomenės gyvenimo faktus taikant specialius metodus.

Metodologija (gr. *methodos* – tyrimo kelias, parodymas; *logos* – žodis, sąvoka, mokslas) yra mokslas apie mokslinio tyrinėjimo metodą, tyrinėjime naudojamų metodų visumą. Pažymėtina, kad ši sąvoka įvairių autorių aiškinama nevienodai.

Pasak *J. Leonavičiaus*, metodologija yra: 1) mokslas, aiškinantis mokslinio tyrimo metodus, bendrą mokslo metodų teoriją; 2) tikrovės pažinimo teorija, tirianti mokslinio mąstymo būdą bei principus (69, 129).

K. Kardelis metodologiją apibrėžia kaip teoriją, kuri nagrinėja:

- mokslinio pažinimo procesą (bendroji metodologija),
- jo principus (bendramokslinė metodologija),
- mokslinio tyrimo metodus ir techniką (mokslo krypties metodologija) (51, 54-55).

Metodologija, kaip žinių sistema, gali būti:

- *aprašomoji* (deskriptyvinė), t.y. aprašanti, kaip veikia mokslinio pažinimo procesas, atskleidžianti jo struktūrą,
- *normatyvinė* (preskripcinė), t.y. nustatanti paties mokslinio pažinimo proceso reikalavimus.

Taigi pasirinkti tyrimo metodologiją nėra lengva, nes jos supratimas ir taikymas gali būti įvairūs. Todėl pirmiausia derėtų aiškiai išskirti ir apibrėžti tyrimo koncepciją, t.y.pagrindinę idėją ir

tuos teorinius teiginius, kurie sudaro tyrimo išeities pozicijas, nes metodologija gali būti suvokiama ir kaip tyrimo metodų panaudojimo logika - blogai ją numaćius kai kurių reiškinių galima ir neištirti.

2. Tyrimo metodai ir procedūros

Tai yra vienaip ar kitaip formalizuotų informacijos rinkimo, apdorojimo ir analizės taisyklių bei reikalavimų visuma.

Metodas – pagrindinių duomenų rinkimo, apdorojimo ar analizės būdas.

Technika – tam tikro metodo veiksmingo panaudojimo specialių būdų visuma.

Metodika – techninių priemonių (būdų), susietų su duotu metodu, visuma, įskaitant atskiras operacijas, jų nuoseklumą ir tarpusavio ryšį. (Antai viešosios nuomonės tyrimui sociologas taiko anketavimo metodą. Kai kurių klausimų pateikimo uždara ir atvira forma gali apibūdinti šios apklausos techniką. Metodiką šiuo atveju charakterizuos pateiktas respondentams klausimynas.)

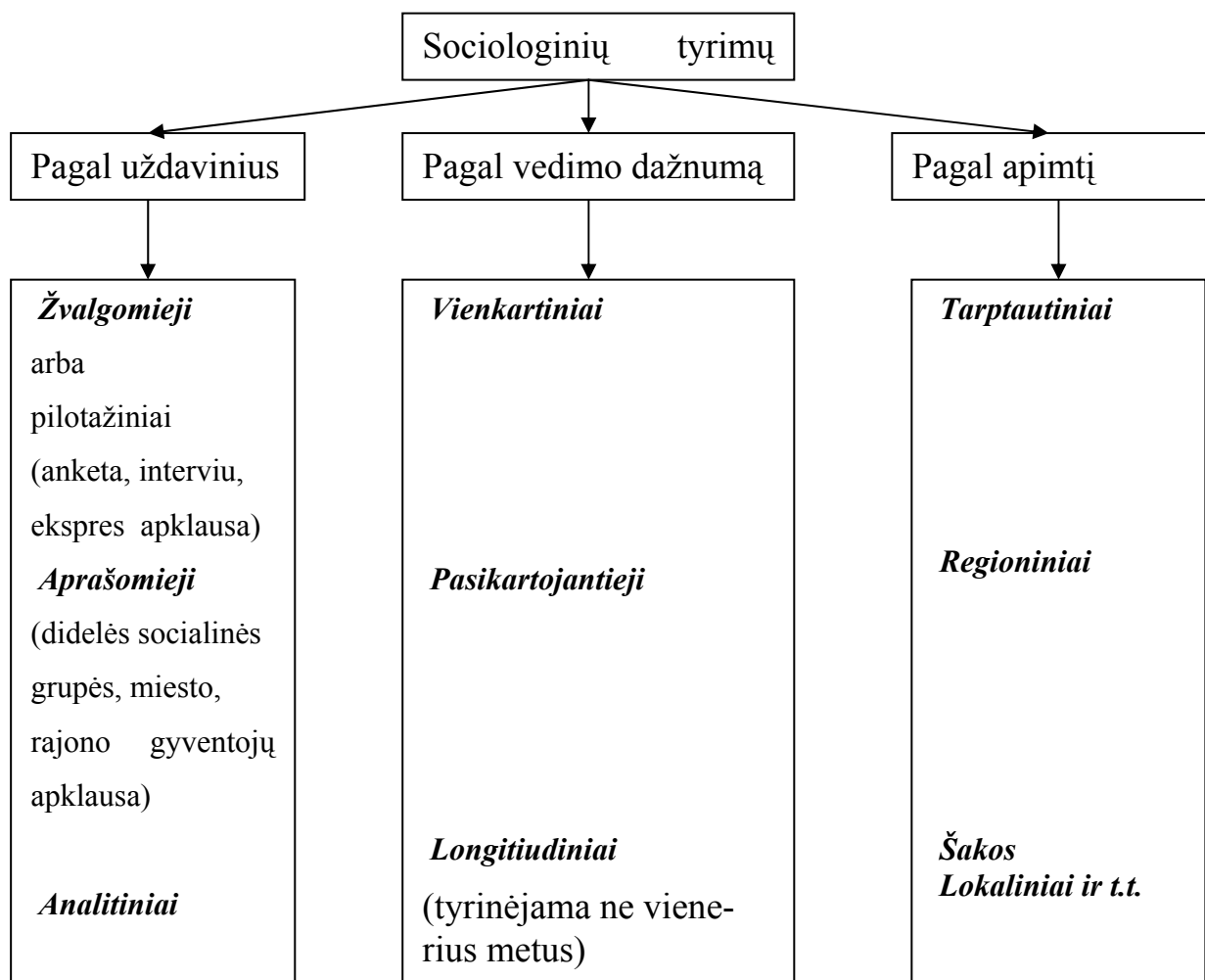
Procedūra – tai visų atliekamų operacijų, veiksmų nuoseklumo eiga. Ši sąvoka siejama su sociologinės informacijos rinkimo bei apdorojimo būdų sistema.

J. Leonavičius sociologinių tyrimų metodologiją ir metodiką apibūdina taip: sociologinių tyrimų metodologija ir metodika – tai socialinių reiškinių tyrimo strategijos ir taktikos pagrindai; metodologija – tyrimo būdų ir principų nustatymas, metodika – tyrimo būdų ir taisyklių visuma (69, 233).

Yra glaudus metodologijos ir metodikos ryšys – tie patys stebėjimo metodai gali būti taikomi sociologiniuose ir psichologiniuose tyrinėjimuose, kurių metodologija iš esmės skiriasi, o statistinių duomenų apdorojimo metodai naudojami ir tiksluosiuose, ir socialiniuose moksluose. Metodologija neprieštarauja tam tikrų metodinių priemonių pritaikymui atliekant konkrečius tyrimus, reikalaujančius būtent tokių priemonių taikymo.

3. Sociologinių tyrimų rūšys

Sociologinį tyrimą galima apibūdinti kaip sistemą logiškai nuoseklių metodologinių, metodinių ir organizacinių-techninių procedūrų, susietų tarpusavyje vieno tikslo – gauti patikimus duomenis apie tiriamą reiškinį ar procesą. Pats reiškinys gali būti analizuojamas skirtingai. Pagal tyrimo gilumą, jam keliamus uždavinius, analizės sudėtingumą skiriamos trys sociologinio tyrimo rūšys.

Žvalgomasis (pilotažinis) tyrimas. Jis gali būti taikomas pradiniam išsamių tyrimų etape kaip bandomasis tyrimas, kurio tikslas – patikslinti hipotezę, uždavinius, patikrinti metodiką. Toks tyrimas paprastai yra nedidelės apimties, ne tokios sudėtingos programos, jam atlikti reikia mažiau techninių priemonių. Pavyzdžiu gali būti apklausa ekspromtu (praeivių gatvėje ir pan.).

Aprašomasis tyrimas. Jis yra sudėtingesnis, jo tikslas - gauti empirinius duomenis, suteikiančius išsamesnį tiriamų reiškinių vaizdą. Aprašomieji tyrimai atliekami, kai analizės objektas – palyginti didelė žmonių grupė, kuri gali būti apibūdinama įvairiais aspektais. Tyrėjas aprašo, įvertina, palygina jų dominančius požymius, aiškinasi jų tarpusavio ryšius, daro išvadas.

Analitinis tyrimas. Tai giliausia sociologinė analizė, kurios tikslas - ne tik aprašyti reiškinio struktūros elementus, bet ir išsiaiškinti jų priežastinius ryšius. Čia taikomi kompleksiniai sociologinės informacijos rinkimo metodai (įvairios apklausos, dokumentų analizė, stebėjimas eksperimentas ir kt.).

Vidinės sociologijos, kaip mokslo, institualizacijos požiūriu, sociologiniai tyrimai dar gali būti skirstomi į:

- *fundamentaliuosius tyrimus*, kurių tikslas yra kaupti mokslo žinias remiantis teorijomis, padedančiomis atskleisti šios srities universalius dėsningumus ir principus;

- *taikomuosius tyrimus*, kurių tikslas yra fundamentaliųjų žinių pagrindu tirti aktualiausias socialines problemas, ir tuo pasitarnauti socialinei praktikai;
- *socialinės inžinerijos tyrimus*, kurių tikslas yra fundamentaliųjų mokslo žinių pritaikymas technikai ir naujoms technologijoms kurti.

Be to, tyrimai dar skirstomi ir pagal jų pakartojimą (pagal tai, kada ir kiek kartų pakartojami). Šiuo požiūriu skiriami:

- *Vienkartiniai tyrimai*. Jie atliekami vieną kartą įtraukiant įvairaus amžiaus, skirtingo išsilavinimo, pajamų, tikėjimų ir kt. asmenis. Čia apklausiami respondentai prašomi atsakyti į klausimus tiek norint sužinoti jų nuomonę, tiek renkant faktinę medžiagą. Jie gali būti apklausiami įvairiai: lauke (natūraliomis sąlygomis), paštu ar grupėje. Teoriškai dauguma apklausų yra vienkartinės, nors tai gali trukti keletą savaitių ar mėnesių. Vienkartinį tyrimą apibendrina gyventojų surašymas, kuriame gyventojai apklausiami panašiu metu. Pagrindinis vienkartinio tyrimo privalumas yra tas, kad jo metu gali būti surinkti duomenys apie didelį skaičių žmonių, ir šie duomenys gali būti lyginami, analizuojami, nes jų neveikia laiko pokyčiai (pvz., galima apklausti dideles žmonių grupes siekiant išsiaiškinti, ką jie galvoja apie Lietuvos ateitį Europos Sąjungoje ir pan.).
- *Pasikartojantieji tyrimai*. Jie atliekami kartas nuo karto siekiant išsiaiškinti požiūrio į tam tikrus reiškinius kaitą (pvz., kartas nuo karto atliekami gyventojų tyrimai siekiant išsiaiškinti, kaip pakito jų požiūris į Lietuvos stojimą į NATO ir pan.).
- *Longitudiniai tyrimai*. Šie tyrimai trunka ilgą laiką (keletą savaitių, mėnesių, metų). Jų metu renkami atitinkami duomenys apklausiant tuos pačius respondentus. Taigi čia tiriami tie patys asmenys stebint, kaip keičiasi jų požiūriai į reiškinius laikui bėgant. Longitudinio tyrimo privalumas yra tas, kad čia yra galimybė studijuoti pokyčius žmonių vertinimuose ir elgesyje. Norintys tirti tendencijas, turi atlikti longitudinalius tyrimus. Ypač tai svarbu norint išsiaiškinti, kaip keičiasi visuomenės požiūris į svarbiausius klausimus, su kuriais visuomenės susiduria (pvz., naujieji religiniai judėjimai, eutanazija, organų donorystė ir pan.). Atskiruose longitudinalinio tyrimo etapuose duomenis gali rinkti skirtingi tyrėjai. Kadangi longitudinaliniai tyrimai yra gana sudėtingi, brangūs, tai jie nėra taip plačiai paplitę kaip skerspjūvio tyrimai.

4. Sociologinių tyrimų tipai

Ne visus tyrimų rezultatus galima pateikti kiekybine išraiška – skaičiais. Skiriami du sociologinių tyrimų tipai: kiekybiniai ir kokybiniai.

Kiekybinis tyrimas - tai toks empirinis tyrimas, kurio duomenis galima pateikti skaičiais (kiekybine išraiška). Kiekybiniam požiūriui į socialinės realybės reiškinį svarbu aprašyti išoriškai stebimą reiškinį surinkus apie jį duomenis. Kitaip tariant, jį užfiksuoti – kaip tai atrodo iš šalies (objektyviai) (pvz., tiriamas gyventojų požiūris į valdžios institucijas, jų veiklos efektyvumą ir pan.).

Kiekybinis tyrimas – tai visada pozityvistinis tyrimas (svarbu aprašyti tai, kas objektyvu, realu ir bandyti tai paaiškinti). Kiekybinių tyrimų paskirtis – patvirtinti esamą (hipotetinį) faktą ar jo nepatvirtinti. *Kiekybiniam tyrimams būdinga:*

- 1) objektyvus požiūris į aplinką ir 2) nesikišimas į tikrovę, kai daromas tyrimas. Kitaip tariant, tiriama tai, kas yra, o ne tai, ko norėtume, kad būtų.

Kiekybiniai tyrimai nėra adekvatūs, kai tiriama socialinė tikrovė. Todėl ne visada ir visur gali būti naudingi. (Vargu ar galima, pavyzdžiui, palyginti moksleivius, turinčius iš informatikos dalyko “dešimtuką” miesto ir kaimo mokyklose – ar tie dešimtukai bus lygiaverčiai.)

Kokybinis tyrimas – tai toks tyrimas, kai duomenys nėra pateikiami kiekybine išraiška (skaičiais). Kokybiniam požiūriui į socialinę realybę svarbu išsiaiškinti, kaip asmuo suvokia tą tikrovę. Kitaip tariant, išsiaiškinti, kaip jaučiasi toje padėtyje esantis asmuo. Kokybinio tyrimo paskirtis – aprašyti ir paaiškinti reiškinį (tai bus iš esmės auditas: aprašymas (išorinis auditas) ir paaiškinimas (vidinis auditas).

Kokybiniam tyrimams būdinga:

- asmenišką tyrėjo įsikišimą siekiant išsiaiškinti,
- globėjišką tyrėjo santykį su žmogumi, kurio požiūrį tiria.

Kokybiniai tyrimai naudingi siekiant išsiaiškinti esamą reiškinio (požiūrio, elgsenos) kokybę ir nustatyti ją ne išoriškai (kaip atrodo), o tarsi iš vidaus – per žmogaus asmeninio santykio su tuo reiškiniu prizmę.

Kokybiniai tyrimai pasirenkami:

- kai mažai tirta sritis,
- kai įstringama vienoje konkrečioje srityje ir negalima toliau judėti į priekį,
- kai reikia paaiškinti reiškinį, o ne tik pateikti statistiką,
- kai reikia apauginti statistinius duomenis “mėsa”, t.y. paaiškinti tuos dalykus, atskleisti priežastis ir galimas pasekmes,
- kai norima sužinoti, kaip iš tiesų problemą “mato” patys respondentai, o ne iš išorės (t.y., kaip ji atrodo mums visiems),
- kai reikia pamatyti ne detalę, o visumos naudą.

Kiekybinio ir kokybinio tyrimo matavimų santykis. Skiriami keturi pagrindiniai matavimų tipai: nominalinis, eilės, intervalo ir proporcinis.

Kokybinis tyrimas apima *nominalinio* (*vardų*) lygmens skalę (pvz., efektyvus – neefektyvus, kompetentingas – nekompetentingas). Jei kategorijos dar išdėstomos pagal eilę, pvz., nuo aukščiausios iki žemiausios (drąsus, vidutiniškai drąsus, nedrąsus), įtraukiama *ir eilės* (*rango*) skalė. Išdėstymas vienodais atstumais sužymėtoje intervalo skalėje kaip priimta intelekto testuose, ir proporcijos lygis su absoliutaus nulio atskaitos tašku (kaip priimta matuojant temperatūrą) nėra kokybinio tyrimo išskirtinumas.

Kokybinis tyrimas naudoja kitas matavimo formas – nominalinę arba eiliškumo, kurios neišlaiko griežtos kokybinių ir kiekybinių metodų dichotomijos (skirties). Socialinių tyrimų praktikoje kokybiniai ir kiekybiniai požiūriai sąveikauja. Žiniasklaidos tyrimų “kontent analizės” tradicijoje komunikacijos turinys ir forma, ypač tekstai, yra kvalifikuojami ir paklūsta statistiniam apdorojimui. Interviu tekstų laisvesnėse traktuotėse kokybinė ir kiekybinė analizė papildo viena kitą.

Kiekybinių ir kokybinių tyrimų skirtumą galima nusakyti ir taip: kiekybiniai tyrėjai dirba su keliais kintamaisiais ir daugeliu atvejų, kokybiniai tyrėjai – su vienu (ar keliais atvejais) ir daugeliu kintamųjų.

Pastaruoju metu pasaulyje didėja susidomėjimas kokybiniais tyrimais. Akivaizdu ir tai, kad tiriant socialinius reiškinius kiekybiniai ir kokybiniai požiūriai suartėja. Ryškėja tendencija šiuos du požiūrius tyrimuose sujungti.

Klausimai ir užduotys

1. Kas yra sociologinis tyrimas? Apibūdinkite jį.
2. Kokius žinote sociologinio tyrimo tipus? Apibūdinkite juos.
3. Kuo skiriasi kiekybinis tyrimas nuo kokybinio?

Literatūra

- Durkheim E. Sociologijos metodo taisyklės. Vilnius: Vaga, 2001.
- Gaidys V. Visuomenės nuomonės tyrimai: teorija ir praktika. Vilnius, VU, 1999.
- Gaidys V. Visuomenės nuomonės tyrimų metodika. Vilnius, 1997.
- Yin R. K. Case study research: design and methods. 2 ed., Sage Publication, 1994.
- Kardelis K. Mokslinių tyrimų metodologija ir metodai. Kaunas, 1997. P.12-30; 50-59.
- Leonavičius J. Sociologijos žodynas. Vilnius, 1993. P.129.
- Liuobikienė I. Sociologija: bendrieji pagrindai ir tyrimų metodika. Kaunas, 2000. P. 98-102.
- Patton Ch. Constructing Social Research Methods. Sage Publication, 1990.
- Schaefer R., Lamm R. Sociology. Mc Graw-Hill, 1998. P. 49-63.

Tard G. Obščestvenojе mnenije i tolpa. Moskva, 1992.

XXI. KIEKYBINIO SOCIOLOGINIO TYRIMO PROGRAMA

1. Kiekybinio tyrimo programos supratimas
2. Tyrimo problema, objektas ir dalykas
3. Tyrimo tikslo ir uždavinių nustatymas
4. Pagrindinių sąvokų patikslinimas ir jų interpretacija
5. Išankstinė sisteminė tyrimo objekto analizė
6. Sociologinio tyrimo hipotezės iškėlimas ir hipotezių tipai
7. Strateginio tyrimo planų tipai ir jų ypatumai
8. Esminės atrankinio sociologinio tyrimo charakteristikos

1. Kiekybinio tyrimo programos supratimas

Kokybinio ir kiekybinio požiūrio į socialinės realybės tyrimą ypatumai lemia ir sociologinių tyrimų programą. Kiekybinį sociologinį tyrimą, turintį savo gyvavimo tradicijas, užsakovai ir mokslinė visuomenė labiau toleruoja nei palyginti naują – kokybinį. Dėl akivaizdžių rezultatų ir gebėjimo patikrinti jų pagrįstumą, mes taip pat išsamiau analizuosime kiekybinio sociologinio tyrimo programą, nes ji bene plačiausiai paplitusi ir dažniausiai taikoma. Tiesa, egzistuoja nemažai sociologinio tyrimo programų aprašymų (modelių), kurių autoriai (*K. D. Bailey, V. Jadov, K. Kardelis, I. Liubikienė, J. Leonavičius ir kt.*) nevienodai vertina jos parengimą. Nepaisant to, esama ir esminių panašumų. Tai susiję su tyrimo etapais, tyrimo problemų, hipotezių formulavimu, sociologinės informacijos ir analizės rinkimo metodais bei tyrimo apimties nustatymu. Todėl stengsimės šiuos požiūrius derinti.

Kiekybinio sociologinio tyrimo programa.

Tyrimo programa – tai teorinių metodologinių prielaidų ir vykdomo darbo pagrindinių uždavinių bei tyrimo hipotezių išdėstymas nurodant procedūros taisykles bei jų tikrinimo loginį pagrįstumą. Sociologinio tyrimo programos turinys ir struktūra priklauso nuo tyrimo tikslo. Pagal tai skiriami du tyrimų tipai:

- *teoriniai – taikomieji tyrimai*, kurių tikslas – ieškoti naujo daug visapusiškesnio ir labiau pagrįsto socialinių problemų paaiškinimo ir taip padėti spręsti tas problemas;
- *taikomieji sociologiniai tyrimai*, kurių tikslas – apibūdinti socialines problemas ir pasiūlyti konkrečius jų sprendimo būdus. Šiuos tyrimus užsako tiek valstybės institucijos (savivaldybės, ministerijos), tiek verslo struktūros (firmos).

Konkrečios tyrimo programos rengiamos priklauso nuo išdėstytų tikslų.

Tyrimo programą sudaro dvi svarbiausios dalys: metodologinė ir procedūrinė.

Metodologinė programos dalis apima:

- problemos formulavimą, tyrimo objekto ir dalyko nustatymą;
- tyrimo tikslo ir uždavinių išskėlimą;
- pagrindinių sąvokų patikslinimą ir interpretaciją;
- išankstinę sisteminę tyrimo objekto analizę;
- darbinių hipotezių išskėlimą.

Procedūrinė programos dalis apima:

- principinį (strateginį) tyrimo planą;
- stebėjimo vienetų atrankos sistemos pagrindimą;
- sociologinės informacijos rinkimo ir analizės procedūrų projektą.

Programa papildoma darbo planu, kuriame nurodomi pagrindiniai darbo etapai, tyrimo vykdymo terminai, būtini ištekliai ir kt.

2. Tyrimo problema, objektas ir dalykas

Tyrimo pradžioje visada iškeliamą problema. Skirtinos dvi problemos dalys: gnoseologinė ir dalykinė.

Gnoseologinė (t.y. pažinimo požiūriu) problemos dalis sprendžia prieštaravimą tarp to, kas žinoma apie žmonių problemas ir to, kad nežinoma apie žinomų problemų sprendimo būdus. Ši prieštaravimą ir turi padėti išspręsti sociologinis tyrimas.

Dalykinė sociologinio tyrimo problemos dalis – tai tam tikras socialinis prieštaravimas, kuriam pašalinti ar vienai iš galimų socialinės plėtros alternatyvai pasirinkti būtinas kryptingas veiksmų organizavimas. Tai padaryti ir padeda sociologinis tyrimas.

Dalykinė ir gnoseologinė socialinių problemų dalys yra glaudžiai susijusios, nes nežinoti praktinių socialinio valdymo uždavinių galima ir dėl tam tikros valdymo srities sudėtingumo, ir dėl teorinių šios srities žinių trūkumo.

Socialinis tyrimas paprastai orientuotas į konkrečios socialinės problemos suvokimą ir esamų prieštaravimų joje atskleidimą bei įvardijimą. Socialinė problema tik tuomet gali būti suvokta kaip visuomeninis poreikis, kai ją provokuojantys prieštaravimai tampa akivaizdūs. Net ir suvokta socialinė problema, ne visuomet kryptingai analizuojama, nes reikia aktyvaus suinteresuotumo ir pasirengimo konkretiems veiksams. Kitaip tariant, konkrečiam tyrimui būtinas “socialinis užsakymas”.

Akivaizdu, kad socialinės problemos skiriasi savo mastu: vienos neišeina iš tam tikro kolektyvo ribų (grupinės, lokalinės problemos), kitos susijusios su ištisų regionų, didelių socialinių

grupių ir visuomeninių institutų interesais (regioninės ir institucinės problemos). Kadangi socialinė problema susijusi su visos visuomenės interesais, ji tampa bendra visiems visuomenės nariams.

Problemos sudėtingumo laipsnis priklauso nuo:

- socialinių objektų, kuriuose glūdi prieštaravimai ir kurie objektyviai reikalauja kryptingo reguliavimo, sudėtingumo;
- visuomenės sąmoningumo ir poreikio spręsti šiuos prieštaravimus;
- atitinkamos srities mokslinių ir pakankamai praktinių žinių.

Išsyk suformuluoti problemą gana sunku, todėl pradedama nuo bendrojo klausimo formulavimo (problemos paieškos). Vėliau klausimas vis labiau konkretinamas. Konkretinant problemos formulavimą būtina:

- pirma, kuo tiksliau atskirti tai, kas “problemiška”, t.y. ieškoma, nežinoma, nuo to, kas “ne problemiška”, t.y. kas duota ir jau žinoma;
- antra, iš bendrosios problemos aiškiai atskirti tai, kas esminga, nuo to, kas neesminga;
- trečia, bendrąją problemą išskirstyti į jos elementus ir surikiuoti tam tikra tvarka atskiras problemas pagal jų svarbą (prioritetus).

Po tyrimo problemos formulavimo pasirenkamas konkretaus tyrimo objektas. Juo gali būti socialinis procesas arba socialinės realybės sritis, arba visuomeniniai santykiai, kuriuose glūdi socialinis prieštaravimas.

Taigi *sociologinio tyrimo objektu* gali būti visa tai, kas akivaizdžiai ar neakivaizdžiai turi socialinį prieštaravimą ir sukelia probleminę situaciją, kurią reikia spręsti.

Be objekto, išskiriamas ir *sociologinio tyrimo dalykas*, t.y. tokios teoriniu arba praktiniu požiūriu reikšmingos objekto savybės, dalys bei ypatybės, kurios tiesiogiai bus tyrinėjamos. Kadangi objektas – socialinis prieštaravimas, tai dalykas – tos objekto savybės ir dalys, kurios akivaizdžiausiai atspindi duotą prieštaravimą. Taigi problemos formulavimas ir tuo pagrindu objekto ir dalyko išskyrimas yra sociologinės programos rengimo pirmasis žingsnis.

Antrasis žingsnis - tyrimo tikslo ir uždavinių nustatymas.

3. Tyrimo tikslo ir uždavinių nustatymas

Sociologinio *tyrimo tikslas* numato, kokių bus siekiama rezultatų – teorinių ar taikomųjų. Kitaip tariant, tikslas gali būti nukreiptas: 1) į teorinio pažintinio rezultato siekimą ir 2) į praktinio taikomojo rezultato siekimą.

Tyrimo uždaviniai – tai sanakaupa konkrečių tikslinių motyvų, nukreiptų sociologinio tyrimo problemos analizei ir sprendimui. Kitaip tariant, uždaviniai formuluoja klausimus, į kuriuos turi būti atsakyta įvykdžius tyrimą. Tyrimo tikslai ir uždaviniai sudaro tarpusavyje susijusią grandinę, kurioje viena grandis palaiko kitą. Galutinis tyrimo tikslas gali būti pavadintas tyrimo bendru

uždaviniu, o atskyrus uždavinius, kurie yra pagrindinio uždavinio sprendimo priemonės, galima pavadinti tarpiniais tikslais arba antros eilės tikslais.

Jei pagrindinis tikslas formuluojamas kaip teorinis taikomas, tai rengiant programą pagrindinis uždavinys skiriamas mokslinės literatūros tuo klausimu studijavimui, tyrimo dalyko hipotetinei koncepcijai sukurti, išeities duomenų tiksliai interpretavimui, mokslinės problemos išskyrimui ir loginių darbinių hipotezių analizei.

Jei tyrimo tikslai yra praktiniai, tai pradedant rengti programą visų pirma atsižvelgiama į socialinio objekto specifiką ir aiškinamasi praktiniai uždaviniai, kuriuos reikia spręsti. Tik tada tyrėjas ieško literatūroje atsakymo į klausimą, ar yra koks nors tipinis iškilusių uždavinių sprendimo būdas.

Savo ruožtu ir patys *uždaviniai yra skirtingo lygmens. Skiriami:*

- *bendrieji,*
- *pagrindiniai,*
- *atskirieji ir*
- *papildomieji uždaviniai.*

Taigi tyrimo tikslo nustatymas leidžia sutvarkyti mokslines paieškas – įvardyti pagrindinių, atskirų ir papildomų uždavinių sprendimo nuoseklumą.

Pagrindiniai ir atskirieji uždaviniai logiškai susieti - atskirieji išplaukia iš pagrindinių ir iš esmės yra jų sprendimo priemonės.

Atskirieji uždaviniai kyla iš detalizuotų bendrųjų. Kiekviena programos plėtos ir gautų duomenų analizės pakopa (stadija) prasideda nuo konkrečių uždavinių įvardijimo. Todėl reikia stengtis aiškiai suformuluoti ne tik tyrimo tikslus, bet ir pagrindinius bei atskirus uždavinius.

Be pagrindinių ir atskirųjų programinių uždavinių, gali būti iškelti ir papildomi uždaviniai. Pagrindiniai uždaviniai atitinka tyrimo tikslinę nuostatą, o pagalbiniai – tarsi priderinami rengiant būsimuosius tyrimus ar tikrinant šalutines, nesusietas su tirama problema, hipotezes.

Programinių uždavinių kėlimo nuoseklumas parodytas žemiau pateiktoje lentelėje (*šaltinis: Jadov V. A. Socialogičeskije isledovanija: metodologija, programy, metody. Moskva, 1987. P.42).*

**Programinių uždavinių kėlimo nuoseklumas
priklausomai nuo pagrindinio tyrimo tikslo**

Uždavinių eiliškumas	Teorinis taikomasis tyrimo tikslas	Praktinis taikomasis tyrimo tikslas
1	Iš prieinamų šaltinių išaiškinti pagrindinį socialinį prieštara, sukeliantį problemą, ir jį pritaikyti konkrečioms socialiniams objektams ir procesams	Analizuoti literatūrą, konsultuotis su specialistais, rasti tipinį praktinės duoto objekto problemos sprendimą
2	Išaiškinti aplinkybes, kuriomis iškilo problemos ir veiksniai, lemiantys tiriamus procesus, t.y. parengti teorinę tyrimo koncepciją	Rinkti faktinius duomenis apie objekto būklę panaudojant jau pritaikytas arba specialiai sukurtas metodikas ir rasti tipinio problemos sprendimo varianto pritaikymo duotam objektui būdus
3	Konstruoti tyrimo metodikas, jas patvirtinti (pilotažas) ir surinkti informaciją apie tyrimo objektą	Parengti problemos sprendimo variantus ir juos patikrinti aptarus su ekspertais ir po to – eksperimentiniu būdu
4	Surinktų duomenų detali analizė pagal tyrimo koncepciją ir jo hipotezes; principinių problemos sprendimo būdų ir jų praktinio pritaikymo konkrečiuose objektuose galimybių nustatymas	Išanalizuoti socialinio bandymo rezultatus, tikslinti siūlomas naujoves, įvertinti pasiektą efektą, sudaryti perspektyvinį praktinių veiksmų planą

Programinių uždavinių kėlimo nuoseklumas priklausomai nuo pagrindinio tyrimo tikslo.

Tyrimo pradžioje dera atmesti besąlygiškai visa tai, kas nesusiję su pagrindinių uždavinių sprendimu. Tai reiškia, kad informacija turi būti pagrįsta, patikima, nekintanti. Tai galima pasiekti iškėlus tarpusavyje susijusias hipotezes ir daug kartų patikrinus jas pradiniais duomenimis. Tyrėjas turi būti pasiruošęs tikslinti klausimus ir kelti naujus uždavinius iki pat tyrimo pabaigos. Tyrimo sėkmė didžia dalimi priklauso ir nuo sąvokų aiškaus apibrėžimo. Tai trečiasis žingsnis, kurį dera žengti tyrėjui

4. Pagrindinių sąvokų patikslinimas ir interpretacija

Kiekviename tyrime naudojama tam tikra seka. sąvokų ir kategorijų, kurios yra tarsi socialinių reiškinių ir procesų teorinio įprasminimo raktas. Tai leidžia tyrėjui aprašyti pagrindines tyrinėjimo dalyko savybes, patikslinti nuoseklios analizės kryptį. Sėkmingam šio uždavinio

sprendimui reikia tiksliai apibrėžti sąvokas ir jas interpretuoti. Čia gali padėti visuotinai priimti sąvokų apibrėžimai iš žodynų, žinytų, kitos specialiosios literatūros. Nesvarbu, kuo remiasi sąvokų aiškinimas, jis turi loginį – pažintinį charakterį ir vadinamas sąvokų *interpretacija*.

Rengiant sociologinio tyrimo programą pirmiausia dera išskirti pagrindines sąvokas, apibrėžiančias būdingiausius tiriamos problemos aspektus. Pastarieji turėtų būti empiriškai interpretuojami, o tai įgalintų ne tik formuluoti hipotezes, bet ir jas tikrinti remiantis faktiniais duomenimis. Sąvokų interpretacija reiškia paiešką empirinių požymių, aiškinančių pirmųjų reikšmės tam tikru aspektu, kurių savo ruožtu nustato tyrimo problema ir dalykas.

Sąvokų interpretaciją apsunkina tai, kad jos yra skirtingo abstrahavimo lygio. Antai, norėdami interpretuoti tokias sąvokas kaip “socialinis aktyvumas ar “tautinės mažumos”, turime studijuoti papildomą literatūrą, ir tik tuomet galėsime pateikti pakankamai bendrą sąvokų aprašymą.

Netiksli ar neteisinga pagrindinių sąvokų interpretacija gali sugriauti visą tyrimo logiką. Vėliau ši klaida gali prasiskverbti ir į duomenų rinkimo instrumentariumą.

Neretai pagrindinė sąvoka apima kitas, dalines, sąvokas, kurių abstrahavimo lygis yra žemesnis. Antai mūsų jau minėta pagrindinė sąvoka “socialinis aktyvumas” apima tokias siauresnes sąvokas kaip “visuomeninis aktyvumas”, “aktyvumas darbe”, “aktyvumas pažintinėje veikloje” ir kt. Todėl pagrindinės sąvokos interpretacija reikalauja jos išskaidymo į sudėtinės sąvokas. Šias interpretacijos būdu išaiškintas sąvokas taip pat reikia paaiškinti.

Toliau atliktina kita tiriamo dalyko struktūros tikslinimo procedūra – *operacionalizacija*. Ji detalizuoja pagrindinės sąvokos interpretaciją, t.y. anksčiau išskirtas pagrindinės sąvokos dedamąsias dalis išskaido į jų smulkesnius elementus – vienareikšmiškai suvokiamus terminus. Taip gautos pačios paprasčiausios sąvokos dar vadinamos *operacionalinėmis* (*operacinėmis*).

Taigi teorinė sąvokų *interpretacija praeina šiuos etapus*:

- pirma, probleminė situacija pervedama į formalizuotą mokslinę terminiją;
- antra, kiekviena sąvoka išskaidoma į tokias operacines sudedamąsias, kurias būtų galima tyrinėti kiekybiniais metodais;
- trečia, atliekama jų faktorinė interpretacija nustatant tyrimo dalyko išorinius ir vidinius ryšius;
- ketvirta, sąvoka paruošiama taip, kad ją būtų galima skaičiuoti ir registruoti.

Taip sutvarkytos (paruoštos) sąvokos dar vadinamos *sąvokomis – rodikliais (indikatoriais)*.

Atlikęs sąvokų interpretaciją ir operacionalizaciją tyrėjas naudodamasis jau patikslintomis sąvokomis sistemiškai aprašo sociologinio tyrimo objektą.

5. Išankstinė sisteminė tyrimo objekto analizė

Šios analizės tikslas - „išryškinti“ daikto vaizdą, padaryti jį aiškų, tikslų ir apibrėžtą. Todėl tyrimo objektas pateikiamas išskaidytas į kokybiškai skirtingus elementus, sujungtus tarpusavyje į tam tikrą hipotetinį modelį. Aišku, kad tyrimo dalyku bus ne visi elementai ir ryšiai, bet tik kai kurie iš jų. Kokia būtent kryptimi bus analizuojami empiriniai duomenys, priklausys nuo pasirinktos darbinės hipotezės. Taip išankstinės tyrimo objekto analizės metu vyksta tyrimo problemos „modeliavimas“, t.y. toks jos konceptualus išskaidymas ir detalizavimas, kuris turėtų padėti suformuluoti bendrąsias ir atskiras tyrimo hipotezes. Hipotetinio modelio pavyzdys - socialinio mobilumo veiksniai (išsilavinimas, šeima, laisvalaikis, individualios asmens charakterio savybės).

6. Sociologinio tyrimo hipotezės iškėlimas ir hipotezių tipai

Hipotezė (*gr. hypothesis* – pagrindimas, spėjimas) – tai teigimas apie socialinių reiškinių funkcionavimo ir raidos faktus, empirinius ryšius arba principus, kurie neturi arba turi nepakankamą empirinį ar loginį pagrindimą. Sociologiniame tyrime hipotezės grindžiamos prielaidomis apie socialinių objektų struktūrą, tiriamų socialinių objektų ryšių pobūdį ir galimus socialinių problemų sprendimo būdus. Jei žinių stebimiems reiškiniams paaiškinti nepakanka, tai kyla naujos prielaidos, kurias išreiškia hipotezės. Jos gali paaiškinti atskiras reiškinių dalis, o ne visą problemą iš karto. Vienos hipotezės gali padėti paaiškinti ir pagrįsti kitas ir taip suteikti joms papildomo pagrindimo. Kitaip tariant, mes tikriname iškelto aiškinimo pagrįstumą, bet ne visą, o tarsi dalimis. Todėl svarbu, kad visos hipotezės būtų logiškai sujungtos į aiškinimo – įrodymo sistemą. Taip vienos hipotezės suteiks papildomo pagrindo su jomis susijusiai prielaidai priimti.

Kitos prielaidos – hipotezės – tikrinimas siūlo naujus bendresnės prielaidos patvirtinimus ir kt. Suprantama, kad pirmosios darbinės hipotezės atmetimas reikalauja iškelti naujas hipotezes. Išėties hipotezės turi būti išskaidytos į ištisą grandinę išvestinių hipotezių - pasekmių (dedukcinės hipotezių analizės operacija).

Empiriniame tyrime tikrinamos hipotezės – pasekmės, kurios suformuluotos mažiau apibendrintomis sąvokomis. Priešingu atveju hipotezės neįmanoma patikrinti empiriniais duomenimis.

Hipotetinio samprotavimo patikimumui padidinti būtina:

- iškelti kiek įmanoma daugiau tarpusavyje susijusių hipotezių,
- nurodyti kuo daugiau kiekvienos hipotezės empirinių požymių (indikatorių).

Keliamos hipotezės nėra vienodo lygio ir svarbos.

Pagal prielaidų bendrumo lygį hipotezės skirstomos į:

- *hipotezės – priežastis,*
- *hipotezės – pasekmės.* Pastarosios dedukciniu būdu išvedamos iš priežasčių, kuriomis atskleidžiamas hipotezių – priežasčių ryšių turinys. Hipotezių - pasekmių patvirtinimas ar atmetimas – tai hipotezių – priežasčių pagrįstumo įrodymas.

Pagal tyrimo uždavinius hipotezės skirstomos į:

- *pagrindines,* kurios turi paaiškinti pagrindines prielaidas, susijusias su pagrindiniu tyrimo uždaviniu.
- *šalutines,* kurios turi paaiškinti nepagrindines (šalutines) prielaidas, susijusias su tyrimo uždaviniu.

Pagal ištyrimo ir pagrįstumo lygį skiriamos:

- *pirminės,*
- *antrinės.* Pastarosios iškeliamos vietoj pirminių, jeigu antrinės atmetamos remiantis empiriniais duomenimis.

Pagal prielaidų problemos dalyko turinį skiriamos:

- *aprašomosios* – tai prielaidos apie objektų esmines savybes (klasifikacinės), apie atskirų tiriamo objekto elementų ryšių pobūdį (struktūrinės).
- *aiškinamosios* – priklauso prielaidoms apie tarpusavio sąveikos ryšių glaudumo laipsnį (funkciniai) ir nuo priežasčių – pasekmių priklausomybės tiriamuose socialiniuose reiškiniuose ir procesuose.

Hipotezių pavyzdžiai. Tema: “VPU III kurso studentų kultūros vertybės”. Iškeltos hipotezės:

1. *Studentų kultūros vertybinių orientacijų formavimąsi įtakoja aukštoji mokykla.*
2. *Išsimokslinimas yra studentų aukštai vertinama kultūros vertybė (ši vertybė patenka į 10 labiausiai vertinamų vertybių sąrašą).*
3. *Kultūros poreikių tenkinimo būdai ir priemonės labiausiai priklauso nuo gaunamų pajamų kiekio.*

Tyrimo rezultatai parodė:

- *Pirmoji hipotezė buvo patvirtinta, nes išsimokslinimas, kaip vertybė, 20 vertybių skalėje užėmė 2 vietą.*
- *Antrosios hipotezės tikrinimo išvada: formuojant studentų vertybines orientacijas, universitetas, studentų manymu, užima antrąją vietą (iš 10 institucijų), todėl ši hipotezė iš esmės pasitvirtino.*
- *Trečioji irgi pasitvirtino: net 93 proc. respondentų nurodė, kad jų laisvalaikio leidimo galimybes lemia materialiniai ištekliai.*

Esminiai reikalavimai hipotezei, kuri turi būti tikrinama empiriškai, yra tokie:

1. Hipotezėje neturi būti sąvokų, kurios nebuvo empiriškai interpretuotos, nes kitaip ji bus nepatikrinama.
2. Hipotezė neturi prieštarauti anksčiau nustatytiems moksliniams faktams.
3. Hipotezė neturi “apaugti” begale galimų prielaidų ir apribojimų.
4. Hipotezė turi būti pritaikoma platesniam reiškinių ratui, o ne tik tiesiogiai tiriamai sričiai.
5. Hipotezė turi būti principingai tikrinama turimomis teorinėmis žiniomis ir praktinėmis tyrimo galimybėmis.
6. Hipotezėje turi būti “matomas” ir realus (konkretus) jos patikrinimo būdas.

Taigi galima sakyti, kad visas tyrimas susideda iš nenutrūkstanto prielaidų (hipotezių) iškėlimo ir jų tikrinimo proceso – nuo pagrindinės viso tyrimo hipotezės iškėlimo, antrinių hipotezių, kurios formuluojamos klaidingų atmetimo atveju, metodinių uždavinių iškėlimo (taip pat hipotezių, atliekančių instrumentinį vaidmenį).

Kad šis procesas vyktų sklandžiai, būtina sudaryti strateginį tyrimo planą.

7. Strateginio tyrimo planų tipai ir jų ypatumai

Sudarant tyrimo planą, būtina atsižvelgti į žinojimo apie tiriamą objektą lygį ir galimybes, o siekiant objektą ištirti, parengti darbinės hipotezės.

Skiriami keturi pagrindiniai tyrimo planų tipai (strategijos) (pagal V.A. Jadovą):

- *Formulavimo (žvalgomasis) planas* naudojamas, kai žinios apie tyrimo objektą yra pačios bendriausios ir todėl negalima iškelti jokių hipotezių.
- *Aprašomasis (deskriptyvinis) planas* naudojamas tuomet, kai žinių apie objektą pakanka iškelti aprašomosioms hipotezėms. Jame gali būti pateiktas socialinių struktūrų, procesų ir reiškinių kiekybinių ir kokybinių ypatumų aprašymas.
- *Analitinis – sintetinis planas* naudojamas tuomet, kai yra pakankamai žinių apie tiriamą sritį. Jis gali būti skirtas objekto funkcijų ir jų tarpusavio ryšių tyrimui. Ypatingas analitinio – ekspresinio plano tipas yra tyrimai, kurių tikslas – vadybinių sprendimų paieška.
- *Pakartotinio – lyginamojo tyrimo planas* naudojamas išskirti socialinių procesų tendencijas. Šis planas numato duomenų palyginimą per atitinkamą laiko intervalą. Tokių tyrimų tikslas yra nustatyti socialinių problemų bendrumą ir ypatumus regioniniu, socialiniu – kultūriniu ir kitais aspektais. (49).

Žemiau pateiktoje lentelėje nurodyti minėtų tyrimo planų ypatumai (šaltinis: Jadov V.A. *Sociologičeskije isledovanija: metodologija, programa. Metody. Moskva, 1987, P.58*).

Principinio tyrimo plano ypatumai

Plano pavadinimas	Plano priėmimo pagrindas	Tyrimo tikslas pagal šį planą	Atrankos ypatumai
1. Žvalgomasis, arba formulavimo	Trūksta informacijos apie objektą ir negalima suformuluoti hipotezių	Tyrimo dalyko struktūrizavimo pagrindu išaiškinti problemas bei formuluoti hipotezes	Pagal galimybes tyrinėti “poliarinius” individus ir grupes (sėkmingus ir nesėkmingus, aktyvius ir neaktyvius)
2. Aprašomasis, arba deskriptyvinis	Yra duomenų aprašomųjų, struktūrinių hipotezių formulavimui	Kokybinis-kiekybinis objekto, jo savybių, būsenų aprašymas	Reprezentatyvi atranka arba visuminis objekto tyrimas
3.1. Analitinis - eksperimentinis	Pakanka duomenų aiškinamųjų hipotezių formulavimui	Funkcinių ir priežastinių tarpusavio ryšių išaiškinimas, prognozė	Tikslinė analitinė atranka pagal tyrimo uždavinius ir hipotezes apie priežastinius ryšius
3.2. Eksperimentinis – praktinis	Pakanka aiškinamųjų hipotezių, kaip valdyti socialinius objektus ir procesus	Vadybinių sprendimų paieška remiantis konstatuojamuoju arba aktyviu pertvarkančiuoju eksperimentu	Tikslinė analitinė atranka arba visuminis tyrimas, išlyginantis esmines objektų charakteristikas
4. Pakartotinio – lyginamojo tyrimo	Yra ankstesnio periodo duomenų apie objektus ir procesus	Socialinių reiškinių bendrumų ir specifikos lyginamuose objektuose išaiškinimas ir socialinės kaitos tendencijų laikui bėgant, nustatymas.	“Bazinio” tyrimo atrankos modelio pakartojimas

Toliau aptarsime ypatumus, būdingus kiekvienam iš minėtų planų.

Formulavimo (žvalgomasis) planas. Jis rengiamas tuomet, kai apie tyrimo objektą mažai žinių, o ir pats tyrimo objektas nežinomas. Todėl pradedama nuo bendrojo žvalgymo. Tai padeda nustatyti tolesnės paieškos tikslus ir formuluoti hipotezes.

Skiriami trys formulavimo (žvalgomojo) plano sudarymo etapai:

- Esamos literatūros studijavimas. Šiame etape sudaroma išsami mokslinės literatūros bibliografija ir studijuojami literatūros apie tiriamą objektą šaltiniai.

- Pokalbiai su kompetentingais asmenimis – specialistais, teoretikais ir praktikais, tyrinėjančiais šiuos klausimus ar dirbančiais toje srityje. Šiais pokalbiais (mini interviu) siekiama:
  - 1) gauti papildomos informacijos, patikslinti sudarytos bibliografijos šaltinių sąrašą naujais leidiniais, kuriuos gali nurodyti specialistai, dirbantys toje srityje, tiek teoretikai, tiek praktikai;
  - 2) gauti patikimų dokumentinių duomenų (ataskaitų, protokolų ir pan.), kurie leistų susidaryti aiškesnį vaizdą;
  - 3) suformuluoti pirminių hipotezių apmatų.
- Darbas pagal žvalgomąjį planą baigiasi problemų suformulavimu, tyrimo tikslų ir uždavinių nustatymu ir hipotezių, kurias reikės tikrinti, iškėlimu.

Formulavimo planą reikia skirti nuo pirminių duomenų rinkimo – “bandomojo” ar “pilotinio” metodikų. Formulavimo plano tikslas – problemų išaiškinimas ir hipotezių iškėlimas.

Aprašomasis planas. Jo tikslas – sisteminis objekto kokybinis ir kiekybinis aprašymas. Pagrindinis jo skirtumas nuo formulavimo plano yra tas, kad visi elementai, kuriuos reikia aprašyti, turi būti iš anksto apibrėžti klasifikacinėmis ir struktūrinėmis hipotezėmis.

Sudarant aprašomąjį planą būtina laikytis šių nuostatų:

- Griežtai interpretuoti empirines sąvokas ir registruoti duomenis.
- Informacija (duomenys) renkama remiantis monografiniu arba atrankiniu tyrimu (pastaruoju atveju būtina apskaičiuoti leidžiamą atrankos paklaidą ir kitus aprašymo patikimumo statistinius rodiklius).
- Duomenis klasifikuoti pagal iškeltus uždavinius.
- Tyrimo objekto struktūrą detalai aprašyti pateikiant minimalią nustatytų faktų interpretaciją socialiniu-politiniu, socialiniu-demografiniu, teritoriniu ar administravimo aspektu.

Tipiškas aprašomojo tyrimo plano pavyzdys – viešosios nuomonės apklausa, kurių metu nustatomi gyventojų (pagal atitinkamas grupes) vertinimai ir nuomonės ekonominio, socialinio, politinio bei kultūrinio gyvenimo klausimais.

Analitinis - eksperimentinis planas. Jo tikslas – nustatyti socialinių objektų ir procesų funkcinius ir priežastinius ryšius, o realizuojant praktinį bandymą (eksperimentą) ieškoma optimalių vadybinių sprendimų. Socialinis bandymas (eksperimentas) vykdomas kryptingai paveikiant realius objektus (natūralusis bandymas) arba renkant atitinkamą informaciją apie objektus, kuriems sudaromos eksperimentinės sąlygos. Taip modeliuojamos galimos pasekmės.

Suprantama, kad natūraliam bandymui atlikti reikalingos specialios tyrimo organizavimo sistemos ir kruopšti sąlygų, kuriomis jis vyksta, kontrolė. Svarbus vaidmuo čia tenka pirminių duomenų rinkimo ir jų analizės būdo nustatymui.

8. *Esminės atrankinio sociologinio tyrimo charakteristikos*

Kiekviename tyrime būtina suformuoti tyrimo kontingentą – tyrimo aibę. Kitaip tariant, nustatyti respondentų skaičių. Tačiau tam reikia susitarti dėl atrankos principų ir kriterijų.

Sociologo pasirinktas tyrinėjimo objektas gali apimti labai didelį žmonių skaičių, tačiau ir labai norėdamas sociologas negalės ištirti daug žmonių ne tik dėl laiko stygiaus, sumanymo įgyvendinimo brangumo, bet ir dėl to, kad informacija greitai sensta. Todėl, kai tyrinėjimo objektas yra 500 ir daugiau žmonių, taikomas *atrankos metodas*.

Lietuvių sociologai (*K. Kardelis, I. Liubikienė* ir kt.) atranką siūlo vertinti dvejopai:

- kaip sociologinio tyrimo objekto elementų (individų, grupių ir pan.) visumą, kurią reikia ištirti;
- kaip objekto elementų atrankos būdų, priemonių ir procedūrų visumą.

Atranka grindžiama:

- socialinių objektų požymių kokybinių charakteristikų tarpusavio ryšių,
- išvadų apie visumą patikimumu, kai tyrinėjama tik visumos dalis, kuri pagal struktūrą gali būti priimama kaip visumos atspindys.

Kad būtų aiškiau, išnagrinėkime tokį pavyzdį. Jei pintinėje yra trijų formų (smulkūs, stambūs ir pailgi) ir trijų spalvų (žali, geltoni ir raudoni) obuoliai, tai pintinė turi devynių ($3 \times 3 = 9$) rūšių obuolius. Norint padaryti teisingas išvadas reikia paragauti ne mažiau kaip 9 obuolius. Taigi norint atrinkti elementus į atrankos aibę, reikia atsižvelgti ne vien į tyrinėjamo objekto kokybinę charakteristiką (spalvą), bet ir į kitas su tuo susijusias charakteristikas (skonį ir formą). Ir kuo daugiau tokių kontrolinių požymių, tuo daugiau elementų reikia atrinkti.

Atrankos arba tyrinėjamos aibės elementai (respondentai), kurie bus tyrinėjami, yra *analizės vienetai*. Tokiais analizės vienetais gali būti ne tik pavieniai asmenys, bet ir ištisi kolektyvai ar socialinės grupės.

Elementai, atrenkami kiekviename atrankos etape pagal specialų planą, vadinami *atrankos elementais*. Atrankos aibė turi būti *statistiškai reikšminga* (t.y. pakankamai didelė, kad gautume patikimą informaciją). Antra vertus, *atrankos aibė turi būti ekonomiška, t.y. optimali*. Tokiu jos optimalumo kriterijumi yra generalinės visumos elementų kontrolinių požymių skaitmeninės reikšmės – jų *dispersija* (išskaidymas). Kuo didesnė dispersija, tuo atrankos aibė bus didesnė. Tarkim, jei generalinė visuma yra 2000 žmonių ir kontrolinis požymis – lytis (90 proc. vyrų ir 10 proc. moterų), tai pagal tikimybių teoriją iš kiekvienos respondentų dešimties 1 turėtų būti moteris. Todėl jei į atrankos aibę pateko 90 moterų, tai reikia atrinkti ne mažiau kaip 900 žmonių. Taigi atrinkti reikia pagal tą požymį, kurio dispersijos reikšmės yra didžiausios.

Jei nėra informacijos apie generalinės visumos elementų požymius, tai negalima atrankos aibės nustatyti pagal formules. Tuomet bandomiesiems tyrimams pakanka 100 žmonių.

Visuotinėms apklausoms, kai generalinė visuma mažesnė nei 5000 žmonių, atrankos dydis bus ne mažesnis kaip 500 žmonių, o jeigu generalinė visuma - 5000 ir daugiau žmonių, tai atrankos dydis – 10 procentų jos dydžio, bet ne daugiau kaip 2000 – 2500 žmonių.

Iš vienos ir tos pačios generalinės visumos galima atrinkti pakankamai didelį atrankos aibių skaičių. Antai jeigu generalinės visumos ir atrankos aibes kontroliuojame tik pagal lytį (2 reikšmės), tai iš 1000 žmonių aibės, kurią sudaro 40 proc. moterų ir 60 proc. vyrų, ir pageidaujant atrankos dydžio – 100 žmonių, galima sudaryti ne mažiau kaip 10 tokių atrankos aibių, kuriose du kartus nesikartos nė vienas respondentas ir kuriose bus atstovaujamas moterų ir vyrų santykis (procentas). Iš visų galimų atrankos aibių reikia atrinkti tik vieną, tiksliausią, t.y. tą, kurioje (pagal ankstesnį pavyzdį) abiejų lyčių atstovų santykis būtų artimiausiais esančiam generalinėje visumoje.

Jeigu nukrypimas neviršija vidutiniškai 5 proc. (pvz., 37 proc. moterų ir 63 proc. vyrų arba 42 proc. moterų ir 58 proc. vyrų), tai atrankos aibė laikytina *reprezentatyvia* (atspindinčia generalinės aibės charakteristikas), o atrankos klaidos – atsitiktinės.

Atrankos dydžio tikslumą pažeidžia *sisteminės klaidos*. Jos atsiranda dėl neteisingų pradinių statistinių duomenų, neteisingo atrankos formavimo ir pan. Tikslus atrankos dydis priklauso nuo tyrimo programos, kai kurie tyrimai naudoja labai nedideles atrankos aibes (pvz., Nobelio premijos laureatai kurioje nors šalyje – atrankos dydis sudaro 100 proc.). Mažiausias atrankos dydis turi reprezentuoti generalinę visumą.

Atrankos dydis skiriasi ir priklausomai nuo pasirinkto tyrimo metodo. Antai pasirinkus stebėjimą kaip tyrimo metodą, jis taikomas mažesnei atrankai nei apklausos atveju, bet didesnei nei pasirinkus eksperimentą ar dokumentų studijavimo metodą.

Netikimybinės atrankos rūšys.

- *Patogi (tinkama) atranka* – naudojama tuomet, kai pasinaudojama arčiausiai gyvenančių respondentų paslaugomis (respondentais gali būti pasirinkti moksleiviai, studentai). Tai įgalina operatyviai patikrinti atrankos instrumentariumo veiksmingumą, sutaupyti lėšų ir laiko.
- *Kvotinė atranka* – naudojama, kai siekiama, kad kiekviena *strata* atrankoje būtų reprezentuojama tuo pačiu santykiu kaip ir generalinė visuma (pvz., pagal profesiją, lytį, amžių ir t.t.). Kitaip tariant, kiekvienoje stratoje būtų paisoma minėtų charakteristikų, kurios būdingos generalinei visumai.
- *Dimensinė atranka* – taikoma tuomet, kai kiekvienas atrankos atvejis charakterizuojamas išsamiau nei didesnių atrankų atveju.
- *Tikslinė atranka* – taikoma tuomet, kai pats tyrėjas nusprendžia, kuriuos respondentus tikslinga yra atrinkti. Tikslinė atranka gali būti: 1) kraštutinių atvejų, 2) intensyvi, 3) įvairovių ir 4) tipiškų atvejų (priklausomai nuo to, kokie yra respondentų parinkimo į

tyrimo grupę kriterijai). Formuojant tikslinę atranką, atrankos elementais gali būti pasirinktos daugiavaikės šeimos, nepilnamečiai nusikaltėliai ir kt.

- „*Sniego gniūžties*“ atranka – tai didėjanti atranka kiekviename tyrimo etape, kai anksčiau į tyrimą įtrauktieji tarsi yra informacijos apie kitus, potencialius apklausiamuosius, nešėjai. Paprastai šis atrankos būdas taikomas atliekant narkomanų ir seksualinių mažumų subkultūrų tyrimus.

Imties tūrio nustatymas. Kiekviename tyrime svarbu apibrėžti, kokį kontingentą ir kaip tirsime. Populiariausias socialinių tyrimų duomenų rinkimo metodas – apklausa, kuria bandoma nustatyti ir įvertinti įvairias tiriamojo objekto charakteristikas ir suformuluoti apibendrinančias išvadas. Norint, kad jos būtų pakankamai objektyvios, būtina vadovautis kriterijais, nusakančiais jų tikslumą bei patikimumą, kurį lemia *imties tūris*. Svarbiausias bet kokių socialinių tyrimų principas yra tas, kad visiems žinomiems tiriamos populiacijos elementams turi būti užtikrintos vienodos galimybės patekti į imtį (tiriamą aibę). Imties tūris nurodo atvejų, galinčių užtikrinti tyrimo duomenų patikimumą ir reprezentatyvumą, skaičių. Tačiau kyla problema, nes mokslinėje literatūroje nėra vieningos nuomonės ir kriterijų, nusakančių imties tūrį. Todėl jį kai kurie tyrėjai interpretuoja savaip arba imties tūrio nustatymui neskiria reikiamo dėmesio, manydami, kad tiriamų atvejų skaičius gali būti pasirenkamas laisvai (kuo aibė skaitlingesnė, tuo tyrimo duomenys patikimesni). Kai kuriuose sociologijos leidiniuose nurodoma, kad esant ne mažiau kaip 1000 atvejų, didesnė kaip 5 proc. paklaida pasitaiko retai. Kituose šaltiniuose rekomenduojama imties tūrį nustatyti pagal lenteles, sudarytas atsižvelgiant į 5 proc. paklaidą (žr. lentelę).

V.I. Paniotto lentelė imties tūriui apskaičiuoti su 5 proc. paklaida

Generalinės								
visumos dydis	500	1000	2000	3000	4000	5000	10000	100000
Imties								
tūris	222	286	333	350	360	370	385	398

Šaltinis: Jadov V.A. Sociologičeskoje isledovanije; metodologija, programa, metody. Moskva, 1987, P.65.

Tačiau šiose rekomendacijose nepaaiškinama, kaip vieni ar kiti skaičiai buvo gauti.

Toliau aptarsime tuos metodologinius imties tūrio parinkimo principus, kurie gali būti panaudojami tikimybinio pobūdžio kiekybiniais socialiniams tyrimams.

Sudarydamas tyrimo programą tyrėjas turi galvoti apie tai, kokiai populiacijai bus taikomos tyrimo išvados, kadangi nuo to priklauso imties tūris. Atliekant reprezentacinį tyrimą anketinės

apklausos būdu neretai tyrimo rezultatai vertinami procentais. Tyrėją visada domina visos populiacijos vidurkiai, kurie yra pastovūs, bet nežinomi, nes tyrinėjama tik generalinės visumos (populiacijos) dalis. Žinomi tik imčių vidurkiai, kurie gali kisti tam tikrose ribose. Todėl svarbu parinkti tokią imtį, kurią būtų galima teigti esant reprezentacine, ir pagal kurią būtų galima įvertinti tikruosius – visos populiacijos – vidurkius.

Pagrindinis klausimas – koku tikslumu tuos vidurkius norima surasti, kitaip tariant, kokios ribos tyrėją domina. Matematinėje literatūroje šios ribos vadinamos *populiacijos vidurkių pasikliautiniais intervalais* (51,52).

Imties tūriui apskaičiuoti taikoma ši formulė: $n = \frac{t^2 S^2}{\Delta^2}$

n – imties atvejų skaičius (imties tūris)

t – koeficientas, randamas iš vadinamųjų Stjudento pasiskirstymo lentelių; pasirenkamas pagal patikimumo lygį. Pavyzdžiui, 95 proc. patikimumo atveju (klaidos tikimybė $p = 0,05$), $t \approx 2$; kai 99 proc. patikimumas ($p = 0,01$), $t = 2,6$ ir kai 99,9 proc. patikimumas ($p = 0,001$), $t = 3,3$.

S – vidutinis kvadratinis nuokrypis (apskaičiuojamas pagal formules nepriklausomai nuo tyrimo pobūdžio). Vidutinis kvadratinis nuokrypis žymia dalimi lemia atvejų skaičių. Jis nustatomas apytiksliai remiantis anksčiau atliktais tyrimais arba literatūros šaltiniais. Jei anksčiau tokių tyrimų nebuvo atlikta, tai S skaičiuojamas pagal formules. Jei atliekami kiekybiniai matavimai, tai S apskaičiuojamas pagal formulę:

$$S = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^n (X_i - \bar{X})^2}{n-1}} \quad n - \text{atliktų tyrimų skaičius, } X_1, X_2,$$

... X_n – tyrimų rezultatai, $\bar{X}$ – šių rezultatų aritmetinis vidurkis.

Jei tyrimo duomenys išreikšti procentais, tai S apskaičiuojamas pagal formulę:

$$S = \sqrt{v(100-v)},$$

v – bandomojo tyrimo metu nustatyta reikšmė procentais. Kadangi praktikoje v dažnai reiškia procentais, tai formulė įgyja tokią išraišką:

$$S = \sqrt{\%(100 - \%)} .$$

Tais atvejais, kai vidutinio kvadratinio nuokrypio nepavyksta nustatyti nei pagal ankstesnių tyrimų, nei pagal pilotinio tyrimo rezultatus, duomenys reiškiami procentais, tai $S = 50$. Tiesiog su 50 proc. patikimumu teigiama, kad rezultatas yra būtent toks. Tiesa, šis pasirinkimas nėra pakankamai geras, nes padidina tiriamų atvejų skaičių. Išėjis galėtų būti bandomasis tyrimas.

Δ (delta) – leistina tikslumo paklaida, t.y. skirtumas tarp parinktos tyrimo grupės ir generalinės visumos vidurkių, kuris pasirenkamas laisvai atsižvelgiant į ankstesnių tyrimų duomenis bei duomenų tikslumui keliamus reikalavimus.

Imties tūrio apskaičiavimo pavyzdys. Tarkime, kad norime ištirti širdies ligomis sergančių žmonių problemas. Jeigu mus tenkina 1 proc. tikslumas Δ (delta) ir 95 proc. patikimumas, tai $t = 2$. Ankstesnių tyrimų duomenimis, širdies ligomis sergančių žmonių skaičius populiacijoje sudaro apie 3 proc. Tuomet vidutinis kvadratinis nuokrypis:

$$S = \sqrt{3(100 - 3)} = \sqrt{3 \cdot 97}$$

Irašę šias reikšmes į imties tūrio apskaičiavimo formulę, nustatome tyrimui reikalingų atvejų skaičių: $n = 1164$. Jeigu mus tenkintų 2 proc. tikslumas, tai $n = 291$. Jeigu neturime duomenų apie reiškinių paplitimą ir neatliekame bandomojo tyrimo, tuomet pasirenkame patį nepalankiausią atvejį, kai $S = 50$. Tuomet imties tūris $n = 10000$, kai $\Delta = 1$, o kai $\Delta = 2$, tai $n = 2500$.

Pažymėtina, kad anksčiau aptartoji imties tūrio apskaičiavimo formulė taikoma tada, kai generalinės aibės (populiacijos) dydis yra nežinomas, arba ji yra labai didelė.

Kai generalinė aibė yra baigtinė, tyrimui reikalingų atvejų skaičius apskaičiuojamas pagal formulę:

$$n = \frac{t^2 S^2}{(1 - \frac{1}{N})\Delta^2 + \frac{t^2 S^2}{N}}$$

N – visos populiacijos tūris (atvejų skaičius). Ši formulė taikoma tada, kai duomenys pateikiami procentais. Jei atliekami kiekybiniai matavimai, tai imties tūrį galima apskaičiuoti pagal tokią formulę:

$$n = \frac{t^2 S^2}{\Delta^2 + \frac{t^2 S^2}{N}}$$

Dažniausiai klausimynai apima pakankamai daug klausimų, kai pateikiama daug atsakymo variantų. Todėl norint nustatyti tiriamųjų skaičių reikėtų kiekvienam atsakymo variantui skaičiuoti reikiamą atvejų skaičių atskirai. Tuomet bendras imties tūris būtų nustatomas pagal didžiausią reikšmę. Tačiau toks tiriamųjų skaičiaus nustatymo būdas yra ilgas ir varginantis. Jį galima supaprastinti nustatant tiriamųjų skaičių pagal kelis pagrindinius anketos klausimus. Atlikus tyrimą galima apskaičiuoti kitų klausimų paklaidą (tikslumą). Ši paklaida (duomenų tikslumas) apskaičiuojama pagal formulę:

$$\Delta = \sqrt{\frac{\% \times (100 - \%) }{n}}$$

Pavyzdys. Tarkime iš apklaustų 100 respondentų kurį nors klausimo atsakymo variantą pasirinko 20 proc. tiriamųjų. Šiuo atveju apskaičiuotas duomenų tikslumas – 4 proc. Vadinasi, šio atsakymų varianto paklaida bus 20 ± 4 proc. Žinant paklaidos dydį pagal formulę galima apskaičiuoti ir gautų duomenų patikimumą (t). Tačiau toks skaičiavimas taikytinas tik tada, kai yra ne daugiau kaip dvi klausimo reikšmės – atsakymo variantai. Apskritai paklaida skaičiuojama tada, kai remiantis faktų apibendrinimu formuluojamos išvados, taip pat – prognozuojant darymo atveju. Jeigu apsiribojama tik faktų konstatavimu, paklaidos skaičiuoti nebūtina.

Iš to, kas pasakyta, galima padaryti tokias išvadas.

1. Sociologinis tyrimas be plano neįmanomas.
2. Tyrimo planų esama įvairių – skirtingi autoriai siūlo skirtingus variantus, todėl juos dera vertinti kritiškai ir rinktis tokį, kuris labiausiai atitiktų tyrimo objektą ir tikslą.
3. Tyrimo plane turėtų atsispindėti pagrindiniai jo elementai:
  - problemos formulavimas,
  - tyrimo objekto ir dalyko nustatymas,
  - tyrimo tikslų ir uždavinių iškėlimas,
  - sąvokų aprašymas,
  - hipotezių iškėlimas,
  - tyrimo aibės (imties) nustatymas,
  - sociologinės informacijos rinkimo metodų pasirinkimas,
  - sociologinės informacijos rinkimas,
  - duomenų analizės metodų parinkimas bei analizė,

- rezultatų interpretacija, išvadų bei pasiūlymų formulavimas, ataskaitos parašymas.

Sociologinio tyrimo programos elementų struktūra (pagal J. Leonavičių, 1996):

1. Įžanga
  2. Literatūros tiriama tema apžvalga ir problemos paieška
  3. Tyrimo problemos ir tikslų formuluotė
  4. Tyrimo objekto ir dalyko apibrėžimas bei charakteristika
  5. Tyrimo uždavinių iškėlimas
  6. Pagrindinių sąvokų apibrėžimas ir interpretacija
  7. Išankstinė tyrimo objekto analizė
  8. Hipotezių iškėlimas ir formuluotės
  9. Tyrimo principinis (strateginis) ir darbo planai
  10. Sociologinės informacijos rinkimo būdai
  11. Sociologinės informacijos rinkimo pagrindinės priemonės
  12. Sociologinės informacijos rinkimo pagrindiniai dokumentai
  13. Tyrimo vienetų atrankos tipai ir jų pagrindimas
  14. Atrankinės imties priemonės
  15. Sociologinės informacijos rinkimo pagrindinių procedūrų planas
  16. Pagrindinių darbo dokumentų ir sociologinės informacijos rinkimo procedūrų aprobavimo planas
  17. Sociologinės informacijos doravimo procedūros ir jų pagrindimas
  18. Kiti sociologiniai darbai
  19. Sociologinio tyrimo projektinė sąmata
  20. Sociologinio tyrimo programai rengti naudotos literatūros sąrašas.
- (68).

Klausimai ir užduotys

1. Kas yra sociologinio tyrimo programa?
2. Kokie elementai sudaro kiekybinio sociologinio tyrimo programą?
3. Apibūdinkite tyrimo objektą ir dalyką.
4. Kaip apibūdintumėte tyrimo tikslus ir uždavinius? Kas yra hipotezė ir kaip hipotezės skirstomos (pagal kokius kriterijus)?
5. Kokie yra pagrindiniai reikalavimai hipotezės sėkmingam suformulavimui?
6. Kokios yra tyrimo planų rūšys? Apibūdinkite juos.

7. Kokie yra pagrindiniai tikimybinės atrankos tipai? Apibūdinkite juos.
8. Kokie yra netikimybinės atrankos tipai? Apibūdinkite juos.

Literatūra

- Bryman A. Quantative and Quality in Social Research. Unwin Hyman, 1998.
- Gaidys A. Visuomenės nuomonės tyrimų metodika. Vilnius, VU, 1997.
- Grigas R. Kokybinių struktūrų metodas socialinei realybei ir jos eksplikacijos // Filosofija. Sociologija. 1999. Nr.2. P. 35-43.
- Jadov V.A. Sociologičeskije isledovanija: metodologija, programy, metody. Moskva, 1987. P. 40-63.
- Kardelis K. Mokslinių tyrimų metodologija ir metodai. Kaunas, 1997. P. 35-39
- Leonavičius J. Pagrindiniai sociologinio tyrimo rengimo ir vykdymo etapai // Socialiniai mokslai. Sociologija. 1996. Nr. 3(7). P. 43-46.
- Liuobikienė I. Sociologija: bendrieji pagrindai ir tyrimų metodika. Kaunas, 2000. P. 98-122.
- Ragin Ch. Constructing Social Research. Pine Porge Press, 1994.

XXII. KOKYBINIAI SOCIOLOGINIAI TYRIMAI

1. Kokybinių tyrimų samprata
2. Kokybinio tyrimo planas
3. Kokybinio tyrimo plano modeliai

1. Kokybinių tyrimų samprata

Kokybiniai sociologiniai tyrimai sociologinėje literatūroje apibrėžiami įvairiai. Vieni autoriai nurodo, kad kokybinis tyrimas vykdomas natūralioje aplinkoje, o pats tyrėjas yra duomenų rinkimo instrumentas. Jis renka informaciją žodžių ir paveikslų (vaizdų) pavidalu ir ją analizuoja stengdamasis induktyviu būdu tą tyrimo dalyvių nuomonę kuo tiksliau aprašyti.

JAV sociologai *A. Brymanas* kokybinį tyrimą nusako taip:

kokybinis metodas yra multimetodas, apimantis interpretacinį, natūralistinį požiūrį į tiriamą subjektą. Tai reiškia, kad kokybinio tyrimo objektai yra natūralioje aplinkoje, o interpretuoti tiriamą reiškinį siekiama tokiais terminais, kokiais jį suvokia žmonės. Kokybinis tyrimas aprėpia atvejo (case) tyrimą, gyvenimo istoriją, stebėjimo, istorinius, sąveikos, vizualinius ir kitokius tekstus (objektus), kurie aprašo įprastinius ir probleminius individų gyvenimo momentus (11).

Kiti autoriai (*J. Craswell, A. Bailey*) pabrėžia, kad kokybinis tyrimas yra toks reiškinų suvokimo procesas, kuris yra grindžiamas griežtomis metodologinėmis tradicijomis (3). Čia tyrėjas kuria visuminį, holistinį stebimo objekto vaizdą analizuodamas informacijos nešėjų sakomus žodžius natūralioje aplinkoje.

Treti autoriai (*A. Fontana, J. Frey*) nurodo, kad kokybinio tyrimo atlikėjai, priešingai nei kiekybinio, dirba su keletu atvejų ir daugeliu kintamųjų (26).

Nepaisant skirtingų akcentų, daugelis sociologų pripažįsta, kad kokybiniams tyrimams būdinga tai, kad:

- jie labiau kintantys nei kiekybiniai tyrimai, kurie turi gana nusistovėjusias tradicijas;
- jie laisvesni, leidžia eksperimentuoti ir diegti inovacijas;
- jie kelia griežtesnius reikalavimus tyrėjui (atliekantieji tyrimą konkrečioje srityje privalo turėti atitinkamą tos srities kvalifikaciją (išsilavinimą).

Pažymėtina ir tai, kad kokybiniai tyrimai reikalauja žymiai ilgesnio laiko ir daugiau išteklių, tyrėjas praleidžia tyrimo erdvėje pakankamai daug laiko rinkdamas išsamius duomenis ir ieškodamas vidinių ryšių. Juk pagrindinis klausimas, į kurį turi atsakyti tyrėjas, yra *ne „kas“ ir „kaip“* (tai kiekybinio tyrimo prerogatyva), *bet „kodėl“*.

Kokybiniai sociologiniai tyrimai pasirenkami, kai:

- sritis ar objektas mažai tirti ir jiems identifikuoti nepakanka egzistuojančių teorijų;
- reikia detalaus ir išsamaus vaizdo;
- reikia patikimų duomenų, kurie gali būti gauti tik atliekant tyrimus natūralioje aplinkoje, autentiškai;
- tiriamieji yra palankiai nusiteikę tokio tyrimo atžvilgiu ir linkę bendradarbiauti;
- turima daug laiko ir išteklių duomenims rinkti ir juos analizuoti.

2. *Kokybinio tyrimo planas*

Egzistuoja dvi tyrimo plano sampratos.

- Plačiausia prasme, kai planas apima visus klausimus, įtrauktus į tyrimo projekto planavimą ir vykdymą nuo problemos įvardijimo iki tyrimo rezultatų paskelbimo.
- Siauresne prasme, kai planas yra būdas, kurį tyrėjas pasirenka norėdamas apginti savo tyrimo "matymą" nuo galimų gautų rezultatų alternatyvių interpretacijų.

Tyrimo planas apima keturis pagrindinius etapus – klausimus, į kuriuos turi atsakyti tyrėjas:

- strategiją,
- konceptualią konstrukciją (rėmus),
- tyrimo atrankos formavimą (kas bus tirama),
- duomenų rinkimą ir analizę (kokiomis priemonėmis tai bus daroma).

Kiekvieną iš čia paminėtų etapų aptarsime detaliau.

Strategija. Kiekvieno plano centre yra jo loginis pagrindimas – idėjų, teorinių prielaidų rinkinys, kuriuo tyrimas remsis siekdamas atsakyti į tyrimo klausimus. Tai ir nusako strategijos terminas. Strategijos pasirinkimas priklauso nuo to, kokį tyrimo požiūrį – kiekybinį ar kokybinį pasirenkame. Pasirinkus kiekybinį, strategija gali būti eksperimentinė arba neeksperimentinė. Pasirinkus kokybinį tyrimą, strategija gali remtis atvejo studija, etnografija ar "grounded" (pagrindo) teorija. Strategijos pasirinkimas savaip nusako ir tai, iki kurio lygio tyrėjas gali manipuliuoti arba organizuoti tyrimo situaciją prieš imdamasis ją tirti. Kitaip tariant, iki kokios ribos jis gali įsikišti į tyrimo situaciją. Akivaizdu, kad kokybinio tyrimo planas gali gerokai pakisti nuo per didelio tyrėjo įsikišimo. Iš esmės kokybinio tyrimo planas yra neintervencinis.

Konceptuali konstrukcija (rėmai). Konstrukcija čia suvokiama kaip konceptualus rėmas, apimantis reiškinius ir jų tarpusavio ryšius, kurie bus tiriami. Kiekybinis planas paprastai turi gana tiksliai apibrėžtus tyrimo rėmus ir plane tai aiškiai įvardijama, tuo tarpu kokybinis planas laisvesnis ir nepastovesnis, nes tyrimo metu reiškiniai ir jų tarpusavio ryšiai gali nenumatomai gausėti ir kisti.

Tyrimo atrankos formavimas. Iš esmės tai klausimas – kas dalyvaus tyrime ir kokia bus jo imtis, kas bus tie tiriamieji asmenys.

Duomenų rinkimas ir analizė apibūdina, kaip bus renkami ir analizuojami duomenys, kokiomis priemonėmis ir kokia procedūrų eiga.

Taigi *planas yra tam tikras tyrimo klausimų ir duomenų tarpininkas rodantis, kaip tyrimo klausimai turėtų būti susieti su duomenimis ir kokios priemonės bei procedūros turėtų būti panaudotos, kad būtų galima į tuos klausimus atsakyti.*

3. Kokybinio tyrimo plano modeliai

Egzistuoja daugybė gero plano modelių, kuriuos siūlo įvairūs autoriai. Čia pateikiame JAV sociologo *L.Craswello* reikalavimus “geram” kokybiniam tyrimui atlikti:

- *Būtina taikyti tikslias duomenų rinkimo procedūras.* Tai reiškia, kad tyrėjas renka duomenis įvairia forma, profesionaliai juos apibendrina ir pateikia įvairias detales apie juos tam skirdamas pakankamai laiko.
- *Tyrimo konstrukcija (rėmai) turi atitikti kokybinio tyrimo reikalavimus.* Rėmai turi apimti besiplėtojantį planą, daugialypės įvairovės pateikimą, tyrėją, kaip duomenų rinkimo instrumentą, ir koncentruotis į dalyvių požiūrį.
- *Tyrimo tradicijų panaudojimas.* Tai reiškia, kad tyrėjas identifikuoja, studijuoja ir naudoja vieną ar daugiau tyrimų tradicijų. Kitaip tariant, tradicija neturėtų būti “gryna”, tyrėjas turėtų įtraukti kelių tradicijų procedūras. Tai padėtų geriau atlikti tyrimą. Tiesa, pradedantiesiems rekomenduotina apsiriboti kuria nors viena pasirinkta procedūra.
- *Pradėti reikėtų nuo pavienio atvejo.* Tyrimas pradedamas nuo atskiros idėjos ar problemos, kurią tyrėjas nori suprasti, o ne nuo priežastinio kintamųjų ryšio ar grupių sugretinimo.
- *Būtina detalizuoti tyrimo metodus, aiškiai įvardyti duomenų rinkimo ir analizės procedūras, pateikti įtaigiai parašytą (kad skaitytojas pasijustų tarsi “buvęs tyrime” dalyvis) tyrimo ataskaitą.*
- *Duomenis analizuoti taikant įvairius abstrahavimo lygius.* Tyrėjas eina nuo unikalaus (ypatingo) prie bendrojo abstrahavimo lygio.

Kokybinio tyrimo struktūra pagal A. Craswellą:

Įžanga.

- Problemos formulavimas.
- Tyrimo tikslas.
- Pagrindiniai ir antriniai klausimai.
- Apibrėžimai (sąvokos).
- Leidimai ir apribojimai.

- Tyrimo reikšmingumas.

Procedūra.

- Kokybinio tyrimo prielaidos ir logika.
- Naudojamo plano tipas.
- Tyrėjo vaidmuo.
- Duomenų rinkimo procedūros.
- Tikrinimo metodai.
- Tyrimo rezultatai ir jų santykis su teorija ir literatūra.

Priedai.

Kokybinio tyrimo struktūra pagal J. Maxwellą:

- Santrauka.
- Įžanga.
- Tyrimo turinys.
- Tyrimo klausimai.
- Tyrimo metodai.
- Pagrįstumas.
- Preliminarūs rezultatai.
- Išvados, reikšmė.
- Nuorodos.
- Priedai.

Kokybinių tyrimų struktūra pagal A. Marshallą ir V. Rossmaną :

Įžanga.

- Problema ir jos reikšmingumas (pagal atitinkamą literatūrą).
- Dalykas (focus) ir tyrimo klausimai.
- Tyrimo apribojimai.

Tyrimo planas.

- Bendroji strategija ir loginis pagrindimas (pilotažinis tyrimas).
- Specifinės aplinkos, populiacijos ir reiškinių išskyrimas.
- Žmonių, elgsenos, įvykių ir (ar) procesų atranka.
- Įtraukimo (dalyvių) tarpusavio sąveikos, personalinės biografijos ir etikos klausimai (problemos).

Duomenų rinkimo metodai.

- Dalyvavimas aplinkoje.
- Tiesioginis stebėjimas.
- Giluminis interviu.
- Dokumentų apžvalga.

Tyrimo išteklių skaičiavimas, naudojimas ir analizavimas.

- Laiko riba.
- Duomenų rinkimo lygis.
- Reikalingas personalas.
- Reikalingi ištekliai.
- Kokybinio tyrimo vertingumas.
- Turinio (reikšmingumo) kriterijai.

Klausimai ir užduotys

1. Kas yra kokybinis sociologinis tyrimas? Apibūdinkite jį.
2. Kuo skiriasi kokybinis tyrimas nuo kiekybinio?
3. Kokiais atvejais taikytinas kokybinis tyrimas?
4. Kokie yra kokybinio tyrimo privalumai?
5. Kokios yra gero kokybinio tyrimo charakteristikos?

Literatūra

Bailey K. Methods of Social Research. 3 ed. The Free Press, 1997.

Bryman A. Quantity and Quality in Social Research. Unwin Hyman, 1998.

Jadov V.A. Sociologičeskije isledovanija: metodologija, programy, metody. Moskva, 1987. P. 59-78.

Kardelis K. Mokslinių tyrimų metodologija ir metodai. Kaunas, 1997. P. 49-62.

Kardelis K., Sapogovas J. Imties tūrio parinkimo socialiniuose tyrimuose metodologiniai aspektai // Socialiniai mokslai. Sociologija. 1998. Nr. 4 (17). P. 35-40.

Lincoln Y. S. (cd) Handbook of Quality Research. Thousand Oaks, CA: Sage, 1994.

Liuobikienė I. Sociologija: bendrieji pagrindai ir tyrimų metodika. Kaunas, 2000. P. 124-129.

Neuman L.W. Social research methods: qualitative and quantitative approaches. 2 ed. Boston: Allyn and Bacon, 1991.

Patton M. Qualitative Evaluation and research Methods. Sage Publication, 1998.

XXIII. KOKYBINIŲ TYRIMŲ STRATEGIJOS (POŽIŪRIAI)

1. Strategijų rūšys. Atvejo strategija
2. Etnografinė studija
3. Biografinė studija

1. Strategijų rūšys. Atvejo strategija

Kaip minėjome, tyrimas priklauso nuo to, kokia strategija remiantis bus surinkti ir analizuojami duomenys. Taigi strategijos terminas kaip tik ir nusako tą loginį pagrindimą – rinkinį idėjų, kuriomis tyrimas numato vadovautis, norėdamas atsakyti į tyrimo klausimus. Sociologiniuose tyrimuose plačiausiai yra taikomos: 1) atvejo, 2) etnografinės studijos ir 3) “grounded” (pagrindo) tyrimo strategijos.

Atvejo studija. Pagrindinė idėja yra ta, kad vienas atvejis (ar nedaug atvejų) gali būti tiriamas naudojant visus įmanomus būdus ir priemones.

Ką vadiname atveju? Atsakyti į šį klausimą nėra paprasta, nes beveik viskas gali būti panaudota kaip atvejis. Be to, “atvejis” gali būti ir paprastas, ir gana sudėtingas. Atvejis taip pat gali būti apibrėžtas kaip įvairių tipų reiškiny, paplitęs ribotoje aplinkoje (*A. Milles, J. Huberman*). Tuomet “atvejis” gali būti žmogus ar vaidmuo, kurį jis atlieka; maža grupė arba didelė organizacija, bendrija, tauta. Be to, “atvejis” gali būti ir sprendimas, ir procesas, ir įvykių tipas, ir kt. Tačiau ir tai neišsemia visų “atvejo” raiškos galimybių.

JAV sociologas *A. Bailey* išskiria šešis elementų tipus, kuriuos gali tirti socialiniai mokslai ir kurie gali būti “atvejo” objektais:

- individų savybės (bruožai),
- veiksmai ir tarpusavio sąveikos,
- liktinis ir dirbtinis elgesys,
- aplinka,
- atsitikimai ir įvykiai,
- kolektyvai (3,27-40).

Kadangi galimi įvairūs atvejų tipai, tai galimi ir įvairūs atvejo studijavimo (analizės) tipai.

Sociologas *R. Stake* skiria tris pagrindinius atvejų studijų tipus:

- vidinė atvejo studija, kai tyrėjas imasi tyrinėti, norėdamas suprasti šį atskirą, ypatingą atvejį,
- instrumentinė, kai atvejis tiriamas norint išigilinti į klausimo esmę arba patobulinti teoriją,
- kolektyvinė, kai siekiama apjungti atskirus atvejus, norint sužinoti daugiau apie tą reiškinį (116).

Kitas sociologas R. K. Yinas teigia, kad atvejo studija yra empirinis tyrimas, kuris:

- tyrinėja vienalaikį reiškinį jo realaus gyvenimo kontekste, kai
- ribos reiškinio ir turinio, kurį jis reprezentuoja, nėra pakankamai aiškos ir kuriame
- gali būti panaudoti įvairūs įrodymų (pagrindimo) šaltiniai (48).

Taigi nors vieningo požiūrio į atvejo studiją nėra, tačiau galima išskirti keturias pagrindines atvejo studijų analizės charakteristikas, dėl kurių sutaria daugelis sociologų:

- *Atvejis yra "ribota sistema"*, t.y. jis turi ribas. Nors tos atvejo ir turinio, kurį jis reprezentuoja, ribos nebūtinai turi būti akivaizdžios. Tyrėjo tikslas – kiek įmanoma tiksliau jas identifikuoti ir aprašyti.
- *Atvejis yra "kažko" atvejis*. Tai gali būti akivaizdu, tačiau tai reikia išryškinti ir suteikti tyrimui kryptį, kad būtų galima tą "kažką" identifikuoti apibrėžiant jį kaip analizės vienetą.
- *Būtina stengtis išsaugoti atvejo visumą, vieningumą ir integruotumą*, t.y. tirti jį holistiškai ir taikant įvairius požiūrius, kurie padėtų jį suvokti kaip visumą.
- *Geriausia tyrime panaudoti įvairius duomenų šaltinius ir duomenų rinkimo metodus*, kurie būdingi "atvejo" funkcionavimo aplinkai (stebėjimas natūralioje aplinkoje, interviu, pokalbiai ir t.t.).

Kokia atvejo studijų vertė ir nauda? Daugelio tyrėjų požiūriu, tinkamai atliktos atvejo studijos, ypač tose srityse, kuriose mūsų žinios yra paviršutiniškos, arba mes visai nieko apie tai nežinome, turi trejopą vertę:

pirma, remdamiesi atskiromis atvejo studijomis, mes galime pasimokyti, giliau jį pažinti ir taip išplėsti savo supratimo galimybes;

antra, tik atlikę giluminę atvejo analizę, mes galime suprasti naujos arba nuolat problemiškos srities ypatumus. Ypač tai svarbu tiriant socialinio elgesio stereotipus;

trečia, atvejo studijos gali prisidėti gaunant vertingų rezultatų, ypač kai jos taikomos su kitais tyrimais. Pavyzdžiui, atvejo studija, atlikta prieš apklausą, suteiktą galimybę atitinkamai pakoreguoti tolesnio tyrimo kryptį.

Suprantama, kad atvejo studijų tyrimams atlikti taip pat būtina atitinkamai pasirengti ir sudaryti planą. Reikalavimai, sudarant atvejo studijų planą, būtų tokie:

- turi būti aiškus atvejis su jo ribų identifikavimu,

- turi būti aiškus šio atvejo tyrimo ir jo pagrindinių tikslų reikalingumas,
- pagrindiniai atvejo tikslai turėtų būti aiškiai išskaidyti į labiau specifinius tikslus bei tyrimo klausimus,
- būtina nustatyti bendrą atvejo tyrimo strategiją,
- būtina parodyti, kaip duomenys bus renkami, iš ko ir kaip, koku būdu,
- būtina parodyti, kaip duomenys bus analizuojami.

Tačiau svarbiausia – aiškiai identifikuoti atvejį ir nustatyti jo raiškos ribas, kadangi nuo to priklauso analizės vieneto išskyrimas ir visa duomenų analizė.

2. *Etnografinė studija*

Etnografija (*gr. etno* – tauta, žmonės, *grapho* – rašau) reiškia kultūros aprašymą ir gyvenimo būdo suvokimą, pateiktą šios studijos dalyvių. Kitaip tariant, etnografas (tyrėjas) atvirai (viešai) ar netiesiogiai (slaptai) ilgesnį laiką dalyvauja žmonių gyvenime, stebi, kas vyksta, renka atitinkamus duomenis.

Daugelis pastebi etnografijos ryšį su natūralistiniu tyrinėjimu, kai socialinis pasaulis tyrinėjamas kiek įmanoma natūralesnėje jo aplinkoje. Čia tyrėjo tikslas yra aprašyti kaip įmanoma tiksliau tai, kas vyksta šioje aplinkoje ir kaip joje esantys žmonės vertina savo veiksmus. Natūralizmas regi socialinį reiškinį kitaip nei fizinį. Pagrindinė idėja ta, kad žmogaus elgesys yra grindžiamas tomis reikšmėmis, kurias žmonės priskiria situacijoms, ir tas elgesys negali būti pagrįstas mechanškai, bet yra nepalaujamai konstruojamas ir rekonstruojamas remiantis žmonių interpretacijomis, kurias jie pateikia apie situacijas, kuriose yra. Taigi norint suprasti žmonių elgesį, reikalingas požiūris, įgalinantis priartėti prie tų reikšmių, kurios nukreipia elgesį. Tai įmanoma tik tiesiogiai dalyvaujant ir stebint.

Iš etnografo (tyrėjo) reikalaujama, kad jis nagrinėtų tą tyrinėjamą aplinką kaip “nepažįstamą” (neįprastą) siekdamas išsiaiškinti, kaip nagrinėjamą aplinką (kultūros) atstovai tą kultūrą supranta, kokie tos kultūros ženklai ir simboliai jam yra svarbūs ir kaip jis jais operuoja suteikdamas kultūros ženkliams ir simboliams atitinkamą reikšmę ir svarbą.

Etnografinio tyrimo esmė – gebėjimas reaguoti į tai, kas vyksta “nepažįstamoje” aplinkoje, reaguoti į tas kultūros reikšmes, kurias jai suteikia esantys tyrinėjamoje aplinkoje asmenys.

Pagrindinės etnografijos, kaip tyrimo, charakteristikos.

Sociologai *E. Wolcott* ir *D. Silverman* išskiria etnografinio požiūrio į tiriamąjį objektą tokius būdingus bruožus:

- Tirdama žmonių grupę, etnografija pradeda nuo prielaidos, kad tos grupės kultūros reikšmės lemia jų elgsenos sampratą. (Žmonės tvarkosi savo gyvenimą taip, kaip jie nori

tik tada, kai jis tampa jiems reikšmingas, priimtinas, įprastas. Etnografo uždavinys – atskleisti šią reikšmę.)

- Etnografas yra imlus toms reikšmėms, perteikiamoms įtrauktų žmonių akimis, kurios glūdi žmonių elgsenoje ir įvykiuose. Tai yra tarsi žvilgsnis į tuos įvykius, veiksmus iš vidaus. Dalyvių sociokultūrinės žinios suteikia socialiniam elgesiui ir komunikacijai jautrumo. Todėl etnografui svarbu išsiaiškinti apie tas žinias iš dalyvių (suvokti *ka* ir *kaip* jie žino).
- Grupė (ar pavienis asmuo) turi būti tiriamas natūralioje aplinkoje. Natūralioji etnografija ir tyrėją suvokia kaip tos aplinkos dalį. Norint tirti bet kurią grupę ar bet koki kultūrai reikšmingą įvykį, būtina tirti grupių elgseną joms įprastoje aplinkoje ir tai ypač sieti su simbolių aplinka.
- Etnografija yra daugiau neformalizuotas tyrimo tipas. Mat tyrimo klausimai ir hipotezės formuluojamos tyrimo eigoje, o ne prieš tyrimą. Tai susiję ir su duomenų rinkimo procedūromis bei pačiais duomenimis, - jie nuolat gali būti papildomi naujais.
- Duomenų rinkimo technikos požiūriu etnografija yra greičiau eklektiška (nenuosekli), o ne griežta. Mat etnografijos laukas gali kisti nuo tiesioginio stebėjimo (atviro) iki stebėjimo dalyvaujant. Duomenys taip pat gali būti renkami visame etnografiniame lauke panaudojant visa tai, kas gali suteikti išsamesnį gyvenamosios aplinkos vaizdą (garso įrašai, filmai, dienoraščiai ir kt. Etnografinė studija gali naudoti ir struktūrizuotus ar nestruktūrizuotus klausimynus, taikyti kintamuosius, išdėstytus laike ir pan.).
- Etnografinių duomenų rinkimas gali tęstis ilgai ir būti pakartotas. Mat tirama realybė, jos reikšmės, simbolių reikšmingumas ir kultūrinė interpretacija egzistuoja skirtinguose lygiuose, todėl tyrėjas gali siekti vis gilesnio realybės pažinimo. Be to, etnografiniai užrašai turi būti visa apimantys ir detalūs, orientuoti į reiškinius, kurie nuolat pasikartoja. Todėl etnografija turi stebėti reiškinius ne kartą. Tyrimas baigiamas, kai apie tiriamąjį reiškinį nerandama kultūriniu požiūriu naujos vertingos medžiagos (107).

Turint omeny tai, kad etnografija yra išskirtinis (turintis charakteringų bruožų) metodas, tai vargu, ar gali būti ir vienintelis etnografinio tyrimo planas. Kitaip tariant, etnografinis planas gali susipinti su kitais planais (pvz., etnografijoje gali būti derinami apklausos ir eksperimento požiūriai ir kt.).

Etnografinio požiūrio priimtinumas. Šis požiūris priimtinas ir gali būti labai naudingas:

- kai būtina suprasti asmenų grupės (pvz., deviantinės) elgesio kultūrą ir suvokti to elgesio simbolinę reikšmę ir svarbą;
- kai susiduriame su naujais reiškiniais, kažkuo, kas yra labai “skirtinga” ir “nepanašu” į mums žinomus dalykus. Etnografinis būdas įgalina įsiskverbti į tą “nepažįstamą” aplinką ar vidų socialinių procesų, esančių elgsenos požiūriu sudėtingose aplinkose ypač tada,

kai kultūros ir subkultūros yra skirtingos (pvz., organizacijų ir institucijų). Taip pat bando jas suvokti ir aprašyti išryškinant čia vartojamų simbolių reikšmes.

3. *Biografinė studija*

Tai asmens ir jo patirties tyrimas naudojantis tiriamojo pasakojimais arba rašytiniais dokumentais, archyvine medžiaga, iliustruojančia jo gyvenimo faktus, kuriais siekiama sukonstruoti gyvenimo istoriją. Biografinė studijai būdinga tai, kad joje žmonių gyvenimo istorija parašyta kažkieno kito naudojantis archyviniais duomenimis. Biografijų subjektai gali būti gyvi arba mirę (pvz., žymių žmonių (rašytojų, mokslininkų) biografijų rašymas remiantis archyvine medžiaga, pasakojimais ir t.t.). Tuo tarpu autobiografinėje studijoje gyvenimo istorija yra parašyta pačių asmenų apie save.

Biografijos gali būti parašytos įvairiai:

- laikantis griežto istorinio subjekto pagrindimo bei chronologijos,
- meniškai, pateikiant detales gyvai, įtaigiai, įdomiai,
- pasakojimo forma, išgalvota scenų ir veikėjų ataskaita.

Taigi egzistuoja du biografijos dėstymo būdai:

- *Klasikinis*, kai tyrėjas naudoja ataskaitas, autentiškus dokumentus, kuriais grindžia savo hipotezę, t.y. žvelgia į visa tai tarsi iš šalies, – objektyviosios tyrėjo perspektyvos.
- *Interpretacinis*, kai tyrėjas naudojasi ne tik autentiškais dokumentais, bet ir pasakojimais, kurie nėra patikrinti, tačiau tuos faktus ir gautą žodinę informaciją (kitų asmenų pasakojimus “apie”) imasi interpretuoti (antai daugelis rašytojų biografijų yra parašytos naudojant interpretacinį biografijos dėstymo būdą). Šis būdas tarsi nutrina ribą tarp faktų ir išgalvotų dalykų. Todėl, tyrinėtojų nuomone, rašytojų biografijos turi būti patikrintos biografų (t.y. reikia skirti interpretacinę biografiją nuo gyvenimo aprašymo, t.y. griežtai skirti faktus nuo jų interpretacijos).

Atliekant biografinę studiją (tyrimą) būtina laikytis tokios veiksmų ir procedūrų tvarkos:

- Tyrėjas pradeda nuo objektyvios subjekto gyvenimo patirties visumos, išskirdamas atvejus ir gyvenimo etapus (vaikystė, jaunystė ankstyvoji branda, senatvė ir pan.), išdėsto chronologiškai arba pagal patirtį tokius faktus kaip išsimokslinimas, santuoka, darbas ir kt.
- Tyrėjas renka konkrečią prasminę biografinę medžiagą naudodamas interviu (tiriamasis išdėsto savo gyvenimo istoriją). Čia dėmesys sutelkiamas istorijų klausymuisi.
- Istorijos yra perorganizuojamos pagal klausimus, kurie paaiškina esminius žmogaus gyvenimo įvykius (klausdamas tyrėjas stengiasi geriau suprasti tiriamojo pasakojimo esmę, versiją).

- Toliau tyrėjas nagrinėja pateiktų istorijų prasmę prašydamas pasakotoją paaiškinti, kaip jam tai atrodo ir kaip jis tai supranta, ir ieško pateikto aiškinimo bendresnių reikšmių.

Atliekant minėtas procedūras tyrėjo tyko ir tam tikri sunkumai:

- tyrėjas turi gebėti surinkti išsamią, giluminę informaciją “iš” ir “apie” biografijos subjektą;
- turi būti gerai susipažinęs su istorine ir prasmine medžiaga, gebėti įvertinti visuomenės ir kultūros raidos kryptis;
- turi gebėti atskirti pagrindines istorijas nuo antraeilių pasakojimų.

Klausimai ir užduotys

1. Kas yra tyrimo strategija? Apibūdinkite ją.
2. Kokios yra pagrindinės kokybinio tyrimo strategijos?
3. Apibūdinkite atvejo studiją, esmines jos charakteristikas.
4. Apibūdinkite etnografinę studiją ir jos ypatumus.
5. Apibūdinkite biografinę studiją ir jos pagrindinius ypatumus.

Literatūra

- Gaidys V. Visuomenės nuomonės tyrimų metodika. Vilnius, 1997.
- Yin R.K. Case study research: design and methods. 2 ed. Sage Publications, 1997.
- Jadov V.A. Sociologičeskije isledovanija: metodologija, programy, metody. Moskva, 1987.
- Liuobikienė I. Sociologija: bendrieji pagrindai ir tyrimų metodika. Kaunas, 2000. P. 130-140
- Logika sociologičeskogo isledovanija. Moskva, 1997.
- Macionis J. Sociology. Prentice Hall, 1997. P. 56-79.
- Novelskaitė A. Etnometodologija: samprata ir sąvokos. Kn.: Sociologija: praeitis ir dabartis. Mokslinės konferencijos pranešimų medžiaga. Kaunas, KTU, 1999.
- Ragin Ch. Constructing Social Research: The Unity and Diversity of Methods. Pine Forge Press, 1994.
- Sarantakos S. Social Research. The Macmillan Press, 1994.
- Stake R. The art of Case Study Research. Sage Publication, 1995.

XXIV. SOCIOLOGINĖS INFORMACIJOS RINKIMO BŪDAI

1. Interviu ir jo tipai
2. Anketavimas
3. Dokumentų analizė
4. Stebėjimas
5. Eksperimentas

Egzistuoja įvairūs sociologinės informacijos rinkimo metodai. Daugiausiai naudojami tiek kiekybiniuose, tiek kokybiniuose tyrimuose yra šie:

- *interview,*
- *anketavimas,*
- *dokumentų analizė,*
- *stebėjimas,*
- *eksperimentas.*

1. Interviu ir jo tipai

Norint suprasti, kaip kiti žmonės aiškina tikrovę, mes turėtume jų paklausti taip, kad jie galėtų papasakoti apie tikrovę savo terminais, o ne operuodami tikslėmis kategorijomis, kurias mes jiems pateikiame. Interviu kaip tik ir leidžia respondentams atsiskleisti. Šis metodas pasižymi savo formų ir panaudojimo galimybių įvairove, nes jis gali būti naudojamas:

- keičiantis informacija žodžiu,
- kaip grupinės apklausos forma,
- kaip asmeninė apklausa ar apklausa (klausimų siuntimas respondentams) paštu,
- kaip apklausa telefonu siekiant išsiaiškinti visuomenės nuomonę svarbiu tyrėjui klausimu.

Interviu gali vykti vieną kartą trumpai apsikeičiant informacija žodžiu arba ilgalaikių seansų metu (ištisom dienom – pvz., gyvenimo istorijos interviu atveju).

Taigi interviu gali būti įvairių tipų.

Interviu tipai. Skirtingi autoriai pateikia skirtingą interviu tipologiją. Antai amerikiečių sociologas *Ch. Pattonas* skiria tris pagrindinius tipus: 1) neformalų pokalbio pobūdžio interviu, 2) bendrą vadovaujančių interviu ir 3) standartizuotą atvirų klausimų interviu (95, 62-71).

Sociologai *A. Fontana* ir *J. Frey* interviu skirsto į:

- struktūrizuotus,
- nestruktūrizuotus,

- grupinius (26,79-82).

Kaip matome, čia pagrindinis skirstymo į tipus kriterijus – interviu struktūrizavimo lygis. Kitaip tariant, atsižvelgiama į tai, kiek giliai šiuo interviu bus bandoma “įsiskverbti” į respondentus ir situaciją.

Interviu yra pakankamai lankstus duomenų rinkimo įrankis, kuris gali būti taikomas įvairiose tyrimo situacijose. Tiesa, kiekvienas interviu tipas turi savo stiprias ir silpnas vietas, į kurias dera atsižvelgti renkantis. Pasirinktas interviu tipas turi būti suderintas su tyrimo strategija, tikslais ir tyrimui rūpimais klausimais.

Struktūrizuoti interviu. Čia interviu klausimai iš anksto suplanuoti ir standartizuoti nustatytomis atsakymų kategorijomis. Atsakant į klausimus nėra tokios laisvo pasirinkimo galimybės, kurią suteikia atviri klausimai. Čia visi respondentai gauna tuos pačius klausimus, jie pateikiami ta pačia tvarka ir standartizuota forma. Apklausėjas užima neutralią poziciją ir tai pabrėžia savo elgesiu. Šio interviu tipo prigimtis sąlygoja greičiau racionalius nei emocionalių atsakymus.

Grupiniai interviu (focus grupės). Apklausos metu taikant standartizuotą interviu surenkama kiekybinio pobūdžio informacija apie dideles žmonių grupes. Nestandartizuotas interviu įgalina surinkti iš esmės kur kas išsamesnę kokybinę informaciją apie vienos ar kitos socialinės grupės atstovus. Focus grupės metodika taip pat remiasi interviu, atliekamu ne su vienu žmogumi, bet su grupe, kurią sudarantys žmonės yra vienaip ar kitaip panašūs.

Pagal focus tyrimo metodiką interviu vyksta pagal iš anksto parengtą scenarijų (klausimyną) ir jame svarstomi klausimai, kuriuos nedidelei grupei žmonių pateikia specialiai pasirengęs žmogus (tyrėjas). Grupė neturėtų būti pernelyg maža ar pernelyg didelė (pvz., jei grupėje tik 5 žmonės, diskusija greitai užgęsta, o jeigu 50 žmonių, tai kiekvienam galimybė pareikšti savo nuomonę nėra didelė).

Pagrindinis reikalavimas sudarant focus grupę yra jos vienalytiškumas, t.y. grupės nariai turi būti panašūs savo išsilavinimu, pajamomis, padėtimi ir kt, kad neišsiskirtų iš kitų ir taip negalėtų paveikti kitų dalyvaujančiųjų apklausoje.

Paprastai focus grupės grupės sudaromos:

- iš vienas kito nepažįstančių žmonių,
- panašaus amžiaus,
- tos pačios pajamų grupės ir pagal kitus kriterijus, kurie priklauso nuo tyrimo dalyko.

Grupiniame interviu tyrėjas veikia daugiau kaip tarpininkas, skatintojas nei interviuotojas. Skirtingai nei tradiciniame interviu, grupiniame interviu klausimai neturėtų būti pateikiami nuosekliai: tyrėjas (kaip interviu vyksmo reguliuotojas), pateikdamas klausimus, nuolat tikslina atsakymus į juos, skatina į pokalbį įsitraukti vis daugiau žmonių, kad atsakymas būtų kuo išsamesnis ir visa apimantis.

Suprantama, kad tyrėjui čia keliama dideli reikalavimai – ji turi ne tik sugebėti dirbti su įvairaus pobūdžio grupėmis (kartais labai nešnekiomis ir pasyviomis), bet ir gebėti klausyti, ką kalba žmonės, kaip jie tai daro, taip pat neleisti (korektiškai, nepastebimai) nukrypti nuo pokalbio temos. Taigi pagrindinis tyrėjo uždavinys – sukurti draugišką ir neįtemptą aplinką, kurioje kiekvienas galėtų laisvai išsakyti savo nuomonę. Pats tyrėjas neturi dalyvauti šiame klausimų svarstyme, o jo pateikti klausimai neturi būti vertinamojo pobūdžio.

Dirbant su focus grupe pirmiausia dera aiškiai suvokti ir detalčiai konceptualizuoti svarstomą problemą bei apibrėžti ją tam tikrų klausimų ratu. Paprastai tai būna 10 pagrindinių klausimų ir tam tikras skaičius antrinių (šalutinių) klausimų (5-10). Jei individualiame interviu toks klausimynas yra realizuojamas per 10-15 min., tai jų svarstymas focus grupėje gali trukti kelias valandas.

Focus grupės naudojimo atvejai.

- Focus grupė yra efektyvi pagalbinė priemonė sudarant ir aprobuojant standartizuoto interviu klausimynus. Pavyzdžiui, tiriant gyventojų rinkiminės elgsenos focus grupę, kurią sudaro įvairių gyventojų sluoksnių atstovai, galima parengti tokio jų elgesio tipologiją empiriniu lygiu, išsiaiškinti dalyvavimo ar nedalyvavimo balsavime motyvų spektrą ir t.t. Klausimynas, parengtas remiantis tokia išsamia informacija, paprastai yra tikslesnis palyginti su kabinete parengtu.
- Šis būdas dažnai naudojamas lyginamiesiems tyrimams, kai esamą metodiką reikia taikyti naujomis kultūrinėmis sąlygomis.
- Focus grupė naudojama tiriant visuomenės informavimo priemonių įtaką (pvz., kandidato rinkiminės kompanijos arba prekės reklaminės kompanijos) atskiroms gyventojų grupėms (pvz., namų šeimininkėms, studentams, verslininkams ir pan.). Tokiu atveju tyrimo strategija gali apimti tris etapus: a) išankstinį grupės narių požiūrio į tiriamus reiškinius matavimą parengus atitinkamą klausimyną, b) eksperto paaiškinimą apie pretendento (kandidato į Seimą) programą ar reklaminio filmo apie siūlomą prekę parodymą, 3) antrinį poveikio grupei (eksperto aiškinimas, reklaminio filmo rodymas) rezultatų matavimą pateikiant naują klausimyną ar testą.
- Focus grupė gali pasitarnauti vertinant naujas programas. Pavyzdžiui, vertinant sveikatos draudimo, švietimo, ekologijos ir kitas socialiai reikšmingas programas, t.y. organizavus kelių focus grupių, atstovaujančių įvairius socialinius visuomenės sluoksnius, apklausą būtų galima aiškiau įvertinti siūlomų programų priimtinumą ir jų svarbą žmonėms.

Focus grupių apklausos plačiausiai taikomos marketingo, vadybos ir socialinių reiškinių tyrimuose. *Focus grupės metodikos privalumai:*

- Focus grupė padeda sukurti tokia aplinką, kurioje žmonės priima sprendimus ir dėsto savo nuomonę.

- Focus grupės esant tokioms pat laiko, sąnaudoms padeda apimti kur kas didesnes žmonių grupes nei individualaus interviu atveju.
- Skirtingai nei standartizuoto interviu atveju, focus grupės tyrėjas gali patikslinti ir stengtis suprasti bet kurio respondento poziciją, užduodamas papildomus klausimus.
- Focus grupės rezultatai dažniausiai akivaizdūs ir informacijos vartotojų lengvai suvokiami.
- Focus grupės tyrimo kaštai nedideli palyginti su visuotinėmis gyventojų apklausomis, kurios apima šimtus ir tūkstančius žmonių.

Nestruktūriniai interviu. Tradicinis nestruktūrizuoto interviu tipas yra nestandartinis, atviras (atvirų klausimų), giluminis interviu, kuris dar vadinamas etnografiniu.

Jis naudojamas kaip kompleksinio (visuminio) žmonių elgesio supratimo priemonė, be jokių išankstinių skirstymų į kategorijas bei be kitų tyrimo erdvės apribojimų.

Sociologai *A. Fontana* ir *J. Frey* pateikia procedūrą, kurias reikia atlikti ruošiantis nestruktūrizuotam interviu bei duomenų rinkimui, sąrašą:

- priartėjimas prie aplinkos,
- respondentų kalbos ir kultūros supratimas,
- numatymas, kaip klausimus reikės pateikti respondentams,
- informacijos davėjų (apklausiamųjų) nustatymas,
- pasitikėjimo apklausiamųjų akyse įgijimas,
- ryšių su respondentais nustatymas ir empirinės medžiagos rinkimo įvardijimas (26,96-99).

Akivaizdu, kad kiekvieno nestruktūrizuoto interviu valdymas priklauso nuo situacijos ir respondentų kontingento ypatumų. Todėl svarbu tikslingai ir apgalvotai pasirinkti respondentus.

Pagrindiniai klausimai, į kuriuos reikia atsižvelgti :

- Kas bus apklausiamieji ir kodėl (kontingento numatymas)?
- Kiek bus apklausiamųjų ir kiek kartų numatoma apklausti kiekvieną respondentą?
- Kada ir kiek laiko bus skiriama kiekvieno respondento apklausai?
- Kur (kokioje vietoje) bus apklausiamas respondentas?
- Kaip bus organizuojamas priartėjimas prie interviu situacijos (tyrėjo prisistatymas apklausiamiesiems)?

Atsakymai į šiuos klausimus priklauso nuo pasirinkto interviu tipo ir perspektyvos, t.y. iš kokios pozicijos organizuojamas tyrimas. Taip pat ir nuo ypatumų tyrimo projekto bei aplinkos, kurioje jis organizuojamas. Nuo to, kaip tyrėjas užmezga kontaktą su tiriamaisiais, kaip įgyja jų pasitikėjimą, gali nemaža dalimi priklausyti ir interviu duomenų kokybė bei jų patikimumas.

Interviu valdymas. Pagrindiniai etapai:

- Pasiruošimas interviu – interviu grafiko sudarymas.

- Interviu pradžia – ryšių su tiriamaisiais nustatymas.
- Komunikacija – bendravimas su tiriamaisiais ir jų išklausymas.
- Klausimų tiriamiesiems pateikimas – klausimų seka.
- Interviu baigimas.

Kiekvieno iš suminėtu etapų valdymą lemia pasirinktas interviu metodas. Antai struktūrizuotas interviu reikalauja grafiko, kuris būtų rengiamas ir tikrinamas iš anksto. Šiuo atveju prieš pradėdant apklausą reikia gerai išžvalgyti situaciją, kadangi nuo pasirengimo priklauso ir duomenų kokybė. Nestruktūrizuotas interviu gali teikti tik bendrą numatomų klausimų sampratą, - kaip atviras jis nesiekia apibendrinimo. Taigi kuo labiau nestruktūrizuotas interviu, tuo svarbesni ir reikalingesni tampa bendravimo su apklausiamaisiais įgūdžiai.

Interviu yra pokalbis, klausimų teikimo ir klausymo menas. Tyrėjas turi gebėti ne tik aiškiai formuluoti klausimus, bet ir sukurti aplinką, palankią išsamiems ir kokybiškiems atsakymams.

2. Anketavimas

Apklausa - tai tokia duomenų rinkimo technika, kai apklausiamieji iš esmės tuo pačiu metu atsakinėja į raštu (anketoje) ar žodžiu (interviu ėmėjo) pateiktus klausimus.

Anketa – tai klausimų, kuriuos jungia tyrėjo siekimas ištirti kokį nors socialinį reiškinį ar procesą, visuma. Apklausos metodas taikomas šiais atvejais:

- kai tirama problema yra nepakankamai išanalizuota ir aprašyta įvairiuose dokumentuose arba kai tokios literatūros apskritai nėra,
- kai tyrimo dalyko arba atskirų jo charakteristikų neįmanoma pažinti ir ištirti stebėjimo metu,
- kai tyrimo dalykas yra visuomeninės ar individualiosios sąmonės elementai - poreikiai, interesai, motyvacijos, vertybės ir t.t.

Pagrindinės apklausos metodo rūšys: 1) anketinė apklausa, 2) sociologinis interviu, 3) testas.

Taikant anketavimo metodą apklausiamieji patys atsako į tyrėjo pateiktus anketos klausimus pagal nurodytas jiems taisykles.

Anketinės apklausos gali būti:

- žodinės ir raštiškos,
- vienkartinės ir daugkartinės,
- ištisinės ir atrankinės,
- akivaizdžios ir neakivaizdinės,
- standartinės ir nestandartinės,
- individualios ir grupinės.

Dažniausiai vykdoma grupinė apklausa. Grupinę apklausą galima vykdyti apklausiamųjų darbo, mokymosi vietose ir pan. Apklausiama paprastai ne didesnė kaip 15-20 žmonių grupė. Anketa individualiai išdalinama kiekvienam respondentui ir iš anksto aptariamas grąžinimo laikas.

Anketos klausimų sudarymas. Atsakymų kokybė priklauso ir nuo anketos klausimų sudarymo. Klausimų sudarymui, jų turiniui keliami tokie reikalavimai:

- Anketoje neturi būti nereikalingų klausimų, nes į kiekvieną iš jų žiūrima kaip į specifinį matavimo instrumentą būtinai (ieškomai) informacijai gauti.
- Sudarant klausimus būtina atsižvelgti į apklausiamųjų informuotumo apie tiriamą dalyką lygį ir jų kultūros ypatumus (bendravimo tradicijas, kalbos specifiką ir t.t.). Kitaip tariant, neklausti to, ko jie nesupranta ir nežino.
- Klausimus formuluoti taip, kad jų esmę respondentai suvoktų adekvačiai, nes dažnai pažintinis klausimas prasilenkia su prasiminiu jo formulavimu anketoje.

Anketinių klausimų tipai. Anketiniai klausimai *klasifikuojami pagal turinį ir funkcijas*:

- *Turinio klausimai.* Šie klausimai pateikiami apie elgesį, žinias, nuomones, nuostatas, motyvus, o priklauso nuo tiriamųjų specifikos – klausimai apie darbą, mokslą, poilsį, politiką, šeimą ir t.t.
- *Funkciniai klausimai* padeda spręsti apklausos proceso vadybą, jo vyksmo atmosferos sudarymą ir pan. Funkcinių klausimų pavyzdžiai – kontroliniai klausimai, kontaktiniai klausimai, kuriuos užduodame apklausiamiesiems siekdami su jais užmegzti ryšį.
- *Klausimai- filtrai* reikalingi tuomet, kai ieškoma informacija gali būti gaunama ne iš visos tyrimo aibės, bet tik iš tam tikros dalies apklausiamųjų. Tuomet norint tos informacijos nešėjus išskirti į atskirą kategoriją, jiems ir užduodamas klausimas – filtras, kuris įgalina juos identifikuoti kaip būtent tą apklausiamųjų dalį, kuri mums reikalinga.
- *Kontrolinių klausimų* tikslas - išsiaiškinti apklausiamųjų atsakymų pastovumą arba neprieštaringumą pateikiant papildomus (provokacinius) klausimus.
- *Kontaktiniai klausimai* padeda užmegzti ryšį su apklausiamuoju. Jais siekiama teigiamos apklausiamojo motyvacijos apklausos atžvilgiu ir pan. Pavyzdžiui, respondentų klausiama apie anketos turinį, temos aktualumą, ar suprantamai pateikti klausimai.

Pagal anketos užpildymo techniką skiriami: 1) atviri, 2) uždari, 3) tiesioginiai ir 4) netiesioginiai klausimai.

- *Atviri klausimai* apklausiamiesiems suteikia galimybę savarankiškai formuluoti atsakymus (savais žodžiais).
- *Uždari klausimai* pateikia apklausiamiesiems parengtus atsakymų variantus, kuriuos tereikia pasirinkti.
- *Tiesioginiai klausimai* naudojami, kai reikia gauti iš apklausiamųjų duomenis, kurie yra psichologiškai neutralūs ir respondentų atžvilgiu teigiami (pvz., amžius, lytis ir pan.).

- *Netiesioginiai klausimai* naudojami, kai tikimasi, kad atsakymai nebus pakankamai patikimi, nes jie reikalauja iš respondento kritiško savęs vertinimo. Todėl norint sužinoti, ką iš tiesų mano respondentas, dera tai sužinoti užduodant netiesioginius klausimus.

Anketos struktūra. Ją sąlygiškai galima padalyti į keturias dalis: įžanginę, pagrindinę, baigiamąją (demografinę) ir anketos metriką.

Įvadinė dalis. Joje nurodoma:

- kas atlieka tyrimą (institucija, jos padalinys, kurio darbuotojas ar darbuotojai atliks tyrimą),
- kokie tyrimo tikslai ir uždaviniai,
- koks anketos pildymo būdas,
- padėka už dalyvavimą apklausoje.

Pagrindinė dalis. Siekiama gauti patikimą informaciją apie tiriamą dalyką. Pateikiami klausimai ir galimi atsakymai į juos bei paliekama vieta papildomiems atsakymams įrašyti.

Baigiamoji (demografinė) dalis. Šioje dalyje pateikiami klausimai, susiję su respondentu:

- išsimokslinimu,
- gyvenamąja vieta,
- socialine padėtimi ir kilme,
- lytimi,
- profesija,
- darbo stažu ir t.t.

Anketinės apklausos (grupinės) privalumai:

- Užtikrina pakankamas atrankos galimybes ir anketų grąžinimą.
- Sudaro galimybę apklausiamiesiems pasikonsultuoti su tyrėju (siekiant išsiaiškinti, ko klausiama, ar taip šis klausimas yra suprantamas).
- Sudaro galimybę apklausėjui instrukuoti apklausiamuosius, kai iškyla būtinybė paaiškinti, ką iš jų norima sužinoti.
- Sudaro galimybę apklausėjui kontroliuoti situaciją: sekti atsakymų į klausimus eigą, gauti papildomos informacijos stebėjimo metu.
- Sudaro galimybę pagal apklausiamųjų reakciją spręsti apie tyrimo problemos aktualumą, reikšmingumą, anketos klausimų sudarymo ir išdėstymo tikslingumą.
- Anketavimas trunka trumpiau ir kainuoja pigiau nei interviu.

Anketinės apklausos trūkumai:

- Skiriama nedaug laiko atsakyti į anketos klausimus. Tuo tarpu žmonės yra nevienodos reakcijos, todėl ne visi užpildo anketas arba užpildo skubotai, per daug neįsigilindami į pateiktų klausimų esmę.

- Anketuojama ne įprastinėje, bet rašymui tinkamoje vietoje, o ta aplinka gali turėti įtakos ir atsakymams.
- Apklausiamieji būgštauja, kad jų asmenybė bus identifikuota, todėl atsakymų patikimumas kartais nežinomas (neaišku, kaip nuoširdžiai ir sąžiningai buvo atsakyta į pateiktus klausimus).
- Apklausiamiesiems turi įtakos ir tyrėjo asmuo (išvaizda, bendravimo stilius, balsas ir pan.) - ne visiems jis gali būti priimtinas, o tai turi įtakos ir atsakymų kokybei.

Apklausa gali būti vykdomos atsižvelgus į anketavimo vietą, anketų platinimo būdą ir tiriamųjų uždavinių tipą.

Taigi apklausa klasifikuojamos:

Pagal anketavimo vietą tai gali būti:

- gyvenamoji vieta, darbo vieta,
- gydymo vieta,
- pasilinksminimo vieta ir t.t.

Pagal anketų platinimo būdą gali būti:

- išdalomos,
- paštu,
- per spaudą,
- telefonu ir t.t.

Pagal tiriamųjų uždavinių tipą:

- fokusuotos,
- giluminės,
- standartizuotos,
- sociometrinės.

3. Dokumentų analizė

Dokumentų analizė – tai toks pirminės sociologinės informacijos rinkimo būdas, kai pagrindinis informacijos šaltinis yra dokumentai. Dokumentų, kuriuos tyrėjai gali naudoti, spektras pakankamai platus. Jis apima laiškus, dienoraščius, ataskaitas, biografijas, vyriausybės nutarimus ir t.t.

Dokumentų klasifikavimas. Dokumentai, kurie gali būti panaudoti kaip sociologinio tyrimo informacinis šaltinis, klasifikuojami pagal įvairius kriterijus:

- *Pagal pirmumą (autentiškumą)* skiriami: 1) pirminiai (parašyti įvykių liudininkų, pvz., autobiografija) ir 2) antriniai (parašyti žmonių, kurie nebuvo įvykių liudininkai, bet gavo reikiamą informaciją iš liudininkų, pvz., biografija).

- *Pagal statusą* dokumentai skirstomi į 1) oficialius (vyriausybės nutarimai) ir 2) neoficialius (dienoraščiai).
- *Pagal pateikimo formą* – 1) rašytiniai, 2) statistiniai.
- *Pagal funkcinius ypatumus* – 1) informaciniai (laikraščių informacija), 2) direktyviniai (įstatymai, nutarimai), 3) komunikatyviniai (įvairūs planai, protokolai) .
- *Pagal paplitimo mastą* – 1) spausdinti (viešai spaudoje paskelbti), 2) rankraštiniai.
- *Pagal formą* – 1) tekstiniai (rašytiniai dokumentai), 2) audiodokumentai (garso įrašai), 3) videodokumentai (vaizdo įrašai).

Dokumentų analizė reikalauja laikytis tam tikrų principų:

- Pirma, reikia atrinkti informacijos šaltinius, kurie gali būti reikalingi tyrimui ir nustatyti atrankos masto (kiek ir kokių jų reikės) nustatymui.
- Antra, parinkti dokumentai turi užtikrinti informacijos patikimumą ir pagrįstumą.

Sociologas R. K. Yin (48) nurodė aštuonis svarbius klausimus, į kuriuos tyrėjas turi atsižvelgti parinkdamas ir analizuodamas dokumentus:

- Ar tyrėjo pasirinkti duomenų šaltiniai atitinka jo tyrimo temą?
- Kaip tyrėjas toleruoja bet kokių faktų iškraipymą ar rinkimą numatytuose šaltiniuose?
- Pagal kokius principus tyrėjas atsirenka šaltinius, kurie jam reikalingi?
- Kokiu lygiu šaltinis, kuris aprašo atskirą įvykį, atspindi situacijos (reiškinio) esmę?
- Ar šaltinis atitinka rekomendacijas, sumanymą ir tai, kas turėtų būti padaryta?
- Kiek svarbus yra šaltinio turinys?
- Kokiomis prielaidomis remiantis renkama ir pateikiama statistika?
- Ar tyrėjas tinkamai interpretavo šaltinio reikšmes ir jame pateiktus faktus?

Dokumentų analizės tipai. Skiriami du pagrindiniai dokumentų analizės tipai:

- *Palyginti nestruktūrinė ir nekiekybinė (dar vadinama tradicinė) analizė.* Tipiškas pavyzdys – mokslinių dokumentų apžvalga, kuria remdamasis sociologas formuluoja ar tikslina savo tyrimo problemą.
- *Struktūrizuota kontent analizė,* kai socialinė informacija analizuojama kiekybiniais rodikliais. Tipiškas pavyzdys – J. Palidauskaitės atlikta Lietuvos piliečių politinių pažiūrų ir politinės elgsenos raidos (1989-1995 m.) analizė.

Kontent analizės esmė ir etapai. Galima tokia kontent analizės schema:

- kas pasakė,
- ką pasakė,
- kam pasakė,
- kokiu tikslu pasakė,
- koks to pasakymo rezultatas.

Kontent analizė vykdoma studijuojant įvairaus pobūdžio dokumentus. Kontent analizės atveju atrankos elementai yra žodžiai, frazės, prasminiai vienetai, atskiri straipsniai. (Atrankinėse apklausose atrankos vienetai – žmonės.)

Esminiai kontent analizės etapai.

- Dokumentų atrinkimas analizei (jie turi užtikrinti reprezentatyvumą).
- Kategorijų (bendriausių loginių sąvokų) turinio nustatymas. Turinį lemia tyrimo tikslai.
- Skaičiavimo vieneto išskyrimas. Čia gali būti žodis, sakinyš, straipsnis ar net visas dokumentas.
- Turinio (prasminiu požiūriu) vieneto išskyrimas. Tai platesnis (talpesnis) skaičiavimo vienetas, nes pasirinkus rodikliu žodį, turime suvokti, kokia prasme jis naudojamas, todėl prasminiu vienetu čia galėtų būti išskirtas sakinyš, tema, skyrius ir pan.
- Kiekybinių charakteristikų numatymas.
- Įvertinimas ar tyrinėjama kategorija – ar ji yra, ar nėra (buvimo ar nebuvimo nustatymas),
- Kategorijos dažnio skaičiavimas.
- Ploto vieneto išskyrimas, ypač spaudos tyrimuose (spaudos ženklų skaičius, antraštės dydis, vieta laikraštyje – pirmajame puslapyje, vedamajame straipsnyje ir kt.).
- Teiginio intensyvumo įvertinimas (pasirinktoje skalėje).

Vykdam kontent analizę būtinas kodavimo blankas, į kurį įtraukiami ne tik išskirti rodikliai, bet ir duomenys apie pačius dokumentus, kuriuos taip pat reikia koduoti, t.y. nurodyti dokumento pavadinimą, išleidimo vietą ir datą, kitas charakteristikas. Tai padeda nustatyti teksto ir kodų atitikimą. Pvz., koduotojas, skaitydamas jau užpildytą blanką, išskaido jame užfiksuotą informaciją pagal nurodytus požymius, nustato jų gradaciją ir kodus.

Antrinė kontent analizė. Ji atliekama remiantis kitų autorių parengtais dokumentais ar surinktais duomenimis. Tuomet tyrėjai kelia kitus nei ankstesniame tyrime tikslus ir uždavinius. Antrinės analizės privalumai:

- Leidžia sutaupyti laiko ir lėšų (palyginti su naujai atliekamu tyrimu).
- Mažiau subjektyvumo, nes dirbama jau su turimais duomenimis, o ne su žmonėmis, iš kurių tie duomenys tiesiogiai gaunami.
- Įgalina greičiau atlikti lyginamąją analizę (kelių regionų, šalių mastu ir pan.).

Realūs sunkumai taikant antrinę analizę:

- Ribotas informacijos prieinamumas (rinkos sąlygomis ne visa norima gauti informacija yra prieinama).
- Duomenys gali būti klaidingi, bet atliekančiam antrinę analizę sunku tai išsiaiškinti, nes tyrimą reikėtų pradėti iš naujo. Dėl pirminių duomenų nepatikimumo gali žlugti visas antrinę analizę atlikusiųjų darbas.

Dokumentų analizės metodo privalumai ir trūkumai. Dokumentų analizė yra vienas populiariausių metodų, naudojamų sociologiniuose tyrimuose. Neabejotini jo privalumai:

- Galimybė tyrinėti informaciją apie šiuo metu jau neegzistuojančius ankstesnius procesus ar įvykius (tai daryti įgalina išlikę dokumentai).
- Reaktyvumo (neigiamo poveikio) nebuvimas, t.y. dokumentai, ypač oficialūs, nedaro įtakos tyrėjo nuostatai.
- Longitiudinė analizė, t.y. galimybė studijuoti dokumentus tiek kiek reikia, ypač jei norima atlikti lyginamąją dokumentų analizę.
- Tiriamųjų dokumentų savaimingumas: faktai užfiksuoti tuo metu, kai jie vyko ir nepriklauso nuo tyrimo laiko (pvz., dienoraščiuose). To paties klausiant interviu metodu apklausiamasis gali ir nenorėti kalbėti įvairiomis temomis, taip pat ir tomis, kurios domina tyrinėtoją.
- Galimybė susipažinti su slaptais, konfidencialiais dokumentais (pvz., prisipažinimai, įvairių bylų medžiaga ir pan.).
- Mažos išlaidos, nes daugelį dokumentų galima rasti bibliotekose, archyvuose ir kt.

Tačiau dokumentų analizės metodas turi ir savų trūkumų:

- *Šališkumas.* Kai kurie dokumentai trumpalaikiai, sensacingi, netgi užsakyti (pvz., reklaminė ar rinkiminė medžiaga).
- *Atrankinis išsaugojimas* (išsaugoti ne visi dokumentai, o tik tie, kurie laikyti svarbiais, pvz., kai kurie dienoraščiai, laiškai, bet ne visi).
- *Neišbaigtumas*, ypač asmeninių dokumentų (dienoraščių, laiškų).
- *Prieinamumo* (pasiekiamumo) stoka. Kai kurie dokumentai neprieinami dėl jų įslaptinimo laipsnio (pvz., kai kurie KGB archyvai Lietuvoje, ypač agentų bylos ir kt.).
- *Atrankos šališkumas.* Įvairius dokumentus rašyti ir skaityti linkę labiau išsilavinę žmonės, todėl kitos grupės menkai atstovaujamos.
- *Dažniausiai apsiribojama tik rašytine informacija.*
- Dokumentų įvairovė (formatas, žanras) apsunkina jų lyginamąją analizę.
- Kodavimo sunkumai. Dokumentai dažniau fiksuoja žodinę, o ne skaitmeninę informaciją.

4. Stebėjimas

Stebėjimas yra toks pirminės sociologinės informacijos rinkimo metodas, kai iš anksto suplanuoti, tikslingi, sistemingi socialiniai faktai, kuriuos galima kontroliuoti ir tikrinti, suvokiami ir registruojami.

Struktūrizuoti (kiekybiniai) ir nestruktūrizuoti (kokybiniai) požiūriai į stebėjimą. Natūralistiniame stebėjime, kitaip nei kitų duomenų rinkimo technikose, stebėtojas nemanipuliuoja ir nestimuliuoja elgesio tų, kuriuos stebi. Stebima situacija dėl tyrimo nėra pertvarkoma ar kitaip reguliuojama. Kitaip tariant, tai yra grynasis arba tiesioginis stebėjimas, kuriame nedalyvaujama.

Struktūrizuotas (kiekybinis) požiūris į stebėjimą reikalauja iš anksto parengtų detalių stebėjimo planų (schemų). Šiuo atveju tyrėjas turi naudotis esamomis stebėjimo programomis arba pats tokią programą pasiruošti.

Nestruktūrizuotas (kokybinis) požiūris į stebėjimą nereikalauja iš anksto numatytų schemų, bet atlieka tyrimus atviresniu, natūralesniu būdu. Čia laikomasi pažiūros, kad stebėjimo duomenų aprašymo ir analizės kategorijos gali geriau iškilti tyrimo eigoje nei tyrimo pradžioje.

Sociologas *D. Silvermanas* nurodo tokius nestruktūrizuoto stebėjimo eigos etapus :

- Tyrimo pradžia (t.y. pačių bendriausių klausimų paruošimas).
- Pastabų rašymą (paprastai pradedama nuo bendrųjų aprašomų kategorijų, vėliau įvardijami konkretesni kodai ir pateikiami išsamesni kategorijų apibūdinimai).
- Stebėjimą (analizuojamos situacijos matymas), kuris naudojamas drauge su klausimynu.
- Hipotezių tikrinimą.
- Apibendrinimą (107,31-33).

Abu minėti požiūriai į stebėjimą (struktūrizuotas – kiekybinis ir nestruktūrizuotas – kokybinis) turi savo privalumų ir trūkumų. Jeigu kreipsime dėmesį į smulkesnius elgesio fragmentus, galime prarasti visuminį vaizdą, bet tuomet lengviau fiksuoti ir analizuoti duomenis. Labiau holistinis (visuminis) požiūris orientuojasi į platesnį vaizdą, bet tuomet yra kur kas sunkiau rinkti ir analizuoti duomenis. Tiesa, priklausomai nuo tyrimo tikslų konteksto galimos ir abiejų požiūrių kombinacijos.

Įvairūs tyrinėtojai turi gana skirtingas stebėjimo, kaip sociologinės informacijos rinkimo priemonės, vizijas. Įvardijami tokie pagrindiniai stebėjimo procedūros etapai:

- Problemos formulavimas.
- Stebėjimo objekto aprašymas, uždavinių nustatymas.
- Stebėjimo elementų ir tiriamo elgesio aspektų rodiklių nustatymas.
- Sąvokų, kuriomis bus aprašomi stebėjimo rezultatai, sistemos parengimas.
- Situacijų atrankos formavimas (esant dideliame jų skaičiui).
- Techninių dokumentų stebėjimo proceso rezultatams fiksuoti (įvairių kortelių, blankų) parengimas.
- Stebėjimo rezultatų užrašymas.
- Tyrimo ataskaitos ir rekomendacijų rengimas.

Stebėjimo, kaip sociologinės informacijos rinkimo metodo, privalumai ir trūkumai.

Privalumai:

- Galimybė tirti socialinį reiškinių įvairiapusiškai, atkreipiant dėmesį į kiekvieną aspektą atskirai.
- Stebėtojo (tyrėjo) santykio su stebima grupe lankstumas, kuris galimas dėl aplinkos struktūrizavimo.
- Pigumas, nes nereikia didelių finansinių sąnaudų, ypač dėl nestruktūrizuoto stebėjimo ir jo rezultatų fiksavimo ir pateikimo.

Trūkumai:

- Taikomas ribotoms atrankoms, kurių natūraliomis sąlygomis neįmanoma koreguoti (pvz., mitingo dalyvių skaičius).
- Neišvengiamas tyrėjo subjektyvus įsikišimas į tyrimo eigą riboja galimybę stebėjimo rezultatus apibendrinti platesniu mastu.

Stebėjimas dalyvaujant (įsitraukiant į tyrimą). Šiuo atveju tyrėjas stebi situaciją pats įsitraukęs į ją kaip dalyvis. To įsitraukimo mastas (vaidmuo) gali būti skirtingas. Kyla klausimas, kiek tyrėjas turi būti nutolęs nuo to elgesio, kurį jis studijuoja, ir koku mastu į jį įsitraukęs?

Sociologas *A. Brymanas* nurodo tokią tyrėjo įsitraukimo vaidmenų tipologiją:

- Didesne dalimi dalyvis.
- Visiškas dalyvis.
- Dalyvis kaip stebėtojas.
- Stebėtojas kaip dalyvis.
- Visiškas stebėtojas. (11,18-19)

Koks bebūtų stebėtojo vaidmuo, visos skalės stebėjimas pačiam dalyvaujant, ilgalaikis pasinėrimas į grupės gyvenimą yra būtinas norint išskirti žmonių įpročius, juos aiškiai įvardyti bei iššifruoti socialinę struktūrą (kas juos jungia). Tik tokiu būdu galima surinkti reikiamus duomenis.

Suprantama, kad nėra paprasta grupėje tapti “savu” ar tapti grupės dalimi – tai sukelia nemažai problemų. Daugiausiai kyla etinių problemų, nes jos kyla dėl duomenų rinkimo metodo, dėl tyrėjo vadovaujančio vaidmens ir dėl tyrimo bei jo eigos priežiūros santykio (iškyla pavojus visai nekontroliuoti tyrimo eigos, ištirpti pačiam tyrime tapus grupės dalyviu).

5. *Eksperimentas*

Tai metodas, kuris grindžiamas pasirinktų grupių lyginimu. Paprasčiausiu atveju reikia dviejų visiškai vienodų grupių, kurios veikiamos skirtingais arba nevienodai veikiamos tuo pačiu nepriklausomu kintamuoju. Po to testuojami (tikrinami) grupių pokyčiai priklausomame (pasekmės) kintamajame. Jeigu grupių skirtumą sukelia vien tik joms padarytas poveikis, tuomet atsižvelgus, kad nepriklausomas kintamasis atsirado anksčiau už priklausomą kintamąjį, galima pagrįstai teigti, kad pokyčius priklausomame kintamajame sukėlė nepriklausomas kintamasis.

Tikras eksperimentas būna tuomet, kai:

- Stebimas (akivaizdus) vieno ar daugiau nepriklausomų kintamųjų poveikis.
- Dalyviai atsitiktinai paskirstomi į lyginimo grupes.

Eksperimentas iš esmės yra gerai kontroliuojamas metodas, kai siekiama nustatyti priežastinį vieno ar daugiau nepriklausomų kintamųjų ir vieno ar daugiau kintamųjų ryšį.

Idealiu atveju tyrėjas (eksperimentatorius) gali:

- Kontroliuoti aplinką, kurioje vyksta eksperimentas.
- Kontroliuoti eksperimentinę ir kontrolinę grupes paskirstydamas į šias grupes narius atsitiktinai arba tikslingai.
- Išmatuoti priklausomo kintamojo vertę tiek prieš eksperimentinio stimulo įvedimą, tiek po jo poveikio. Šių dydžių skirtumas yra priežastinio kintamojo poveikio rezultatas.

Eksperimento eiga.

- Pirmiausia tyrėjas suformuluoja priežastinę hipotezę, kad vienas kintamasis (nepriklausomas) sukelia pasikeitimus kitame (priklausomame) kintamajame.
- Išmatuoja priklausomąjį kintamąjį (pretestas).
- Įveda (atsižvelgę į poveikį) nepriklausomą kintamąjį arba pakeičia jo veikimo pobūdį.
- Išmatuoja priklausomą kintamąjį (posttestas) norėdamas vertinti, ar pasikeitė jo vertė.

Norint įvertinti, kas sukelia pokyčius nepriklausomame kintamajame – išoriniai poveikiai ar testo stimulai - sudaromos dvi subjektų (tyriamųjų) grupės: eksperimentinė ir kontrolinė. Abiejų grupių subjektų (tiriamųjų) asmeninės savybės identiškos, o priklausomas kintamasis (pretestas) ir išoriniai veiksniai veikia vienodai.

Subjektų grupė, kurios neveikia eksperimentinis priežastinis stimulus, parodo priklausomojo kintamojo pokytį, kurį sukelia išoriniai veiksniai. Kai eksperimentinės grupės priklausomojo kintamojo pokyčiai didesni, jei būna sukelti priežastinio stimulo ir išorinių veiksnių.

Ieškant bendrojo eksperimentinės grupės pasikeitimo ir išorinių veiksnių sukulto pasikeitimo skirtumo, galima įvertinti eksperimentinio kintamojo (stimulo) pasikeitimo dydį priklausomame kintamajame.

Galima įvesti, pavyzdžiui, dvi eksperimentines ir vieną kontrolinę grupę: pirmąją eksperimentinę grupę sudarytų alkoholikai, antrąją eksperimentinę grupę – saikingai išgeriantys, o kontrolinę grupę – beveik negeriantys arba visiškai abstinantai.

Eksperimento, kaip sociologinės informacijos rinkimo metodo, privalumai ir trūkumai.

Privalumai:

- Įgalina nustatyti priežastinius ryšius. Tyrėjas gali išmatuoti priklausomojo kintamojo vertę, įvesti nepriklausomąjį kintamąjį, kurį mano esant priežastimi, ir stebėti pasikeitimus nepriklausomajame kintamajame. Be to, gali stebėti gana ilgą laiką.

- Tyrėjas gali laisvai pasirinkti (pakeisti) atrankinę grupę ir kontroliuoti pašalinių veiksnių poveikį. Taip eksperimento metu tyrėjas turi didesnes galimybes gauti (rasti) tai, ko tikisi.
- Tyrėjas gali eksperimentą atlikti daug kartų ir taip geriau pamatyti pasikeitimus tiriamajame objekte.

Trūkumai:

- Dirbtinė aplinka, kurioje vykdomas eksperimentas (apklausa). Nauja aplinka gali pakeisti apklausiamųjų nuostatas ir turėti įtakos rezultatams.
- Tyrėjo (eksperimentuotojo) poveikis: tyrėjas subjektyviai pasirenka žmones, kurie jam yra patrauklūs, ir todėl jo “pasirinktieji” stengiasi parodyti geresnius rezultatus nei tie, kurie pateko į atrankos grupę atsitiktinai. Tai gali turėti įtakos apklausos rezultatams.
- Kontrolės trūkumas. Kuo didesnė grupė, tuo sunkiau ją tirti laboratorijoje ir kontroliuoti išorinius poveikius. Todėl eksperimentas paprastai atliekamas su nedidele žmonių grupe.

Klausimai ir užduotys

1. Kokie yra pagrindiniai sociologinės informacijos rinkimo metodai?
2. Apibūdinkite interviu metodą. Kokius žinote interviu tipus ir kuo jie skiriasi?
3. Apibūdinkite grupinį interviu (focus grupės). Kada jis taikomas ir kokie yra šio metodo privalumai?
4. Kokie reikalavimai keliami tyrėjui taikant interviu kaip sociologinės informacijos rinkimo metodą?
5. Apibūdinkite apklausos metodą. Kokie jo taikymo atvejai, privalumai ir trūkumai?
6. Kokie reikalavimai keliami sudarant anketą?
7. Kokie yra anketinių klausimų tipai? Apibūdinkite juos.
8. Apibūdinkite dokumentų analizės metodą, jo taikymo privalumus ir trūkumus.
9. Apibūdinkite stebėjimą kaip sociologinės informacijos rinkimo būdą.
10. Kokie yra pagrindiniai stebėjimo procedūros etapai? Apibūdinkite juos.
11. Kokie yra stebėjimo metodo privalumai ir trūkumai?
12. Apibūdinkite *stebėjimą dalyvaujant*.
13. Apibūdinkite eksperimentą kaip sociologinės informacijos rinkimo metodą.
14. Apibūdinkite eksperimento vyksmo pagrindinius etapus.
15. Kokie yra eksperimento metodo privalumai ir trūkumai?

Literatūra

Bryman A. Quantaty and Quality in Social Research. Unwin Hyman, 1998.

- Degutis M. Sociologinių tyrimų metodologija. Kaunas, 1999. P. 29-46.
- Gaidys V. Visuomenės nuomonės tyrimai: teorija ir praktika. Vilnius: VU, 1999.
- Jadov V.A. Sociologičeskije isledovanija: metodologija, programy, metody. Moskva, 1987. P. 51-68.
- Kardelis K. Mokslinių tyrimų metodologija ir metodai. Kaunas, 1997. P. 56-78.
- Kider L., Judd Ch. Research Methods in Social Relations. 5 ed. SBS College Publishing, 1996.
- Kvale S. Interviews. Introduction to qualitative research interviewing. Sage Publication, 1996.
- Leonavičius J. Sociologinio tyrimo rengimo ir atlikimo pagrindinių reikalavimų vykdymo klausimu. Kn.: Sociologija: praeitis ir dabartis. Mokslinės konferencijos pranešimų medžiaga. Kaunas, KTU, 2000.
- Liuobikienė I. Sociologija: bendrieji pagrindai ir tyrimų metodika. Kaunas, 2000. P. 145-163.
- Neuman L. Social reasearch methods: qualittative and quantative approaches. 2 ed. Boston: Allyn and Bacon, 1999.
- Panioto V. Kačestvo sociologičeskoj informaciji. Moskva, Progres, 1996.

XXV. SOCIALINIŲ CHARAKTERISTIKŲ MATAVIMAS SOCIOLOGIJOJE

1. Kintamojo supratimas ir kintamųjų tipai
2. Matavimo supratimas
3. Statistikos naudojimas matuojant kintamuosius
4. Validumas (pagrįstumas) ir patikimumas

1. Kintamojo supratimas ir kintamųjų tipai

Sociologija domisi pokyčiais, kurie vyksta socialiniame gyvenime ir atskirose visuomenės grupėse bei sluoksniuose. Taigi tiriami pakitimai. Juos galima suvokti tik įsivedus kintamojo sąvoką.

Kintamieji – tai objektai, savybės ar būsenos, kurios kinta tyrimo procese.

“Nepriklausomieji kintamieji” kinta nepriklausomai nuo kitų, todėl tyrime laikomi priežastimis.

“Priklausomieji kintamieji” – tie, kurių kitimą sukelia nepriklausomųjų kintamųjų pokyčiai. Jie tyrime laikomi pasekmėmis.

Kintamųjų tipai klasifikuojami įvairiai. Dažniausiai skiriami du kintamųjų tipai:

- *Diskretieji (dar vadinami kategoriniais arba netolydžiais kintamaisiais) skiriasi labiau kokybe nei laipsniu, apimtimi ar kiekiu.* Diskrečiuoju kintamuoju gali būti lytis, akių spalva, religinė priklausomybė, taip pat įvairūs veikimo būdai. (Jei tyrinėtojas nori palyginti klasių kompiuterizavimo lygį, tai diskretūs kintamieji bus kompiuterių buvimas ar nebuvimas.) Diskrečiajame kintamajame fiksuojamas skirtingų kategorijų pokytis - čia nėra tęstinumo ar skalės. Kitaip tariant, yra “tai”, ar nėra.
- *Tolydieji kintamieji (dar vadinami išmatuojamaisiais kintamaisiais) kinta greičiau laipsniu, lygiu ar kiekybe negu kategorijomis.* Tarkim, žmonės skirstomi pagal rangus – pirmo, antro, trečio ir t.t. Tačiau tai dar neparodo, kaip tie rangai yra toli vienas nuo kito. Tokių skirtumų pagal laipsnį pavyzdžiais gali būti svoris, amžius, aukštis. Arba kitas pavyzdys. Tarkim, studentams gali būti suteikiami numeriai norint išsiaiškinti jų domėjimąsi dalyku: pirmasis numeris suteikiamas tiems, kurie labiausiai domisi dalyku, antrasis numeris, tiems, kurie vidutiniškai domisi, trečiasis – tiems, kurie visai nesidomi. Taip sudaromas tolydusis kintamasis – domėjimosi lygis (pirmasis - antrasis - trečiasis...).

Tyrimuose būna abiejų tipų kintamųjų. Tyrinėtojai svarbu, kurį kintamųjų tipą pasirinkti, ypač norint atlikti tam tikrą palyginimą. Diskrečių kintamųjų pasirinkimas padeda pabrėžti skirtumus ir akivaizdžiau juos palyginti.

2. Matavimo supratimas

Matavimas – tai procedūra, kuria matuojamas objektas lyginamas su tam tikru etalonu ir apibrėžtu mastu arba skalėje įgyja skaitmeninę reikšmę.

Paprastai sociologai matuoja tris dalykus:

- kintamuosius,
- tikimybę (galimybę), kad duomenys apie kintamuosius yra reikšmingi,
- kintamųjų ryši.

Skiriami keturi kintamųjų matavimo lygmenys:

- nominalus,
- eilės (rango),
- intervalo,
- proporcijos (santykio).

Kintamųjų matavimo lygių schema

Lygis	Kintamųjų savybės leidžia	Pavyzdžiai
1. Nominalus	Klasifikuoti	Tautybė, rasė, regionas, lytis, šeimininė padėtis, užsiėmimas, kilmė ir kt. ...
2. Eilės	Klasifikuoti, išdėstyti eilės tvarka	Klasė, socioekonominis statusas, išsimokslinimas ir kt. ...
3. Intervalo	Klasifikuoti, suskirstyti pagal eilę, sugraduoti skalę tam tikrais vienetais	Amžius, laikas, Farenheito temperatūra ir kt. ....
4. Proporcijos (santykio)	Klasifikuoti, sudaryti eilę, sugraduoti, nustatyti absoliutų nulį	Pajamos, svoris, atstumas ir kt. ...

3. Statistikos naudojimas matuojant kintamuosius

Kiekviename lygyje naudojama statistika:

- Nominaliame – aprašomoji statistika: matuojamas *atvejų skaičius* kiekvienoje klasifikacijoje (pavyzdžiui, religinė priklausomybė – 3 katalikai, 2 stačiatikiai, 1 musulmonas...), dažniausiai pasitaikantis dydis (iš egzistuojančių, pvz., 1,2,3,4...), kuris šiuo atveju yra 3, ir vadinamas *moda*.
- Eilės lygyje naudojamas *vidurinis skalės dydis*: 1,2,**3**,4,5... – šiuo atveju - **3**, nuo kurio vienodai atvejų į kairę ir į dešinę, vadinamas *mediana*.
- Intervalo lygyje naudojamas *matematinis vidurkis*. Tai dydžių suma, padalyta iš atvejų skaičiaus. Anksčiau aptartos skalės atveju tai bus visų išvardytų skaičių suma, padalyta iš 5.

$$\frac{1 + 2 + 3 + 4 + 5}{5} = \bar{X}$$

- Proporcijos lygmenyje naudojama statistika – *geometrinis vidurkis, koeficientai* (santykių tarp kintamųjų). Pavyzdžiui, jeigu lygintume žmogaus svorį nuo gimimo iki 30 metų, tai jo santykis galėtų būti $\frac{80}{4}$.

Įvairiose skalėse naudojami vidurkiai yra dažniausiai naudojamos aprašomosios statistikos rūšys.

Dispersija yra reikšmių pasiskirstymas apie kai kurias centrines vertes, t.y. vidurkius. Paprasčiausias dispersijos matavimo pavyzdys yra *eilė*. Vienos ar kitos respondentų charakteristikos pasiskirstymo tolygumą galima apskaičiuoti ir pagal formulę.

Koreliacija yra gilesnis negu aprašomoji statistika, t.y. matematinės analizės būdas, aiškinant kintamųjų tarpusavio ryšius bei jų kitimo tendencijas. Koreliacija nusako priklausomo ir nepriklausomo kintamųjų asociacijos arba skirtingumo laipsnį, ryšio stiprumą ir kryptį (pliusas ar minusas), taip pat parodo požymių statistinės priklausomybės buvimą. Ranginės koreliacijos koeficientas kinta nuo +1 iki – 1. Pavyzdžiui, ranginės koreliacijos koeficientas išreiškia dviejų apklausiamų grupių atsakymų pasiskirstymo laipsnį atsakant į tą patį klausimą, kurio pozicijos yra ranginės skalės rodikliai (t.y. jos yra skirtingos pagal rangą). Kai koeficientas yra – 1, tai abiejų grupių atsakymų pasiskirstymo priklausomybė yra atvirkštinė, o kai + 1, tai dydžių priklausomybė yra tiesioginė.

Socialinių charakteristikų matavimas turi būti pagrįstas ir patikimas.

4. *Validumas (pagrįstumas) ir patikimumas*

Validumas (pagrįstumas) (*validity*) remiasi tuo, kad:

- matavimo instrumentas matuoja būtent tą, o ne kitą kintamąjį,
- kintamasis bus išmatuotas tiksliai.

Suprantama, kad joks kintamasis nebus išmatuotas tiksliai, jeigu jis nebus tiksliai pasirinktas. (Pvz., jei testas parengtas ne intelektui, o raštingumui matuoti, tai, suprantama, kad juo nustatant žmogaus intelekto koeficientą rezultatas nebus tikslus.)

Patikimumas (*reliability*) suvokiamas kaip matavimo nuoseklumas (logiškumas) ar pastovumas. Antai jei žmogaus ūgis buvo 1,80 m, o po paros – jau 1,70 m tai, aišku, matavimas nėra patikimas. Jei matavimas pagrįstas, tai jis bus tikslus visada.

Pasirinktos matavimo skalės validumas priklauso nuo rodiklio pasirinkimo. Todėl skalė matuoja būtent tą reiškinių savybę, kurią tyrėjas norėjo ištirti. Pavyzdžiui, norint ištirti grupės narių dalyvavimą visuomeniniame gyvenime galima suformuluoti klausimą: “Koks jūsų dalyvavimo visuomeniniame gyvenime aktyvumas?” Jei aktyvumo rodikliais pasirinksime atsakymus: “dalyvauju rinkimuose”, “dalyvauju akcijose” ir pan., tai gausime informaciją apie apklausiamųjų dalyvavimą visuomenės politiniame gyvenime, tačiau nesurinksime informacijos apie jų aktyvumą (t.y. nesužinosime, *kaip aktyviai* jie dalyvauja). Todėl būtina paklausti kokiuose rinkimuose ir akcijose konkrečiai respondentai dalyvavo ir kaip dažnai tai vyko.

Taigi matavimo skalė turi būti išsami, kitaip tariant, į ją reikia įtraukti visas galimas rodiklio reikšmes. Kita vertus, skalė turi būti ir pakankamai jautri, galinti diferencijuotai išaiškinti apklausiamųjų santykį su tyrinėjamu reiškiniu (pvz., į klausimą “Ar jūs patenkintas vyriausybės vykdoma švietimo politika?” galėtų būti pateikti atsakymai, išdėstyti tokioje skalėje: visiškai, iš esmės patenkintas, neturiu nuomonės, iš esmės nepatenkintas, visiškai nepatenkintas ir pan.).

Patikimumui įvertinti paprastai naudojamos du būdai:

- Alternatyvusis (lygiagretusis), kai tuo pat metu pateikiami, pavyzdžiui, du skirtingi klausimynai tam pačiam kintamajam įvertinti (pamatuoti).
- Pakartotinis, kai tarp senųjų klausimų įterpiami nauji ir stebima, kaip į senuosius klausimus bus atsakyta (ar taip pat, ar ne).

Tai padeda įsitikinti, kad matuojamas tas pats dydis ir įgalina aiškiau suvokti patį kintąjį ir jo kitimo galimybes (ribas).

Klausimai ir užduotys

1. Kas yra kintamasis, kokie yra kintamųjų tipai? Apibūdinkite juos.
2. Apibūdinkite kintamųjų matavimo lygmenis.
3. Apibūdinkite kiekviename lygmenyje naudojamą statistiką.
4. Kas yra matavimo validumas (pagrįstumas)? Apibūdinkite jį.
5. Kas yra matavimo patikimumas? Apibūdinkite jį.

Literatūra

- Bailey K. Methods of Social Research. 3 ed. The Free Press, 1997.
- Degutis M. Sociologinių tyrimų metodologija. Kaunas, 1999.
- Gaidys V. Visuomenės nuomonės tyrimai: teorija ir praktika. Vilnius, VU, 1999.
- Yin R.K. Case study research: design and methods. 2 ed. Sage Publ. , 1994.
- Jadov V.A. Sociologičeskije isledovanija: metodologija, programy, metody. Moskva, 1987. P. 127-143.
- Kardelis K. Sapagovas J. Imties tūrio parinkimo socialiniuose tyrimuose metodologiniai aspektai // Socialiniai mokslai. Sociologija. 1998. Nr.4. P. 35-39.

XXVI. SOCIOLOGINIŲ TYRIMŲ ETIKA

1. Etinių nuostatų laikymosi vykdant sociologinius tyrimus motyvai
2. Etiniai reikalavimai vykdant sociologinius tyrimus

1. Etinių nuostatų laikymosi vykdant sociologinius tyrimus motyvai

Sociologas, atlikdamas tyrimą, remiasi respondentų pateikiamais duomenimis, todėl jis turi laikytis tam tikrų etinių principų. Etika – dorovinių elgesio normų sistema, kurios laikosi visuomenė. Sociologai etiką sieja su sociologų praktikoje priimtų normų laikymusi.

Pažymėtina, kad daugelis sociologų pripažįsta etinių normų laikymosi būtinumą. Tačiau jų nuomonės išsiskiria, kai iškyla daugumos (visuomenės) teisės sužinoti ir mažumos teisės į privatumą bei konfidencialumą prieštaravimas. Pavyzdžiui, įvairių mažumų grupių (gėjų, lesbijiečių, narkomanų) tarpusavio santykiai ir santykiai su visuomene apskritai, asmeninio gyvenimo ypatumai ir pan. Kita vertus, prieštaravimai gali iškilti ir tada, kai apklausiamieji nežino, kad yra stebimi (jiems apie tai nepranešama). Suprantama, kad tai sukelia nepasitenkinimą. Kartais tai ir neišvengiama – kai būtent tokio tyrimo metodo (stebėjimo nežinant) reikalauja tyrimo tikslas.

Tyrėjai patys suinteresuoti, kad jų elgesys būtų etiškas, nes, priešingu atveju, tai gali sužlugdyti jų karjerą, sukelti abejones dėl paties tyrimo objektyvumo bei jo rezultatų patikimumo. Todėl tyrėjai turėtų vengti falsifikuoti tyrimų duomenis, derinti juos prie užsakovo reikmių. Tai padaryti nėra paprasta. Įmanu, kad užsakovai gali daryti spaudimą tyrėjui reikalaudami sau naudingo tyrimų rezultato. Jie užsako ir finansuoja tyrimus. Siekiant bent šiek tiek apsidrausti nuo tokio galimo spaudimo, būtina tyrėjo laisvę aiškiai įvardyti sutartyje su tyrimų užsakovu.

Nemažiau svarbu ne tik tirti realias ir socialiai reikšmingas problemas, bet ir kiek įmanoma skelbti savo tyrimų rezultatus viešai ir neapsiriboti vien tik specifiniais moksliniais leidiniais, bei teikti informaciją žiniasklaidai.

2. Etiniai reikalavimai vykdant sociologinius tyrimus

Nors egzistuoja daugybė įvairių samprotavimų apie tyrimo etiškumą, tačiau labiausiai akcentuojami reikalavimai tyrimo etiškumui tokie:

- Vengti taikyti reaktyvius (darančius poveikį apklausiamiesiems) tyrimo metodus. Mažiausiai reaktyvus tyrimo metodas – dokumentų studijavimas, labiausiai reaktyvus – lauko tyrimas (tiriant tokias marginalines grupes kaip recidyvistai, žmogžudžiai ir pan.).
- Informuoti apklausiamuosius apie galimus tyrimo nepatogumus iš anksto (ypač eksperimento atveju).
- Atliekant tyrimą, nepriklausomai nuo taikomo metodo (stebėjimo, apklausos ar eksperimento), reikia gauti apklausiamųjų sutikimą rinkti informaciją. Tam būtina paaiškinti, kas ir kokiais tikslais atlieka tyrimą, kaip bus naudojama surinkta medžiaga, kokios apklausiamųjų anonimiškumo išsaugojimo galimybės.
- Vengti šališkumo, stengtis išlikti objektyviu vertinant apklausiamųjų požiūrį.

- Siekiant užtikrinti tiriamųjų anonimiškumą, kiek įmanoma skelbti tik apibendrintus tyrimo rezultatus. Taip pat taikyti slaptažodžius – kodus, kurie padeda užtikrinti gana aukštą anonimiškumo laipsnį.
- Tyrimo metu kelti tik tokius klausimus, kurie būtini tyrimui. Kitaip tariant, vengti smalsumo, kuris, savo ruožtu, gali pakenkti ir tyrėjo bei tiriamųjų tarpusavio santykiams, abipusiam pasitikėjimui.

Etikos principų laikymasis svarbus ne tik pavieniam tyrėjui, bet ir atskiriems tyrėjų kolektyvams (pvz., viešosios nuomonės tyrimo tarnyboms ir pan.). Tačiau ir pavienis tyrėjas, ir tyrėjų kolektyvas turėtų laikytis tų pačių etikos principų.

JAV sociologų asociacija savo narius įpareigoja laikytis šių pagrindinių etinių nuostatų:

- Išlaikyti tyrimo objektyvumą, integralumą bei vientisumą.
- Dirbant komandoje griežtai apibrėžti kiekvieno tyrėjo kompetencijos ribas ir įgaliojimus, gerbti tiriamųjų privatumą ir orumą.
- Apsaugoti tiriamuosius nuo asmeninės žalos.
- Nepiktnaudžiauti tyrimu renkant duomenis tik grynai profesiniais tikslais.
- Užtikrinti tyrimo duomenų konfidencialumą.
- Skelbti viešai tyrimo rezultatus neiškraipant duomenų užsakovų ar rėmėjų pageidavimu.
- Skelbti viešai tyrimo bendraautorius.
- Neslėpti jokių paramos šaltinių atliekant tyrimą.

Šių etinių nuostatų turėtų laikytis ir kiekvienas Lietuvos sociologas - tyrėjas.

Klausimai ir užduotys

1. Kokios priežastys sukelia etines problemas atliekant sociologinį tyrimą? Apibūdinkite jas.
2. Kokie reikalavimai keliame etiškam tyrimui?
3. Apibūdinkite JAV sociologų asociacijos etinio kodekso esmines nuostatas.

Literatūra

Handbook of Quality research. Routledge, 1996.

Jadov V.A. Sociologičeskije isledovanija: metodologija, programy, metody. Moskva, 1987. P. 245-257.

Leonavičius J. Sociologinio tyrimo rengimo ir atlikimo pagrindinių reikalavimų vykdymo klausimu. Kn.: Sociologija: praeitis ir dabartis. Mokslinės konferencijos pranešimų medžiaga. Kaunas: KTU, 2000. P. 135-140.

Macionis J. Sociology. Prentice Hall, 1997.

Sarantakos S. Social Research. The Macmillan Press, 1994.

Schaefer R. Lamm R. Sociology. McGraw-Hill, 1992. P. 50-52.

XXVII Tema . SOCIOLOGINIAI TYRIMAI DABARTINĖJE LIETUVOJE

1. Sociologinių tyrimų skirstymas
2. Komer ciniai viešosios nuomonės ir rinkos tyrimai
3. Akademiniai sociologiniai tyrimai

1. Sociologinių tyrimų skirstymas

Sociologo misija – diagnozuoti socialinę tikrovę, įvardyti socialinius pokyčius ir jų kryptį įvairiose visuomeninio gyvenimo srityse. Plėtojantis sociologiniams tyrimams, ilgainiui aiškiai išsiskyrė dvi kryptys: akademiniai ir komerciniai viešosios nuomonės ir rinkos tyrimai. Jų skirtumus galima įvardyti pagal kelis kriterijus. Tai matyti iš žemiau pateiktos lentelės.

KOMERCINIAI TYRIMAI	PAGAL	AKADEMINIAI TYRIMAI
I siaurus praktinius klausimus ir problemas	ORIENTACIJĄ	I teorinius klausimus ir problemas, kurios gali būti susijusios su praktinėmis socialinėmis problemomis
Verslo sektoriaus atstovai ir kiti užsakovai	INICIATYVĄ	Mokslo institucijos, jų padaliniai ar atskiri mokslininkai; tiek užsienio, tiek Lietuvos fondai; nevyriausybinės organizacijos; asociacijos
Būdingas trumpalaikiškumas; didelis mobilizuotumas ir operatyvumas (sparta)	TYRIMŲ VYKDYMĄ (ATLIKIMĄ)	Būdingas ilgalaikiškumas; sudėtingesnė mobilizacija ir mažesni žmogiškieji resursai
Neproblemiškas, sureguliuojamas sutartimis	FINANSAVIMĄ	Ribojamas konkurentų, neretai problemiškas
Dominuoja kiekybiniai	METODUS	Dažni kokybiniai
Nuolatiniai kompanijų darbuotojai ir laikinai samdomi darbuotojai-talkininkai	PERSONALĄ (ŽMOGIŠKUOSIUS RESURSUS)	Pagal autorines sutartis dirbantys mokslininkai, švietimo institucijų (universitetų, institutų) studentai, moksliniai bendradarbiai, doktorantai, laikinai samdomi darbuotojai talkininkai
Parduodami užsakovui ir dažniausiai jo nėra viešinami	DUOMENIS	Dažniausiai publikuojami, pristatomi visuomenei

2. Komerciniai viešosios nuomonės ir rinkos tyrimai

Po Pirmojo pasaulinio karo amerikiečių sociologai ėmė intensyviai domėtis siaurais empiriniais tyrinėjimais. Tai įgalino ženkliai patobulinti sociologinių tyrimų priemonių ir būdų arsenalą, kurį imta aktyviai naudoti tiriant viešąją nuomonę ir rinkos plėtros tendencijas. Apklausos pamažu tapo visuomenės gyvenimo kasdienybe.

Per pastarąjį dešimtmetį Viešosios nuomonės ir rinkos tyrimų sektorius plėtojosi ypač sparčiai. Tai buvo pastebima ir visame pasaulyje. Įsisavindamas vis sudėtingesnes matavimo technologijas, apimdamas visas visuomeninio gyvenimo ir verslo sritis jis stengėsi užtikrinti tyrimų kokybę, taip pat apsaugoti tyrimų dalyvių privatumą. Tuo tikslu buvo sukurti specialūs tyrėjų kodeksai ir rinkos tyrėjų asociacijos.

Šiuo metu didžiausios pasaulio viešosios nuomonės ir rinkos tyrimų asociacijos tai: ESOMAR – vienijanti virš 4000 narių iš daugiau nei 100 šalių. Tai viena įtakingiausių organizacijų, vykdančių plačią šviečiamąją veiklą.

WORLD OPINION – išsamiausias tinklapis, 8500 tyrimų kompanijų duomenų bazė, konferencijų ir mokymo programų rodyklė;

MEDIAFACTS – telkia informaciją apie reklamos, visuomenės informavimo priemonių ir rinkos tyrimų industrijas Baltijos regiono šalyse;

EFAMRO – vienija rinkos tyrėjų asociacijas ir aukščiausiu lygiu atstovauja rinkos tyrėjų interesus Europoje;

GALLUP INTERNATIONAL – viena seniausių organizacijų, vienijanti 55 kompanijas, kurių dauguma yra lyderiai savo šalyse.

The Market Research Society – vienija virš 8000 rinkos tyrimų profesionalų (Didžioji Britanija).

Pastaraisiais metais sparčiai vystėsi ir Lietuvos viešosios nuomonės ir rinkos tyrimų sektorius. Iki 1993 m. buvo įkurtos trys šiuo metu didžiausios tokios kompanijos: *Baltijos tyrimai*, *Vilmorus*, *SIC rinkos tyrimai*.

Baltijos tyrimai. Bendra Lietuvos ir Didžiosios Britanijos įmonė. Įsikūrė 1992 m. Vilniaus universiteto Sociologinių tyrimų laboratorijos pagrindu. Gallup International narė, The Gallup Organization, Gallup Worldwide narė. Koordinuoja tyrimus Vidurio ir Rytų Europos šalyse.

Vykdo šiuos projektus.

Kiekybiniai tyrimai:

- “Nacionalinis omnibusas“ (12 kartų per metus)
- “Pirkimo / vartojimo dinamikos analizė”
- “Ad hoc tyrimai”

Žiniasklaida ir vartojimas:

-Vartotojų portretas” (visi vartotojai, vaikai, verslininkai (kartu su Nacionaliniu Skaitytojų tyrimu, 2 kartus per metus).

Kokybiniai tyrimai:

-“Diskusinės grupės (Focus grupės – FGD) (galimybės stebėti . video ir audio įrašai, įgarsinimas)

Pagilinti interviu

-“ HALL TEST“ (naujo produkto skonio / įpakavimo / reklamos testavimas)

Analitinės apžvalgos.

Žiniasklaidos tyrimai:

-TV / Radio auditorijos dienoraštis (nuolatinis, nuosava kompiuterinė programa).

-Reklamos monitoringas.

- “Nacionalinis skaitytojų tyrimas / vartotojų profilis“
- “Vaikų Žiniasklaidos auditorijos ir vartotojų tyrimas “
- “Verslininkų žiniasklaidos auditorijos ir vartotojimo tyrimas”
- “ HALL TEST (naujo produkto skonio / įpakavimo / reklamos testavimas)
- “Pirkimo / Vartojimo dinamikos analizė”
- “Produkto prezentacija ir testavimas parduotuvėse”
- “Produkto testavimas vartotojų namuose”

Pagrindiniai *Baltijos tyrimų* klientai – Tarptautinė reklamos asociacija (IAA), Lietuvos ir tarptautinės TV, radijo ir spaudos kompanijos, Tarptautinės , regiono ir Lietuvos kompanijos, tarptautinės organizacijos.

Vilmorus. Visuomenės nuomonės ir rinkos tyrimų centras, įkurtas 1993 m.. Savo darbe vadovaujasi “ICC/ESOMAR International Code of Marketing and Social Research Practice” taisyklėmis.

Vilmorus glaudžiai bendradarbiauja su rinkos tyrimų kompanija “Taloututkimus Oy” (Suomija) ES “Tururingute” (Estija) ir “Latvian Facts” (Latvija)

Vilmorus kas mėnesį atlieka reprezentatyvias Lietuvos gyventojų apklausas. Apklausiami tūkstantis 18 m. (ir vyresnio) amžiaus respondentai. Į atranką patenka visi didieji Lietuvos miestai, 10 rajonų, iš viso 19 miestų ir daugiau nei 50 kaimų.

Apklausų duomenys apie gyventojų pasitikėjimą Lietuvos institucijomis, palankumą politikams, balsavimo intencijas nuo 1998 m. skelbiami dienraštyje “Lietuvos rytas”.

Projektai. Vilmorus dalyvauja įvairiuose tarptautiniuose visuomenės nuomonės ir rinkos tyrimų projektuose: korupcijos, politinių preferencijų, požiūrio į ekonomines reformas ir kita tematika.

“Naujasis Baltijos barometras”. Tai vienu metu trijose Baltijos šalyse atliekamas sociologinis tyrimas, susijęs su politinėmis nuostatomis bei požiūriu į ekonomines reformas. Iš viso –200 indikatorių Tyrimai buvo atlikti : 1993, 1995, 1996, 2000. Analogiški tyrimai (“Naujasis Demokratijos barometras”) atliekami visose pokomunistinėse šalyse.

Keturių šalių palyginamasis tyrimas: Čekija, Lenkija, Lietuva, Vengrija. Nuo 2000m. Vilmorus dalyvauja tarptautiniame lyginamajame tyrime. Kartą per mėnesį ‘Omnibuse’ pateikiami šių šalių gyventojams aktualūs klausimai. Čekijoje tyrimus atlieka - IVVM, Lenkijoje –CBOS, Lietuvoje – VILMORUS, Vengrijoje –TARKI.

Eurointegracijos tyrimai. Kas mėnesį tiriamas gyventojų požiūris į Europos Sąjungą. Kartą per metus atliekamas išsamesnis tyrimas. Rezultatus publikuoja “Integracijos žinios”.

Rinkos tyrimų srityje nuolat atliekami vartotojų pasitenkinimo, nuostatų ir elgsenos tyrimai.

SIC rinkos tyrimai. Įkurta 1993 m.. 1998 metais SIC susijungė su plačiausiai Rytų Europoje išvystytu tarptautiniu rinkos tyrimų tinklu MDC gallup Group. 2001 m. 100proc. MCD Gallup Group akcijų įsigijus didžiausiai Europoje tyrimų kompanijai Taylor Nelson Sofres, SIC tapo pasaulinės TNSofres grupės nariu. 2001m. SIC įgyvendino 310 projektų. Atlikta per 150000 interviu, pravesta 110 fokusuotų grupinių diskusijų ir 545 pagilinti interviu visoje Lietuvoje.

SIC Galllup Media (dukterinė įmonė) yra didžiausia žiniasklaidos auditorijos tyrimus atliekanti kompanija Lietuvoje. Nuolatos tiriama TV, spaudos, radijos ir lauko reklamos auditorija, atliekamas reklamos išlaidų monitoringas, tikslinių grupių tyrimas – TGI. Nuo 2000 metų pradžios SIC Gallup Media pirmoji ir vienintelė įdiegė pažangiausią TV auditorijos tyrimų technologiją – TVMetrų sistemą, kuria naudojasi visos didžiausios reklamos agentūros ir TV kanalai Lietuvoje.

ESOMAR (Europos viešosios nuomonės ir rinkos tyrimų asociacija) narys nuo 1995 m. Atliekant tyrimus griežtai laikosi ICC/ESOMAR “Tarptautinio rinkos ir socialinių tyrimų praktikos kodekso” reikalavimų.

Iki 1999 m. pradėjo veikti dar bent 5 tokius tyrimus atliekančios firmos.

Visos Lietuvos viešosios nuomonės ir rinkos tyrimus atliekančios kompanijos įsitraukė į pasaulinį šio sektoriaus kontekstą ir bendradarbiauja tiek atliekant bendrus tyrimus, apimančius kelias šalis, tiek ir atliekant tyrimus kaimyninėse šalyse.

Didžiosios Lietuvos viešosios nuomonės ir rinkos tendencijų tyrimų agentūros siūlo tokių **tyrimų palaugas:**

lyginamieji tyrimai;

kartotiniai (trendos) tyrimai;

paneliniai tyrimai;

viešosios nuomonės tyrimai;

rinkos segmentavimo tyrimai;

„U&A” (vartojimo ir nuostatų) tyrimai;

reklamos efektyvumo tyrimai;

produktų tyrimai;

įpakavimo tyrimai;

produkto/paslaugos vardo ir logotipo tyrimai;

kainų tyrimai;

brandų (prekinių ženklų) tyrimai;

klientų pasitenkinimo tyrimai;

mažmeninės prekybos tyrimai;

rinkos modeliavimas (STM – Simulated Test Market);

vartotojų vertybių tyrimai;

Business – to – business („B-to-B”) tyrimai.

Atliekant tyrimus, naudojami įvairūs **duomenų rinkimo metodai**: interviu („face-to-face” interviu, struktūruoti/pusiaus struktūruoti interviu, nestruktūruoti/giluminiai interviu, telefoniniai interviu); anketavimas; pašto apklausos; focus grupės; diskusijų grupės; in hall testai; antrinė dokumentų analizė; kontent (turinio) analizė

Beveik visus agentūrų atliekamus tyrimus galime laikyti komerciniais sociologiniais tyrimais. Tačiau yra nedidelė dalis užsakomų tyrimų, kuriuos užsako vyriausybės ir nevyriausybės institucijos nesiekiančios pelno. Tai įvairios ministerijos ir joms pavaldžios institucijos, Vyriausybė, politinės partijos, agentūros koordinuojančios įvairias paramos programas Lietuvoje, savivaldos organai, tarptautinių organizacijų padaliniai Lietuvoje, nevyriausybinių organizacijų, įvairūs

fondai (tiek tarptautiniai, tiek ir Lietuvos), asociacijos ir pan. Skirtingose kompanijose tokie tyrimai sudaro skirtingą dalį visų atliekamų tyrimų.

Net ir tuo atveju, kai komercinės tyrimų agentūros užsakovai nėra verslo sektoriaus atstovai, užsakomas tyrimas taip pat gali būti komercinis. Tačiau galime ir čia išžvelgti skirtumą, pvz.:

- kai nevyriausybinių organizacijų užsako jos teikiamų socialinių paslaugų rinkos tyrimą;
- kai verslo įmonė užsako prekės/paslaugos (už kurias gauna pelną) rinkos tyrimą.

Didžiosios daugumos verslo sektoriaus atstovų užsakomų tyrimų duomenys yra užsakovų disponuojama vertybė ir plačiai visuomenei jie nėra prieinami. Tuo tarpu kitų agentūrų užsakytų tyrimų duomenys dažniausiai yra vieši, juos galima rasti interneto tinkle, spaudoje ir kt.

Taip pat labai svarbu atkreipti dėmesį ir į tai, kiek iš visų firmų priskiriamų prie atliekančiųjų viešosios nuomonės ir rinkos tyrimus apskritai yra pasiekiamos. Galima spėti, kad firmų, kurios nėra pasiekiamos interneto tinkle ir telefonu – normali veikla yra abejotina, ar bent jau tokiose firmose atliekamų tyrimų skaičius sudaro labai nereikšmingą dydį visų komercinių tyrimų aibėje.

3. Akademiniai sociologiniai tyrimai

Akademinius sociologinius tyrimus Lietuvoje atlieka daugiausia aukštosios mokyklos ir valstybės finansuojami mokslo institutai.:

<i>Universitetai:</i>	KAUNO TECHNOLOGIJOS UNIVERSITETAS; KLAIPĖDOS UNIVERSITETAS VYTAUTO DIDŽIOJO UNIVERSITETAS VILNIAUS PEDAGOGINIS UNIVERSITETAS VILNIAUS UNIVERSITETAS;
<i>Institutai:</i>	SOCIALINIŲ TYRIMŲ INSTITUTAS; DARBO IR SOCIALINIŲ TYRIMŲ INSTITUTAS

Daugelyje Lietuvos universitetų veikia sociologijos katedros ir sociologinių tyrimų laboratorijos. Neretai tokius tyrimus užsako ir tokios institucijos kaip PILIETINĖS INICIATYVOS CENTRAS bei ŠVIETIMO KAITOS FONDAS. Minėtos institucijos atlikdamos akademinius sociologinius tyrimus neretai bendradarbiauja tarpusavyje, su kitais Lietuvos universitetais LTU, LKKA, KMU, ŠU, VGTU, LŽŪU ir kt., o taip pat ir su panašiomis užsienio institucijomis. Kartais universitetai bendradarbiauja su komercinėmis Lietuvos viešosios nuomonės ir rinkos tyrimų kompanijomis.

Daugiau ar mažiau konkrečius šių institucijų atliekamų tyrimų aprašymus galima gauti ir interneto tinkle.

PAGRINDINĖS ATLIEKAMŲ AKADEMINIŲ TYRIMŲ KRYPTYS:

Ekologijos sociologiniai tyrimai: ekologinės sąmonės tyrimai.

Vartotojiškos visuomenės sociologiniai tyrimai: Vartotojų teises Lietuvoje.

Sveikatos sociologijos sritis.

Nusikaltimų ir deviacijų sociologijos srityje: tyrimai kriminalinės justicijos ir alternatyvių bausmių politikos srityse.

Šeimos ir lyčių sociologijos srityse: tyrimai apie prievartą prieš moterį ir vaikus šeimoje, moterų užimtumą, moterų teises.

Nacionalizmo ir etninių grupių srityse: asmens ir grupės tautinės, politinės tapatybės kaitos tyrimai.

Švietimo reforma sociologiniu aspektu: reformos idėjų artikuliacijos ir institucionalizacijos problemos.

Mokyklos bendruomenė: konfliktai, bendravimas, bendradarbiavimas, savivaldos institucijų funkcionavimas.

Etnosocialinės ir tautinių mažumų švietimo problemos.

Pilietinė visuomenė ir mokykla.

Religija dabarties visuomenėje.

Informacinės visuomenės raida ir švietimas.

Universitetinės studijos.

Lygių edukacinių galimybių problemos.

Pedagogų kvalifikacijos tyrimai

Asmenybės vertybinių sistemų dinamika (pasaulinio „The World Value Study“ projekto dalis).

Šeimos samprata: teoriniai ir empiriniai aspektai.

Moterų studijos: Moterys Lietuvos darbo rinkoje.

Taikomoji sociologija: Socialinės politikos efektyvumo tyrimai; Įvairių fondų vykdomų paramos programų efektyvumo tyrimai.

Lietuvos sociologijos istorijos tyrimai.

Sociologiniai Lietuvos visuomenės socialinių, ekonominių, politinių bei integracijos į Europos Sąjungą procesų tyrimai.

Lietuvos demografinės raidos, demografinės politikos tyrimai.

Suprantama, kad adekvačiai palyginti visų atliekamų akademinių ir komercinių sociologinių tyrimų neįmanoma nei jų biudžetų, nei laiko, kurį trunka konkretūs tyrimai, nei pačių tyrimų projektų skaičiaus atžvilgiu. Vis dėl to galima pagrįstai manyti, kad šiuo metu Lietuvoje atliekama vis daugiau komercinių sociologinių tyrimų ir tai ne išimtinė situacija pasaulio kontekste. Akademiniai tyrimai, savaime suprantama, imlesni laikui ir reikalauja itin aukšto teorinio-mokslinio pasirengimo ir kūrybiškumo, kai tuo tarpu komercinių tyrimų amato profesionalumas pasiekiamas tobulinant techninius-technologinius jų atlikimo įgūdžius. Laiko ir darbo sąnaudas akademiniams tyrimams išplečia ir jų publikavimo, viešinimo, pristatymo visuomenei etapo būtinumas.

Jeigu komercinių tyrimų sektoriuje atsiradusi paklausa, sąlygodama atitinkamas paslaugas teikiančių firmų augimą, būtų lengvai patenkinta, tai akademinių tyrimų paklausa nėra taip lengvai reguliuojanti pasiūlą. Ir nors tokia paklausa realiai egzistuoja, daug kas čia priklauso nuo bendro visuomenės gerbūvio, nuo jos akademinių institucijų finansavimo, ir nuo konkrečios problematikos aktualizavimo visuomenėje.

Nepaisant to, kad akademiniai tyrimai atliekančių institucijų yra daugiau ir dėl tos priežasties, kad patys akademiniai tyrimai savo apimtimi dažnai yra didesni (labiau kompleksiniai), komercinių tyrimų agentūros atlieka ženkliai daugiau tyrimų per metus. Komercionalizacijos tendencijai įtakos turi ir kiti veiksniai. Tiek Lietuvoje, tik visame pasaulyje sociologinių tyrimų metodika ir technologijos vis plačiau taikomos pačiose įvairiausiose verslo srityse, tad augant tokių tyrimų paklausai auga ir pasiūla. Galima kalbėti ir apie globalias privataus (verslo sektoriaus) mokslinių tyrimų finansavimo augimo tendencijas.

Neabejotinai teigiamas šio reiškinio aspektas yra tai, kad vykdant vis daugiau komercinių sociologinių tyrimų, susidaro prielaidos ir realios („bandomojo poligono“) galimybės tobulinti sociologijos metodus, duomenų rinkimo ir apdorojimo techniką ir technologijas. Tačiau neigiamų aspektų deja taip pat galima išvelgti, tai ir lobistiniai užsakovų interesai, tyrėjų tendencingumo kontrolės problematika, valstybės saugumo problema (kuomet duomenis apie jos populiaciją gali užsisakyti ir gauti tarptautinio ar užsienio kapitalo kompanija) ir kt.

Lietuvoje veikiančios sociologinių tyrimų agentūros ir jų pasiekiamumas

Nr.	PAVADINIMAS	PASIEKIAMUMAS		TEIKIA INFORMACIJĄ
		INTERNETE	TELEFONAIŠ	
1.	AC Nielsen Lietuva			
2.	Baltijos tyrimai			
3.	Jonkus ir partneriai			
4.	Naujosios Marketingo Sistemos			
5.	NeltèLink			
6.	SIC rinkos tyrimai SIC Gallup Media (dukterinė)			
7.	Spinter			
8.	Vilmorus			

TAIP	NE
------	----

Lietuvoje veikiančių sociologinių tyrimų agentūros ir jų tarptautiniai ryšiai

Nr.	PAVADINIMAS	ĮKURTA	NARYSTĖ
1.	Baltijos tyrimai	1992 m.	ESOMAR (D.Britanija) narė; The Gallup Organization; Gallup Worldwide narys.
2.	Jonkus ir partneriai	1999 m.	--
3.	NeltėLink	1995 m. – Neltė 1998 m. – skambučių centras NeltėLink 1999 m. – pradėta teikti apklausų telefonu paslauga	Nuo 2000 m. Skambučių centrų asociacijos narys.
4.	SIC rinkos tyrimai SIC Gallup Media (dukterinė)	1993 m.	Nuo 1995 m. ICC/ESOMAR narys; 1998 m. susijungė su MDC Gallup Group; nuo 2001 pasaulinės TN Sofres grupės narys.
5.	Spinter	1996 m.	Nuo 1998 m. rinkos tyrimų grupės Psyma Group International narys – atstovauja grupę Baltijos šalyse.
6.	Vilmorus	1993 m.	ICC/ESOMAR narys.

* Nepasiekiamos firmos neįtrauktos.

Sociologinių tarnybų atliekamų tyrimų apimtys

Nr.	PAVADINIMAS	ATLIEKA TYRIMŲ PER METUS (vnt.) Duomenys apytikriai	NE VERSLO SEKTORIAUS UŽSAKOMŲ TYRIMŲ PROCENTAS (nuo visų atliekamų per metus) Duomenys apytikriai
1.	Baltijos tyrimai	Iki 250	~ 10%
2.	Jonkus ir partneriai	Iki 10	--
3.	NeltėLink	Iki 100	~ 30%
4.	SIC rinkos tyrimai SIC Gallup Media (dukterinė)	Iki 500	~ 1%
5.	Spinter	Iki 100	~ 35%
6.	Vilmorus	Iki 100	~ 20%

- Neįtrauktos nepasiekiamos firmos.

Klausimai ir užduotys

1. Kuo skiriasi komerciniai tyrimai nuo akademinų?
2. Kokias žinote Lietuvoje veikiančias viešosios nuomonės ir rinkos tyrimų agentūras, apibūdinkite jų siūlomas tyrimų paslaugas.
3. Kokius duomenų rinkimo metodus naudoja tyrimų agentūros?
4. Kas Lietuvoje atlieka akademinius sociologinius tyrimus, kokios pagrindinės jų kryptys?

LITERATŪRA

Gaidys V. Visuomenės nuomonių tyrimai: teorija ir praktika. Vilnius, 1999.

Gaidys V., Tureikytė D. Viešoji nuomonė: tyrimo problemos. // Filosofija, sociologija. 1991, Nr.1(4)

Gaidys V. Tureikytė D. Visuomenės nuomonės tyrimai. // Sociologija. Mintis ir veiksmas. 1997 Nr. 1.

Kavolis V. Lietuvos sociologija pakeliui į save. // Kultūros barai. 1996. Nr.1.

Sociologija Lietuvoje: praeitis ir dabartis. Kaunas, KTU, 1992-2002

1. <http://skf.osf.lt/fondas.htm>
2. <http://www.spinter.lt/>
3. http://neris.mii.lt/LFSI/index_liet/index_liet.htm

4. www.vu.lt
5. www.ktu.lt
6. www.vpu.lt
7. www.vdu.lt
8. www.ku.lt
9. <http://www.sic.lt>
10. <http://www.vilmorus.lt>
11. www.nms.lt
12. <http://www.balttyr.lt>
13. <http://acnielsen.com/lt/>
14. <http://www.neltelink.lt/>
15. <http://www.socmin.lt/pavaldzios/dsti.html>

XXVIII. SOCIOLOGIJA LIETUVOS AUKŠTOSIOSE MOKYKLOSE

1. Sociologijos dalyko dėstymas tarpukario Lietuvos aukštosiose mokyklose
2. Sociologija pokario metais ir atkūrus Lietuvos nepriklausomybę

I. Sociologijos dalyko dėstymas tarpukario Lietuvos aukštosiose mokyklose

Sociologijos mokslo pradžia Nepriklausomoje Lietuvoje. Sociologijos, kaip aukštosios mokyklos disciplinos įteisinimas, prasidėjo 1918 metų pabaigoje. Susikūrus nepriklausomai Lietuvos Respublikai, Valstybės Taryba nutarė atkurti Vilniaus universitetą. 1918 m. lapkričio 29 d. Lietuvos Valstybės Tarybos dvidešimt antrame posėdyje buvo pradėtas svarstyti Vilniaus universiteto statuto projektas. Svarstant, kokie turėtų būti universiteto fakultetai bei katedros, iškilo klausimas ir apie sociologijos vietą aukštojoje mokykloje.

Švietimo ministerijos valdytojas *J. Yčas* siūlė Vilniaus universitete įsteigti ir Sociologijos fakultetą. *S. Šilingo* nuomone, sociologijos kursas turėtų būti dėstomas ir Istorijos ir filologijos bei Teisės fakultetuose. *M. Biržiška* pabrėžė, kad Sociologijos skyriaus steigimo idėja atsirado ministrų kabinete. Jis manė, kad Sociologijos skyrius turėtų kilti į Istorijos ir filologijos bei Teisės fakultetą. Šią nuostatą palaikė ir *P. Klimas*. *A. Voldemaras*, kalbėdamas apie Sociologijos fakulteto pavadinimą, pabrėžė, kad "...sociologija apima visus žmogaus dvasios mokslus", todėl turinti apimti ir istorijos, ir filologijos, ir teisės sritis."

Lietuvos Valstybės Tarybos 1918 m. gruodžio 2 d. posėdyje buvo siūloma Sociologijos fakultetą pavadinti Socialinių mokslų fakultetu. Švietimo ministerijos valdytojas *J. Yčas* ir šiame posėdyje siūlė kuriamą fakultetą pavadinti Sociologijos fakultetu, nes, jo manymu, kalbos mokslų įtraukti į socialinius mokslus nedera ir netinka. *A. Voldemaras* aiškino, kad žodis "sociologija"

reiškia socialinius mokslus. 1918 m. gruodžio 3 d. posėdyje vyko diskusijos dėl Vilniaus universiteto katedrų. 1918 m. gruodžio 5 d. posėdyje buvo priimtas Vilniaus universiteto statutas, kuriame įrašytas Socialinių mokslų fakultetas. Tačiau J. Pilsudskio legionams veržiantis į Vilnių ir vyriausybei traukiantis į Kauną, šis nutarimas buvo neįgyvendinamas.

Aukštieji kursai. 1919 m. balandžio 19 – 22 d. Vilnių okupavus lenkų legionams, Vilniaus universitete atkūrimo darbai nutrūko. Daugelis Vilniaus universiteto mokslo darbuotojų pasitraukė į Kauną. Ten 1920 metų sausio 27 d. kartu su kitais pažangiaisiais inteligentais ir profesoriais matematiku *Z. Žemaičiu* ir psichologu *J. Vabalu-Gudaičiu* įsteigė pirmąją studijų centro užuomazgą - Aukštuosius kursus – būsimą Lietuvos universiteto Kaune pirmtaką. Šiuos kursus pradėjo lankyti 522 klausytojai, iš kurių tik 244 buvo tikrieji. Humanitarinių mokslų skyriuje mokėsi 111 klausytojų, Teisės skyriuje – 88, Matematikos ir fizikos skyriuje – 20, Gamtos – 66, Medicinos – 159, Technikos – 78. Aukštųjų kursų veiklos pabaigoje buvo 436 tikrieji klausytojai, iš kurių tik 135 pernykščiai. Aukštieji kursai plėtėsi ir po dvejų metų juose jau mokėsi 480 klausytojų, dėstė 48 pedagogai. Humanitariniame skyriuje buvo penkios sekcijos: filologijos, literatūros, istorijos, filosofijos ir pedagogikos. Pedagogikos sekcijoje buvo dėstoma: logika, psichologija, filosofijos įžanga, etika, sociologija ir kt.

Lietuvos universitetas. 1922 m. vasario 13 d. Ministrų kabinetas nutaria atidaryti Kaune Lietuvos universitetą. Iškilmingas Universiteto atidarymas įvyko vasario 16 d.

Prasidėjus darbui universitete Steigiamasis Seimas patvirtino Lietuvos universiteto statutą. Remiantis juo universitete buvo įkurti šie fakultetai: teologijos ir filosofijos, humanitarinių mokslų, teisės, matematikos ir gamtos, medicinos, technikos. Teologijos ir filosofijos fakultete buvo filosofijos skyrius, kuriame ir buvo Sociologijos katedra.

1922 m. balandžio 12 d. Lietuvos Prezidentas patvirtina universiteto statutą su 6 fakultetais: Teologijos filosofijos, Humanitarinių mokslų, Teisės, Matematikos gamtos, Medicinos ir Technikos.

Atgavusiai nepriklausomybę ir visais požiūriais atgimstančiai Lietuvai pirmosios aukštosios mokyklos - Universiteto - įsteigimas Kaune, laikinojoje sostinėje, buvo nepaprastai svarbus įvykis. Lietuvos prezidentas *A. Stulginskis* pirmuoju Lietuvos universiteto rektoriumi paskyrė *dr. J. Šimkų*, dekanais: prelatą *J. Mačiulį - Maironį* (Teologijos fak.), *A. Voldemarą* (Socialinių mokslų fak.), *Z. Žemaitį* (Matematikos ir gamtos fak.), *P. Avižonį* (Medicinos fak.) ir *P. Jodelę* (Technikos fak.).

Remiantis 1922 m. balandžio 12 d. įstatymu, Teologijos ir filosofijos fakultete buvo 22 katedros, iš kurių viena - Sociologijos. Pirmuoju ir vieninteliu Sociologijos katedros vedėju nuo 1922 m. rugsėjo 1 d. iki 1931 m. rugsėjo 1 d., t.y. iki šios katedros panaikinimo, buvo extraordinarinis profesorius Antanas Maliauskis (1877-1941) – kunigas, filosofijos bei politikos mokslų daktaras.

Įvairiais laikotarpiais Sociologijos kurso programa buvo nevienodos apimties. 1922 – 1923 mokslo metais sociologijos teorijai ir pratyboms buvo skirta po vieną valandą per savaitę, o 1923 – 1924 mokslo metais sociologijos teorijai buvo skirta 20 valandų, pratyboms – keturios valandos per pusmetį. Iš 1927 – 1932 m. Vytauto Didžiojo universiteto apyskaitos matosi, kad tuo metu sociologijos teorijai buvo skirtos 24 valandos, pratyboms – vos keturios.

1930 m. birželio 7 d. įstatymu Lietuvos universitetas pavadinamas Vytauto Didžiojo universitetu. Kartu su įstatymu paskelbiamas ir naujas Lietuvos universiteto statutas. Prie įstatymo prirašyta pastaba: “Teologijos ir filosofijos fakulteto katedros bus nustatytos specialiu įstatymu. Ligi to įstatymo palieka galioti katedros, numatytos senojo statuto penktuoju straipsniu “.

1931 m. rugpjūčio 14 d. įstatymu Lietuvos Vyriausybė reformuoja Teologijos ir filosofijos fakultetą. Iš buvusių 22 katedrų, tarp kurių buvo ir Sociologijos katedra, paliekama 17 katedrų. Iš penkių panaikinamų yra ir Filosofijos ir Sociologijos katedros.

Prasidėjus Antrajam pasauliniui karui nuošalyje neliko ir Universitetas.

1940 m. Vytauto Didžiojo universitetas padeda atkurti Vilniaus universitetą: žiemą į Vilnių perkeliama Humanitarinių mokslų ir Teisės fakultetai, vasarą - Matematikos gamtos fakultetas.

Sovietų Sąjungai okupavus Lietuvą, 1940 m. vasarą Universitetas pavadinamas Kauno universitetu. Jame daug kas pasikeitė: studentams buvo privalomas 6 savaitinių valandų marksizmo ir leninizmo kursas, trunkąs du semestrus, visiems dėstytojams buvo įsakyta vadovautis marksistine doktrina ir savo paskaitose pabrėžti sovietinės santvarkos pranašumą.

1940 – 1941 m. Vytauto Didžiojo universitetas buvo pertvarkomas remiantis naujos santvarkos principais ir reikalavimais. 1940 m. liepos 16d. pirmuoju Universiteto reformos aktu yra uždaromas Teologijos ir filosofijos fakultetas, taip nutraukiamas ir sociologijos dėstymas.

1941 m. pradžioje Universiteto profesūra aktyviai dalyvauja steigiant Lietuvos TSR Mokslų Akademiją. Kilus karui, Laikinoji Vyriausybė 1941 m. vasarą Universitetui grąžina Vytauto Didžiojo vardą. Vokiečių okupacijos pradžioje Universitetas savo darbą pradėjo sena tvarka. Laikinosios vyriausybės šiek tiek pertvarkytas, turėjo 5 fakultetus: Teologijos, Filosofijos, Technologijos, Statybos ir Medicinos. Vėliau buvo išleisti griežti nacių potvarkiai: studijuoti buvo leista tik dirbantiems įstaigose, kurios buvo laikomos reikšmingos karui, ir tiems, kurie prieš studijas bus atlikę darbo prievolę vokiečių darbo tarnyboje "Arbeitsdienst". Prieš šį reikalavimą ryžtingai pasisakė Universiteto senato nariai.

1941 metais, atkūrus Filosofijos fakultetą, vėl skiriamas dėmesys sociologijai. Mat Vilniaus universitete šios srities specialistai nebuvo rengiami. Todėl vėl atkuriamas Sociologijos katedra, kuriai vadovauja sociologijos daktaras *Pranas Dielininkaitis* (1902 – 1942).

1943 m. kovo 16 d. vokiečių okupacinė valdžia nutraukia studijas universitete., o po dienos, (kovo 17 d.) vokiečiams nepavykus suorganizuoti lietuviško SS legiono, Kauno universitetas, kaip ir kitos Lietuvos aukštosios mokyklos, buvo uždarytas. Sociologijos dėstymas vėl nutrūsta ..

Sovietų Sąjungai antrą kartą okupavus Lietuvą, 1944 m. rudenį atnaujinamas mokslas Universitete. Jame veikia 4 fakultetai: Istorijos filosofijos, Medicinos, Statybos, Technologijos. Sovietiniai to meto ideologai sociologijos mokslą laikė reakcingu, buržuaziniu, ir todėl, suprantama, jis negalėjo būti dėdomas aukštojoje mokykloje.

Reikia pažymėti, kad sociologijos raidai tarpukario Lietuvoje ir akademinės visuomenės sociologiniam prusinimui didelės įtakos turėjo Lietuvos universiteto profesorių parengti leidiniai: *K. Šaulio* vadovėlis “Sociologija”, (1920), *K. Paltaroko* “Socialinis klausimas” (1921), *A. Janulaičio* išversti *L. Gumplovičiaus* “Sociologijos pagrindai” (1929), taip pat *S. Gruodžio*, *P. Dielininkaičio*, *P. Kuraičio*, *A. Maceinos*, *S. Šalkauskio*, *F. Kemėsio* ir kt. skaitytos paskaitos studentams ir skelbti darbai spaudoje. Svarų indelį įnešė profesorius *Petras Leonas*. Jis jau pirmaisiais savo darbo Aukštuosiuose kursuose metais kartu su teisės dalykais skaitė ir sociologijos paskaitas. Nuo 1936 m. iki mirties 1938 m. *P. Leonas* dėstė sociologiją Vytauto Didžiojo universitete. Jo paskaitos buvo išleistos jau po jo mirties, 1939 m.

2. Sociologija pokario metais ir atkūrus Lietuvos nepriklausomybę

Sociologija Lietuvoje iki septintojo dešimtmečio. Pasibaigus Antrajam pasauliniam karui, pasikeitė Lietuvos politinė, socialinė, ekonominė padėtis. Dėl to keitėsi mokslo bei studijų programos, formavosi nauja visuomeninių mokslų problematika. Buvo atmetamas visas ankstesnis sociologų įdirbis (daug jų represuoti, kiti emigravo), pripažįstamas tik marksistinės - lenininės krypties palikimas. Totalitarinės valstybės kontroliuojamas mokslas turėjo padėti funkcionuoti naujai politinei santvarkai, formuoti naują žmonių socialinę sąmonę.

1949 m. rudenį, perkėlus Filologijos fakultetą į Vilnių, parengta dirva Kauno universiteto uždarymui. 1950 m. spalio 31 d. Universitetas reorganizuojamas į Kauno politechnikos ir Kauno medicinos institutus.

Pokario metais sociologinius tyrimus pradėjo vykdyti pavieniai asmenys, o vėliau kūrėsi atskiri sociologų padaliniai Lietuvos aukštosiose mokyklose ir Lietuvos Mokslų Akademijoje. Kauno politechnikos instituto vyresnysis dėstytojas *M. Zališauskas* nuo 1953 m. vasario 15 d. iki 1957 m. birželio 18 d. tyrė dėstytojo, rengiančio kandidatinę disertaciją, laiko sąnaudas pagrindinėms veiklos rūšims. Šio instituto vyresnysis dėstytojas *J. Leonavičius* 1958 m. pradėjo tirti laikraščio “Kauno tiesa” skaitytojų nuomonę apie šį laikraštį, o vyresnysis dėstytojas *B. Drilingas* 1961 m. pradėjo tirti Kauno politechnikos instituto studentų savaitės laiko biudžetą ir domėtis, kodėl studentai stojo į šį institutą. Taip plėtėsi socialinių reiškinių tyrimai ir kitose Lietuvos institucijose.

Sociologijos atgimimas pokario Lietuvoje. Sociologijos atgimimas prasideda apie 1960 m. 1965 m. Vilniaus universitete įkuriama sociologijos tyrimų laboratorija, kurios pirma sociologų grupė vykdė darbo problemų tyrimus. 1964 – 1965 m. Mokslų Akademijoje įkuriamas Filosofijos,

sociologijos ir teisės skyrius. Sociologai turėjo laikytis metodologinių orientacijų, neprieštaraujančių marksizmo – leninizmo nuostatomis: tyrimų paradigmos pabrėžti kolektyvizmą, atsidavimą visuomenei, socialistinio tipo asmenybę. Dėl nepalankios politinės padėties, menkų sociologų pajėgų, koncepcijos siaurumo, privalomos ideologinės funkcijos, dėl draudimo kalbėti kai kuriomis svarbiomis visuomeninio gyvenimo temomis, nebuvo aprašyta daug socialinių procesų bei reiškinių. Tačiau po truputį ėmė atsigauti pati sociologijos disciplina.

1966 m. birželio 16 – 18 d. vykusioje Kauno politechnikos instituto eilinėje visuomenės mokslų katedrų dėstytojų mokslinėje konferencijoje pirmą kartą pokario metais buvo sudaryta ir dirbo sociologinių tyrimų sekcija, kurioje buvo perskaityti net 24 pranešimai iš Lietuvos bei kitų tuometinės Sovietų Sąjungos institutų. Tai buvo vienas iš pretekstų, paskatinusių Kauno politechnikos institute įsteigti sociologinių tyrimų laboratoriją, o Kauno medicinos institute, Lietuvos veterinarijos akademijoje ir Lietuvos žemės ūkio akademijoje kurti sociologų grupes, kurios tirtų aktualias aukštojo mokslo, specialistų su aukštuoju išsimokslinimu darbo bei visuomenės veiklos problemas.

1966 m. liepos 14 d. Lietuvos TSR Aukštojo ir specialiojo mokslo ministerijos nutarimu Kauno politechnikos institute visuomeniniais pagrindais įkurama Sociologinių tyrimų laboratorija. Jos vadovu tapo *prof. J. Leonavičius*.

1967 – 1970 m. plane buvo numatyta, kad sociologinių tyrimų laboratorijoje bus tiriami ir analizuojami šie klausimai:

- stojančiųjų į KPI socialinė padėtis;
- jaunimo, stojančio į aukštąsias mokyklas, stojimo motyvai;
- studentų adaptacijos aukštojoje mokykloje problemos;
- studentų laiko biudžetas;
- dėstytojų laiko biudžetas;
- studentų pasaulėžiūros atskiri aspektai;
- aukštųjų mokyklų absolventų gamybinės ir visuomeninės veiklos tyrimas ir t.t.

Ministerijos nutarimu kitose Kauno aukštosiose mokyklose buvo pradėtos steigti sociologinių tyrimų grupės:

- 1966 m. rugsėjo 15 d. Kauno medicinos institute (vadovė - *O.Klimkevičiūtė*);
- 1966 m. spalio 3 d. Lietuvos veterinarijos akademijoje (vadovas – *A.Gaidys*);
- 1967 m. kovo 7. Lietuvos žemės ūkio akademijoje (vadovė – *A.Gulbinskienė*).

1966 m. gruodžio 1 d. Aukštojo ir specialiojo mokslo ministerijos Kolegijos pasitarime buvo sukurta Taryba, kuri turėjo koordinuoti respublikos aukštųjų mokyklų sociologinių tyrimų eigą, analizuoti atlikto darbo kokybę.

1970 m. sausio 29 d. Aukštojo ir specialiojo mokslo ministerijos nutarimu buvo pakeičiamas KPI ir Sociologinių tyrimų laboratorijos statusas. Sociologinių tyrimų laboratorija pervadinama “ KPI Tarpkatedrine sociologinių tyrimų laboratorija”, o jai ir toliau vadovauja prof. *Juozas Leonavičius*.

Laboratorijos tikslas – paruošti metodiką ir atlikti tyrimus, kurie padėtų atskleisti svarbiausius aukštojo mokslo klausimus ir parengti rekomendacijas, kurios būtų skirtos ugdymo proceso efektyvumui didinti, ruošiant aukštos kvalifikacijos specialistus.

Pirmieji sociologiniai tyrimai, atlikti anketiniu metodu, yra priskiriami darbo turinio specifikos, techninės pažangos, išsimokslinimo įtakos gamybinei veiklai, kadru tinkamumo problematikai. Ypač buvo paplitę darbininkų požiūrio į darbo procesą ir darbo užmokestį, jų adaptacijos tyrimai. Tai buvo susiję su propoguojamu darbo žmogaus kultu. Vėliau pradėtos analizuoti ir kitos gyvenimo sritys – buitis, laisvalaikis. Taip atsirado galimybė tirti ir nuostatas, požiūrį į darbą, taip pat gamybinių kolektyvų moralinį bei socialinį psichologinį klimatą.

Nuo 1970 m. sociologinio darbo aspektas išsiplečia: pradedamas registruoti ir aprašyti ne tik darbinis, bet ir visuomeninis, kultūrinis, buitinis žmonių aktyvumas. Pakilus sociologinių darbų kokybei, padidėjus jų mastui, pramonės įmonės tampa įvairių tyrimų poligonais (gyvenimo būdo, laiko biudžetų, jaunimo šeimos problemų, mažų grupių kontaktų). Taip pat buvo analizuojama socialinė diferencijacija, gyvenimo būdo įvairėjimas.

Nemažą darbų dalį sudarė jaunimo tyrimai – jų įsijungimas į socialinę struktūrą, profesijų prestižo formavimosi bei apsisprendimo klausimai. Vykdamas sociologinius šeimos tyrimus buvo analizuojama miesto ir kaimo šeimų struktūra, gyvenimo būdo ypatumai, santuokos patvarumas, tėvų vaidmuo vaikų gyvenime ir kiti klausimai.

Kauno medicinos universitetas. Kauno medicinos universitete, tuometiniame Kauno medicinos institute, vykdyti sociologinius tyrimus ir skelbti jų rezultatus pradėta po 1963m. Jais pirmieji susidomėjo visuomenės mokslų katedrų dėstytojai, o vėliau ir kitų katedrų pedagogai. Tuometiniai sociologiniai tyrimai buvo skirti vykstančių procesų ir požiūrių vertinimui, taip pat koreliacinių ryšių nustatymui tarp socialinių sąlygų ir sveikatos. Tyrimo objektais dažniausiai būdavo moksleivija, studijuojantis jaunimas, jų vertinimai ir nuomonės daugiausia mokymosi, studijų programų ir dėstytojų darbo proceso organizavimo klausimais. Tyrimų metu surinkta faktinė medžiaga buvo apibendrinama pranešimuose konferencijose, pranešimuose, seminaruose, posėdžiuose, jais remiantis siūlomos rekomendacijos dekanatams, katedroms, visuomeninėms organizacijoms.

Trejus metus buvo tiriamos studentiškos šeimos problemos.

Kauno medicinos institute buvo atliktas studentų laiko biudžeto tyrimas pagal Kauno politechnikos instituto sociologinių tyrimų laboratorijos parengtą programą. Taip pat daugelį metų buvo tiriamos studentų vitasofinės, arba sveiko gyvenimo būdo, nuostatos.

Aštuntajame dešimtmetyje Medicinos instituto darbuotojai ėmė taikyti sociologijos metodus kaip sudėtinę platesnių medicinos ir sveikatos tyrimų dalį.

Reikšmingu įvykiu yra laikytinas instituto sociologų dalyvavimas tarptautinėse programose, kurios prasidėjo nuo Kauno vyrų Tyrimo programoje, pavadintoje KRIS (Kaunas – Rotterdam Intervention Study). Šia programa buvo siekiama įvertinti Kauno gyventojų aktyvumą profilaktiniuose tyrimuose, nustatyti jų požiūrį į sveikatą kaip vertybę, į medikų rekomendacijas, patikrinti kai kuriuos pirminės sociologinės medžiagos rinkimo metodus, jų patikimumą. Vėliau šis darbas išsiplėtė, medikai ėmė drąsiau taikyti sociologinių tyrimų metodiką savo tyrimuose, ieškoti korelacijų tarp sveikatos ir gyvenimo sąlygų, visuomenės politinės situacijos.

Lietuvos veterinarijos akademija. Septintojo dešimtmečio viduryje LVA dėstytojai pradėjo vykdyti sociologinius tyrimus Kauno gamyklose. Vienas svarbiausių veiksnių, skatinusių sociologinius tyrimus LVA, buvo bendradarbiavimas su Kauno politechnikos instituto sociologinių tyrimų laboratorija, kuri įkurta 1967 m. LVA dėstytojai dalyvavo laboratorijos vykdomose programose, skelbė tyrimų medžiagą laboratorijos rengiamose sociologų konferencijose. 1967 m. LVA įkuriama sociologų grupė, kuriai vadovavo A. Gaidys.

Aštuntame dešimtmetyje sociologiniai tyrimai vykdomi epizodiškai. Devintame dešimtmetyje sociologiją nustelbia mokslinis komunizmas. Sociologiniai tyrimai atnaujinami dešimtame dešimtmetyje.

1996 m. LVA atkuriamas sociologų grupė ir sociologija tampa akademinė disciplina. Nuo 1993 m. sociologijos kursas skaitomas LVA Veterinarijos ir Gyvulininkystės technologijos fakultetuose, o nuo 1995 m. ji tampa privaloma disciplina Gyvulininkystės technologijos fakultete.

Vytauto Didžiojo universitetas. 1989 m. balandžio 28 d. paskelbtas Vytauto Didžiojo universiteto atkūrimo aktas. 1989 m. liepos 4 d. Aukščiausioji Taryba priima universiteto atkūrimo įstatymą, o liepos 22 d. Ministrų Taryba įregistruoja atkuriamojo laikotarpio laikinąjį statutą. 1989 m. rugsėjo 1 d. pradedami pirmieji mokslo metai atkurto universiteto Ekonomikos, Humanitarinių ir Tikslųjų mokslų fakultetuose.

Atkūrus Vytauto Didžiojo universitetą buvo suformuotas ir Socialinių mokslų fakultetas. Jame 1993 m. įkuriamas Sociologijos ir politologijos katedra, iš kurios 1997 m. atsiranda savarankiška Sociologijos katedra.

1993 m. studijas baigia pirmieji sociologijos bakalaurai, 1995 m. - sociologijos magistras, 1999 m. - sociologijos daktaras.

Nuo 1995 m. Sociologijos katedroje yra visi trys sociologijos studijų programos lygiai: bakalauro, magistro ir daktaro.

Kauno technologijos universitetas. 1990 metais Kauno politechnikos institutas, pavadintas Kauno technologijos universitetu, atgavo universitetinį statusą. 1999 m. įkuriama Sociologijos katedra. Jai vadovauja doc.dr. *Leonardas Rimkevičius*. Katedroje dirba socialinių mokslų habilituoti daktarai ir mokslų daktarai, kurie daug dėmesio skiria pedagoginiam darbui, dalyvauja įvairiuose projektuose, programose, seminaruose ir konferencijose, o taip pat aktyviai reiškiasi mokslinėje spaudoje.

Sociologijos katedroje yra dvi mokymo pakopos: magistrantūra ir doktorantūra. Kiekvienais metais katedra priima po 20 žmonių, norinčių studijuoti magistrantūroje. 1999 metų pavasarį išleista trečioji sociologijos magistrų laida.

Kasmet vyksta priėmimas ir į sociologijos doktorantūros studijas. 2002 - 2003 mokslo metais katedroje studijas pradėjo ir tęsė 17 doktorantų. Sociologiją universitete studijuoja ir įvairių fakultetų bakalaurai. Tai rodo kasmet augantį sociologinių žinių poreikį. Katedros dėstytojai taip pat dalyvauja rengiant fakulteto kitų katedrų bakalauro baigiamuosius darbus.

Kiekvienais metai vis daugėja sociologų atliekamų tyrimų, projektų, įgyvendinamų programų. Katedros dėstytojai bei doktorantai dalyvauja projektuose, kuriuose diagnozuojamos įvairios socialinės problemos bei ieškomi jų sprendimo būdai. Projektai finansuojami tokių įtakingų tarptautinių organizacijų kaip **PHARE USAID, LEONARDO, Help Age International** bei kt. Katedra leidžia savo dėstytojų parengtus mokslo darbus ir mokomasias priemones.

Vilniaus pedagoginis universitetas. 1990 m. kovo mėn. 11 d., Lietuvai atkūrus nepriklausomybę, Institute buvo pradėtas mokymo ir administracinio darbo pertvarkymas. 1992m. gegužės 20 d. Lietuvos Respublikos Aukščiausioji Taryba suteikė institutui universiteto statusą, patvirtino universiteto statutą ir nuo tada jis vadinamas Vilniaus pedagoginiu universitetu.

1989 m. Vilniaus pedagoginiame universitete istorijos fakultete įkuriama Politologijos - sociologijos katedra. Jos vadovu paskiriamas doc.dr. *Vladas Senkus*. Nuo 1998m prie katedros veikia Sociologinių tyrimų laboratorija, vykdanči reformos inspiruojamų pokyčių švietimo sistemoje tyrimus. 2000 m. išleista pirmoji sociologijos bakalauro, o 2001 m. pirmoji sociologijos magistrų laida.

Pradėjus steigti neuniversitetinėms aukštosioms mokykloms (kolegijoms) sociologijos dalykas įtrauktas ir į naujas mokymo programas. Šiuo metu sociologijos kursas dėstomas daugelyje valstybinių ir nevalstybinių kolegijų. Taip pat atliekami ir sociologiniai tyrimai.

Klausimai ir užduotys

1. Apibūdinkite sociologijos dėstymą tarpukario Lietuvos aukštosiose mokyklose.
2. Apibūdinkite sociologijos būklę Lietuvoje pokario metais.
3. Apibūdinkite sociologijos dėstymą Lietuvos aukštosiose mokyklose atkūrus Nepriklausomybę.

Literatūra

- Grigas R. Sociologiniai tyrimai Filosofijos, sociologijos ir teisės institute sovietiniu laikotarpiu. Kn.: Sociologija: praeitis ir dabartis. 2 tomas. Kaunas: KTU, 1995.
- Iš Lietuvos sociologijos istorijos. I d. Vilnius, 1996 .
- Laskienė S. Sociologinių tyrimų laboratorija Kauno technologijos institute ir Kauno technologijos universitete 1967 – 1992m. Kn.: Sociologija aukštojoje mokykloje (str. rinkinys). Kaunas, 1999.
- Leonas P. Sociologijos paskaitos. Vilnius: Pozicija, 1995.
- Lietuvos universitetas 1922 – 1927 m. pirmųjų penkerių veikimo metų veikimo apyskaita. Kaunas, 1927 m.
- Lietuvos universitetas. Kaunas, 1923.
- Matulionis A. Sociologiniai tyrimai Kauno technologijos institute ir Kauno technologijos universitete. Kn.: Sociologija aukštojoje mokykloje. Kaunas, 1999.
- Nuo aukštųjų kursų Kaune iki Kauno technikos universiteto 1920 – 1997 m. Kaunas, 1997 m.
- Paltarokas K. Socialinis klausimas. Kaunas, 1921.
- Pirmoji Aukštoji Lietuvos Mokykla, Aukštieji kursai. Kaunas, 1920 m.
- Sociologija aukštojoje mokykloje. Kaunas, KTU, 1999 .
- Sociologija Lietuvoje: praeitis ir dabartis. Kaunas, KTU, 1991 m.
- Sociologija: praeitis ir dabartis. Kaunas, KTU, 2000 .
- Šaulys K. Sociologija. Kaunas, 1920.
- Vosyliūtė A. Pokario sociologijos keliai. Kn.: Iš Lietuvos sociologijos istorijos. 1 knyga. Vilnius, 1996.

www.vpu.lt

www.ktu.lt

www.vdu.lt

www.lva.lt

LITERATŪRA

1. Alperovič V.D. Socialnaja gerontologija. Rostov, 1997.
2. Aron R. Etapy razvitija sociologičeskoj mysli. Moskva: Progres, 1993.
3. Bailey A. Methods of Social Research. 7 ed. The Free Press, 1997.
4. Barazgova E.S. Amerikanskaja sociologija: tradicii i sovremenost. Jekaterenburg: Delavaja knyga, 1997.
5. Berger P.L. Sociologija: humanistinis požiūris. Kaunas: Litera, 1995.
6. Berger P.L., Lucman T. Socialinis tikrovės konstravimas. Vilnius: Pradai, 1999.
7. Birch A. The Concepts and Theories of Modern Democracy. London, 1993.
8. Blau P.M. Exchange and Power in Social Life. New York, 1997.
9. Blumer. H. Symbolic Interactionism: Perspectives and Method. N.Y. Prentice-Hall, 1989.
10. Brazienė R. Šiuolaikinės stratifikacijos teorijos. Sociologija: praeitis ir dabartis. Mokslinės konferencijos pranešimų medžiaga. Kaunas: Technologija, 1999. P. 126-131.
11. Bryman A. Quantity and Quality in Social Research. Unwin Hyman, 1998.
12. Broom L., Bonjean Ch.M., Broom D.H. Sociologija. Esminiai tekstai ir pavyzdžiai. Kaunas: Litera, 1992.
13. Burje P. Sociologija politiki. Moskva, 1993.
14. Butenko I.A. Anketnij opros kak obščeniye sociologa s respondentom. Moskva, 1989.
15. Chackerman R., Abcarian G. Burocratic Power in Society. New York, 1994.
16. Collins R. (Ed.). Four Sociological traditions. Selected readings. New York: Oxford University Press, 1994.
17. Coser L.A. Masters of Sociological Thought. New York, 1971.
18. Dahrendorf R. Modernusis socialinis konfliktas. Vilnius: Pradai, 1996.
19. Dahrendorf R. Class and Class Conflict in Industrial Society. Stanford: Stanford University Press, 1959.
20. Degutis M. Socialinių tyrimų metodologija: paskaitų konspektai Kaunas: Naujasis lankas, 1999.
21. Diurkheim E. O razdeleniji obščestvenogo truda. Metod sociologiji. Moskva, 1991.
22. Dmitrijev A.V., Troščenko Ž.T. Sociologičeskij opros i politika // Socis. 1994. Nr. 5.
23. Dmitrijev A.V. Sluchi kak opyt sociologičeskogo isledovanija. // Sociologičeskije isledovanija. Moskva. 1995. Nr. 1.
24. Dumbliauskas V. Sociologija. Vilnius, 1999.
25. Durkheim E. Sociologijos metodo taisyklės. Vilnius: Vaga, 2001.
26. Fontana A., Frey J.H. "Interviewing the art of science" in N.K. Denzin and Y.S. Lincoln (ed.), Handbook of Quality Research. Thousand Oaks, CA: Sage, 1994. P.76-161.

27. Fontana A., Frey J.H. Interviewing of Qualitative Research. Thousand Oaks. California: Sage, 1994.
28. Frolov S.S. Sociologija. Moskva, 1997.
29. Gaidys A. Visuomenės nuomonės tyrimai: teorija ir praktika. Vilnius, VU, 1999.
30. Gaidys V. Visuomenės nuomonės tyrimų metodika. Vilnius, 1997.
31. Geertz. The Interpretation of Culture. Selected Essays. London, 1993.
32. Gendrolis A. Natūros ir kultūros sąveika: kas ką? // Problemos, 1991. Nr. 5.
33. Giddens A. Elements of the Theory of Structuration. The Constitution of Society. Cambridge, Polity Press, 1984.
34. Giddens A. Introduction to Sociology. Second ed. USA: Polity Press, 1996.
35. Giddens A. Modernybė ir asmens tapatumas. Vilnius, ALK, 1998.
36. Grigas R. Kokybinių struktūrų metodas socialinei realybei ir jo eksplikacijos // Filosofija. Sociologija. 1999. Nr.2. P. 35-43.
37. Grigas R. Sociologinė savivoka. Specifika, metodai, lituanizacija. Vilnius: Rosma, 2001.
38. Grinevičiūtė R., Kučinskaitė . Namudinė sociologija žarsto milijonus // Respublika, 2000 balandžio 29 d.
39. Gromov I.A. Zapadnaja sociologija. Sankt. Peterburg: Olga, 1997.
40. Guščinskienė J. Organizacijų sociologija. Kaunas: Technologija, 1999.
41. Guščinskienė J. Sociologijos įvadas: struktūrinės loginės schemos ir komentarai. Kaunas: KTU, 2001.
42. Hess B., Markson E., Stein P. Sociology. New York, 1991.
43. Hindles B. Political choice and social structure. Chicago: Edward Elgar, 1999.
44. Hofstede G. Culture Consequences. London: Sage, 2001.
45. Homans G. The Nature of Social Science. New York, 1967.
46. Istorija sociologiji. Minsk, 1993.
47. Iš Lietuvos sociologijos istorijos. 1,2,3 knygos. Vilnius, 1996,1998, 1999.
48. Yin R.K. Case study research: design and methods. 2 ed., Sage Publ. , 1994.
49. Jadov V. A. Sociologičeskije isledovanija. Moskva, 1998.
50. Jadov V.A. Sociologičeskije isledovanija: metodologija, programy, metody. Moskva: Nauka, 1987.
51. Kardelis K. Mokslinių tyrimų metodologija ir metodai. Kaunas: Technologija, 1997.
52. Kardelis K., Sapogovas J. Imties tūrio parinkimo socialiniuose tyrimuose metodologiniai aspektai // Socialiniai mokslai. Sociologija. 1998, Nr.4 (17). P. 35-39.
53. Karosas J. Socialinis pažinimas kaip vertybių teorija // Problemos, 2000. Nr. 57.
54. Kavolis V. Kultūros dirbtuvė. Vilnius, 1996.
55. Kavolis V. Žmogus istorijoje. Vilnius, 1994.

56. Kon I.S. (ed.). A History of Classical Sociuology. New York, 1986.
57. Krakauskas E. Tyrinėtojo požiūris į susvetimėjimo problemą // Problemos, 1998. Nr. 54.
58. Krueger R. Focus Groups: a Practical Quide for Applied Research. Sage Publishing, 1998.
59. Kublinskienė L. Šiuolaikiniai pokyčiai ir socialinių grupių interesai. Žmogaus interesai ir dabartis. Vilnius: LFSI., 1993.
60. Kulikov V.N. Psichologija vnušenija. Ivanovo, 1998.
61. Kultūros prigimtis. Vilnius, 1992.
62. Kvale S. Interview. An Introduction to qualitative research interviewing. Sage Publication, 1996.
63. Lash S. The Sociology of Post-Modernism. London: Routhledge, 1990.
64. Laskienė S. Sociologijos vieta metafizikos ir mokslo raidos kontekste // Socialiniai mokslai. Sociologija. 1996. Nr.3(7). P. 10-13.
65. Leavitt H, Sociology. New York, 1995.
66. Leliūgienė I. Žmogus ir socialinė aplinka. Kaunas: Technologija, 1997.
67. Leonas P. Sociologijos paskaitos. Vilnius: Pozicija, 1995.
68. Leonavičius J. Pagrindiniai sociologinio tyrimo rengimo ir vykdymo etapai // Socialiniai mokslai: Sociologija, 1996. Nr. 3(7). P. 43-45.
69. Leonavičius J. Sociologijos žodynas. Vilnius: Academia, 1993.
70. Leonavičius J. Sociologinio tyrimo rengimo ir atlikimo pagrindinių reikalavimų vykdymo klausimu. Sociologija: praeitis ir dabartis. Mokslinės konferencijos pranešimų medžiaga. Kaunas: Technologija, 2000.
71. Leonavičius J.(sudar.) Sociologija aukštojoje mokykloje. Straipsnių rinkinys. Kaunas: Technologija, 1999.
72. Levi-Strauss C. Rasė ir istorija. Vilnius, 1992.
73. Light D., Keller S., Calhoun C. Sociology. New York, 1989.
74. Lippman W. Public Opinion. New York, 1997.
75. Liubikienė I. Sociologija: bendrieji pagrindai ir tyrimų metodika. Kaunas: Technologija, 2000.
76. Liubikienė I., Guščinskienė J., Palidauskaitė J., Vaitkienė R. Sociologijos pagrindai. Kaunas: Technologija, 1997.
77. Logika sociologičeskogo isledovaniya, Moskva. 1997.
78. Loytard J.F. Šiuolaikinį žinojimą aptariant. Vilnius, 1993.
79. Macionis J. Sociology. Prence Hall, 1997.
80. Marschal C. , Rossman G. Designing Qualitative Research, 2 ed. Sage Publication, 1995.
81. Matonytė I. Sociologijos tendencijos šiandieninėje Prancūzijoje: interdisciplinarumas ir etinis angažuotumas // Filosofija. Sociologija. Vilnius, LMA, 1999. Nr. 2. P. 44-53.
82. Matulionis A. Sociologija. Vilnius, 2002.

83. Mead G. *Mind, Self and Society*. Chicago, 1986.
84. Merton R. *Social Theory and Social Structure*. Gleancoe. The Free Press, 1997.
85. Mertonas R. Socialinė struktūra ir anomija // *Sociologija*. Mintis ir veiksmai. 1997. Nr.1. P.66-84.
86. Neuman L.W. *Social research methods: qualitative and quantative approaches*. 2 ed. Boston, Allyn and Bacon, 1991.
87. Nisbet R.A. *Sociologijos tradicija*. Vilnius: Pradai., 2000.
88. Norkus Z. Makso Veberio socialinio pažinimo metodologijos kontūrai // *Problemos: VU*, 1990. Nr. 42.
89. Norkus Z. Racionali veikla M.Veberio sociologijoje ir racionalaus pasirinkimo teorijoje // *Problemos: VU*. 2000. Nr.57.
90. Norkus Z. Racionalizmo sociologija: M.Veberis prieš K.Marksą // *Problemos: VU*. 1990. Nr.43.
91. Osipov G.V., Mockevič L.H. *Sociologija. Osnovy obščej teoriji*. Moskva: Aspekt Press, 1996.
92. Panioto V. *Kačestvo sociologičeskoj informaciji*. Moskva: Progres, 1996.
93. Parsons T. *The social system*. New York: The Free Press, 1997.
94. Parsons T., Shills E.A. *Toward a General Theory of Action*. Cambridge: Harvard university Press, 1951.
95. Patton Ch. *Constructing Social Research Methods*. Sage Publication, 1990.
96. Perrucci R., Knudsen D. *Sociology*. West Publishing Company, 1993.
97. Prigožin A.I. *Sovremenaja sociologija organizacij*. Moskva, 1999.
98. Putnaitė N. Įprastas požiūris ir A. Schutzo sąveikos pasaulis // *Problemos: VU*, 1997. Nr.51.
99. Radajev V.V., Škaratin O.M. *Socialnaja stratifikacija*. Moskva, 1996.
100. Radovičius . Filosofinis postmodernizmas ir objektyvios realybės samprata: metodologinis svarstymas. *Filosofija, sociologija*. Vilnius, LMA, 1999, Nr. 2, P. 26-35.
101. Radugin A.A., Radugin K.A. *Sociologija*. Moskva: Centr, 1996.
102. Ragin Ch. *Constructing Social Research: The Unity and Diversity of Methods*. Pine Porge Press, 1994.
103. Ratkevičiūtė V., Končiūtė V. Kai kurie sociologijos mokslo raidos bruožai. *Sociologija: praeitis ir dabartis*. Mokslinės konferencijos pranešimų medžiaga. Kaunas: Technologija, 1999. P.178-181.
104. Rudzinskienė E. R.Dahrendorfo socialinio konflikto koncepcija. *Sociologija: praeitis ir dabartis*. Mokslinės konferencijos pranešimų medžiaga. Kaunas: KTU, 2000. P. 118-125.
105. Sarantakos S. *Social Research*. The Macmillan Press Ltd., 1994.
106. Schaefer R., Lamm R. *Sociology*. McGraw-Hill, 1992.
107. Silverman D. *Qualitative Methology and Sociology*. Gower Publishing Company, 1995.
108. Skinner B. *Technologija povernenija* // *Amerikanskaja sociologija*. Moskva, 1994.

109. Smelser N. Sociologija. Moskva, 1994.
110. Smelser N.. Personality and Society. New York: The Free Press, 1964.
111. Sociologičeskioje obespečenije izberatelnyh kompanij (“Kruglyj stol”) // Socis. 1998. Nr. 4.
112. Sociologija i presa. Otčet po projektu “Monitoring sociologičeskich publikacij v SMI”. Moskva, 1996.
113. Sociologija. Kurs lekcij. (pod. redakcijej V.I Kurbatova). Rostov-na-Donu, 1998.
114. Sociologija: praeitis ir dabartis. Mokslinės konferencijos pranešimų medžiaga. Kaunas: KTU, 2000.
115. Spencer M. Foundations of Modern Sociology. Prence Hall, 1995.
116. Stake R. The art of case study research. Sage Publication, 1995.
117. Stankūnienė S. Demografinių procesų valdymas. Teorija ir patyrimas. Vilnius, 1995.
118. Stankūnienė. Gimstamumas ir šeima. Vilnius: FSTI, 1999.
119. Šapman P., Lenuar G., Merly D., Penko L. Načala praktičeskoj sociologiji. Moskva, 1996.
120. Šerpetytė R. Humanistinė tendencija sociologijoje ir socialinės realybės problema // Problemos: VU, 1995. Nr.48.
121. Štompka P. Sociologija socialnyh izmenenij. Moskva, 1996.
122. Taljūnaitė M. (sudar.) Socialinis struktūrinimasis ir jo pažinimas. Vilnius: Friskas, 1996.
123. Tard G. Socialnaja logika. Sankt Peterburg, 1996.
124. Uziela V. Lietuviškoji šeimos demografija: laikas ir idėjos. Kn.: Iš Lietuvos sociologijos istorijos. II knyga. Vilnius, 1999, P. 156-185.
125. Valackienė A. Bendroji sociologijos mokslo samprata. Kaunas, 2000.
126. Vander Zanden J.W. Sociology. The Core. Second edition. McGraw-Hill Publishing Company, 1990.
127. Vertybės permainų metais. Vilnius: LFSI, 1999.
128. Vosyliūtė A. (ats. red.) Iš Lietuvos sociologijos istorijos. 1 knyga. Vilnius: LFSI, 1996; 2 knyga - 1999; 3 knyga - 2000.
129. Vosyliūtė A., Grigas R., Lakis J., Marčinskas A. (red. kolegija). Socialinės grupės: raiška ir ypatumai. Vilnius: Mokslo aidai, 1998.

Filename: soc
Directory: Z:\Skenuotos Knygos\Sociologija
Template: C:\Documents and Settings\krav\Application
Data\Microsoft\Templates\Normal.dot
Title: TURINYS
Subject:
Author: IC
Keywords:
Comments:
Creation Date: 2003.09.24 2:08
Change Number: 27
Last Saved On: 2003.09.25 10:39
Last Saved By: PC
Total Editing Time: 134 Minutes
Last Printed On: 2003.09.29 9:38
As of Last Complete Printing
Number of Pages: 216
Number of Words: 306 294 (approx.)
Number of Characters: 174 589 (approx.)